TEXT PROBLEM WITHIN THE BOOK ONLY

विश्वसाहित्य : १६ :

बालपणींचा काळ सुखाचा

अनुवादक :

मंगेश पाडगांवकर

ग. पां. परचुरे प्रकाशन मन्दिर, मुंबअी

मूल्य २-५०

विश्वसाहित्य : १६ :

बालपणींचा काळ सुखाचा

अनुवादक :

मंगेश पाडगांवकर

ग. पां. परचुरे प्रकाशन मन्दिर, मुंबअी ४

मूल्य २-५०

प्रकाशक :
ग. पां. परचुरे
ग. पा. परचुरे प्रकाशन मन्दिर
गोरेगावकर चाळ क्र. २
गिरगाव, मुंबअी ४

मुद्रक :
वि. पु. भागवत
मौज प्रिन्टिंग ब्यूरो
टाववाडी,ख मुंबअी ४

अनुक्रमणिका

इतर कांहीं विश्वसाहित्य :

गेल्सबर्गची गोष्ट

इलिनॉय राज्यातलं गेल्सबर्ग हे एक शहर. न्यू इंग्लंडमधून आलेले लोक आणि त्यांचीं मुलंबाळं याचीच बहुतांशीं मालकी या शहरावर होती. चर्चे, शाळा-कॉलेज, राजकारण—या सर्व व्यवहारावर याच लोकांचा ठसा होता. हे इंग्लिश आणि स्कॉच-आयरिश वंशाचे लोक थेट केंटकी आणि टेनेसीपासून इथं आले होते. बऱ्याचशा स्वीडिश लोकांनाहि मतदानाचा हक्क मिळालेला होता; त्यांनीं व्यापारांत आणि राजकारणात आपलं बरंच वर्चस्वहि प्रस्थापित केलं होतं. तुरळक जर्मन लोकहि होते. १८९० च्या प्रारंभीं इटालियन लोकहि आले.

१८९० साली गेल्सबर्ग शहराची लोकसंख्या वीस हजाराच्या आसपास होती. पन्नास वर्षांच्या कालावधीत जमा झालेले हे लोक होते. त्यापूर्वी गेल्सबर्ग शहराच्या जागी वाऱ्याच्या लाटाबरोबर हेलावणाऱ्या विस्तीर्ण गवताळ प्रदेशाखेरीज दुसर काहीहि नव्हतं! वसाहतीसाठीं आलेले हे लोक जबर मेहनती होते; दुर्दैवाचे आघात झेलण्या-सोसण्याची त्याची ताकदहि मोठी होती! या लोकानीं तो गवताळ प्रदेश साफ करून वस्तीला अनुकूल केला. रस्ते आखले. चर्चे आणि शाळा बांधल्या. ज्या गेल्सबर्ग शहरात मी जन्मलो आणि वाढलो त्या शहरात निश्चित रंगरूप असलेली परंपरा निर्माण केली. या जुन्या लोकांपैकी काहीना मीं माझ्या बालपणीं पाहिल्याचं मला स्मरतं. त्याचं वय त्यावेळीं ऐंशीच्या आसपास होतं. काळाच्या आघातानीं ते पार थकले-वाकले होते, त्याचे डोळे पैलतीरीं लागले होते. माझ्या चिमुकल्या मनात मीं त्याच्या तरुण वयातलं चित्र आणण्याचा प्रयत्न करीत असे. जिथ भिंतीचा, छपराचा मागमूसहि नव्हता, रस्त्याच नावहि नव्हतं, अशा त्या हेलावणाऱ्या गवताच्या लाटासमोर उभे असलेले ते मला दिसत! घरं बांधण्यासाठी प्रथम कुठला भाग साफ करायचा, हमरस्त्या-वरचा चौक, चर्चे, शाळा, लोहाराचं मेट, किराण्याचं दुकान, तरुण पिढीला नव्या प्रकाशाचं जणू केंद्रच झालेलं कॉलेज हे सारं कुठं कुठं उभारायच याचे आराखडे मनाशीं बांधीत असलेल्या त्याच्या मूर्ति माझ्या डोळ्यासमोर उभ्या

गहृत! वाऱ्या-पावसानं झोडपल्या जाणाऱ्या त्या गवतातून, शांततेचा भंग करणाऱ्या जंगली जनावराच्या भयद गर्जनातून नावारूपाला आलेलं गेल्सबर्ग शहर त्याच्या डोळ्यापुढें तरळत असलेलं मला स्पष्ट दिसे!!

आपली बायका-मुलं, संसाराची चीजवस्त घोड्याच्या गाड्यात घालून ओहियो, न्यू यॉर्क, टेनेसी, केंटकी या दूरदूरच्या ठिकाणाहून ते इथवर आले होते. घोडे पिटाळीत त्यानीं दाट जंगलं तुडविली होतीं. होडग्यातून किंवा वाफेवर चालणाऱ्या छोट्या बोटीमधूनहि काहीं आले होते. अनंत हालअपेष्टाना त्यानी तोंड दिलं होतं. १८५४ साली नॉक्स तालुक्यात रेलगाडी आली, त्यापूर्वीची ही गोष्ट आहे.

मी जन्मलो त्या काळात पहिल्या वसाहतवाल्यापैकी एक पुढारी मोठ्या मानमान्यतेस चढला होता. त्याचं नाव जॉर्ज डब्ल्यू. ब्राउन. माझ्या जन्माच्या वेळी तो गेल्सबर्गचा मेयर होता. न्यू यॉर्कमधील साराटोगा नावाच्या खेड्यातला तो एक शेतात काम करणारा मुलगा होता. तो सुतारकाम शिकला; आणि मोहॉक येथील पहिल्या रेल्वे रस्त्याच्या बांधणीच्या वेळी त्याने काम केलं. इलिनॉय राज्यात चांगली जमीन स्वस्त मिळते आहे असं त्याच्या कुणातरी नातेवाइकाकडून त्याला समजलं, आणि १८३६ साली वयाच्या एकविसाव्या वर्षी बायकोला बरोबर घेऊन तो इथं यायला निघाला. बिकट रानातली वाट! पाऊस धो धो कोसळत होता! गाडीची चाकं वाटेतल्या चिखलात रुतून बसत आणि ती बाहेर काढण्यासाठी त्याला अक्षरशः तपश्चर्या करावी लागे! अखेर जुलै महिन्यात तो मुक्कामाला येऊन पोहोचला. आपल्याजवळचे घोडे विकून त्याने ऐशी एकर जमीन विकत घेतली! तो घरे बांधीत असे आणि त्यावेळी त्याची बायको शेतात काम करी! आपल्या मिळकतीतून तो थोडी थोडी शिल्लक टाकीतच होता; आणि त्याच वेळी धान्याची पेरणी करण्यासाठी एक यंत्र तयार करण्याच्या उद्योगात तो गर्क झाला होता; त्याचे प्रयोग सुरूच होते!

१८५२ सालच्या वसंत ऋतूंत या यंत्राच्या साहाय्यानें त्यानें आपल्या सोळा एकर जमिनीची आणि आपल्या शेजाऱ्याच्या आठ एकराची पेरणी केली! त्या वर्षी अशी दहा यंत्रं तयार करण्याचा त्याचा संकल्प होता! पण एकच यंत्र पूर्ण होऊं शकलं. या यंत्राचे सर्व हक्क स्वाधीन ठेवण्यासाठी त्याने आपली सर्व जनावरं—अगदी शेवटच्या घोड्यापर्यंत—विकून टाकली. मोठ्या प्रमाणावर ही यंत्रं तयार करून विकायचीं असं त्याचं स्वप्न होतं. या नादापायीं त्याने आपलं शेत विकलं, आणि दहा टक्के व्याजाच्या दरानें कर्जहि काढलं. १८५६ साली

गेल्सबर्गमध्यें त्याचा कारखाना चालू झाला. त्या वर्षी सहाशे आणि पुढच्या वर्षी एक हजार यंत्र त्यानें तयार केली. १८६१ ते १८६५ या युद्धकालांत त्यानें तयार केलेली हीं यंत्र मध्य व पश्चिम विभागात सर्वत्र वापरण्यात येऊ लागली. या यंत्रामुळें धान्याचं उत्पादन पूर्वीपेक्षा अनेक पटीनी वाढलं. या युद्धात उत्तरेला जो विजय मिळाला त्याचं बरचंस श्रेय या नव्या यंत्राकडेच जात. धान्याचं उत्पादन वाढल नसत, तर उत्तर विभाग या युद्धात फार काळ तग धरूं शकला असता अस वाटत नाही. ब्राउनचा हीं यंत्र तयार करण्याचा कारखाना हळूहळू वाढत गेला. दर वर्षी आठ हजार यंत्र या कारखान्यात तयार होऊं लागली. या कारखान्यात दोनशे माणस काम करीत असत शहरातली एक सबंध आळी त्याच्या कारखान्यानं व्यापली. न्यू मेथॉडिस्ट चर्च आणि त्याभोवतींच आवार एवढाच काय तो याला अपवाद होता. ही जागा स्वतः ब्राउननेंच चर्चसाठी म्हणून वेगळी राखून ठेवली होती. या चर्चचा तो एक सभासद होता. चर्चमध्यें तो नियमितपणें जात असे.

नॉक्सविले रोड हा चार-साडेचार मैलाचा रस्ता कौंटी फेअर या गावाकडे जातो. धुळीनें भरलेल्या या रस्त्यावरून चालू लागलं की वाटेत आयझॅक गलिहरच घर लागत. इलिनॉय राज्यातल्या सॅगॅमॉन तालुक्यात तो १८३० साली आला. १८३२ साली वयाच्या सतराव्या वर्षी 'ब्लॅक हॉक' युद्धात तो दाखल झाला, आणि कॅप्टन आब्राहम लिंकन याच्या हाताखाली त्यानें काम केल. १८५८ साली लिंकन आणि डग्लस याचा गाजलेला वादविवाद गेल्सबर्ग येथे झाला. त्यासाठींच लिंकन नॉक्सव्हिले येथून गेल्सबर्ग येथे यायला निघाला होता. वाटेत त्याला कोणीतरी आयझॅक गलिहरच घर दाखवलं. आपली गाडी थांबवून लिंकन खाली उतरला. त्याची गाडी थांबताच मागे असलेल्या गाड्याची रांगच्या रांग तशीच उभी राहिली. लिंकन थेट आयझॅकच्या घरात गेला. सॅगॅमॉन कौंटी येथील जुन्या दोस्ताशीं त्यानें थंडगार पाणी पीत पीत चार गप्पा केल्या.

डॅनियल ग्रीन बर्नर याच पाचशें सत्तेचाळीस एकराच शेत सेमिनरी रस्त्यावर होतं. 'ब्लॅक हॉक' युद्धासाठीं कूच करीत असताना आब्राहम लिंकनला या गृहस्थानं पाहिलं होत. त्याचा किराणा जिनसाचा व्यापार होता, आणि ज्या दुकानात गिऱ्हाइकाना माल देण्याचं काम लिंकन करीत असे, तेथें तो धंद्याच्या निमित्तान जात असे. पोरवयातला तेव्हांचा लिंकन लोकाशीं कसा वागतो हे डॅनियल बर्नरने पाहिलं होत. गेल्सबर्ग येथील एका वृत्तपत्राच्या बातमीदाराला बर्नरनें एकदा

लिंकनच्या कांहीं आठवणी सांगितल्या होत्या. "मोठा गमत्या होता बरं लिंकन! सदा विनोद करीत असायचा! कधीं स्वारीला लहर यायची आणि भितीला पाठ टेकून हात लांब पसरून उभा राहायचा. इतके लाबलचक हात मीं दुसऱ्या कुणाचे पाहिल्याचं मला आठवत नाहीं. लोकांना प्रसन्न वाटावं म्हणून तो खूप गंमत करायचा. कुणाचहि मन विरसलेलं असलं कीं त्यानें खुशाल लिंकनकडे याव आणि मनमुराद हसून परत जावं! लिंकन मात्र आपली करमणूक करून घेण्यासाठीं कधीहि कुणाकडे जात नसे! एक वल्ली होती स्वारी!!..." बर्नरची हीं स्मृतिचित्रं ऐकत असतांना मला सारखं वाटायचं कीं, बर्नरच्या शेतावर मला काम करण्याची संधि मिळाली तर मोठं फक्कड होईल! त्यामुळें त्याच्याजवळ राहून लिंकनच्या आठवणी जिवाची तृप्ति होईपर्यंत ऐकतां येतील!!

नॉक्स कॉलेज, लॉम्बर्गे कॉलेज, ब्राउनचं व्यापारी कॉलेज याच्यामुळे गेल्सबर्ग हें 'कॉलेजांचं शहर' याच टोपणनावानं ओळखलं जाऊं लागलं. पुष्कळ वेळां दोन गॅलनभर दुधाचं भांडं खांद्यावर घेऊन नॉक्स कॉलेजजवळच्या रस्त्यावरून मी जात असें. वाटेंत मला एक बुटकेला माणूस भेटायचा. एकहि शब्द न बोलता नुसतीच मान हलवून तो मला अभिवादन करी. मी सुद्धा न बोलतांच मान हलवून पुढ जात असें. गुडघ्यापर्यंत लांब आणि अंगाला घट्ट बसणारा काळ्या रंगाचा कोट त्या माणसाच्या अंगात असायचा. कोटाची बटण थेट त्याच्या हनुवटीपर्यंत गेलेली असायचीं. एकाद्या पंख्यासारखी त्याची दाढी पसरलेली असायची; आणि त्यामुळें समोरून त्याच्या कोटाची कॉलर कधीच दिसायची नाहीं! त्याची हनुवटी, ओठ या दाढीखाली पार झाकून गेलेली असत. एकदां मला कुणीतरी सांगितलं कीं, हा माणूस आब्राहाम लिंकनला ओळखीत होता. नंतर मला कळलं कीं, हा बुटकेला माणूस इलिनॉय राज्याच्या लोकशिक्षण खात्याचा सुपरिंटेंडेंट होता; या पदावर सतत सात वेळा तो निवडला गेला होता; आणि या खात्यात त्यानें चौदा वर्षे काम केलं होत. स्प्रिंगफील्ड येथील राज्यगृहात त्याची खोली लिंकनच्या खोलीशेजारींच होती. लिंकनची आणि त्याची दोस्ती होती. दोघाच्या गप्पागोष्टीहि चालत असत!

या बुटकेल्या गृहस्थाचं नाव होतं न्यूटन बॅटमन. नॉक्स कॉलेजचा तो अध्यक्ष होता. 'छोटा न्यूट' या नावानेंच तो ओळखला जाई. "माझा हा 'छोटा' दोस्त इलिनॉय येथील शाळेतला एक 'मोठा' शिक्षक आहे बरं!" अशी त्याची ओळख लिंकन करून देत असे अस तो सागत असे. एकदा तर लिंकननें

आपण लिहिलेलं एक महत्त्वाचं पत्र त्याच्याकडे आणून दिलं आणि त्यातल्या व्याकरणाच्या चुका सुधारून देण्याची त्याला विनंति केली !! "हे पाहा, व्याकरण हा विषय माझा कधीच पक्का नव्हता." असं लिंकन त्याला सांगे! असंतोषाचं वादळ देशात निर्माण होणार आहे याची लिंकनला जाणीव झाली होती. विचाराचं थैमान डोक्यात सुरू झालं कीं लिंकन जोरजोरात येरझाऱ्या घालूं लागे. अशा अस्वस्थ अवस्थेत येरझाऱ्या घालीत असताना न्यूटननें लिंकनला पाहिलं होतं. मध्येच अस्वस्थ होऊन लिंकन ओरडत असे; "मी क्षुःपदार्थ आहे, पण सत्य मात्र महान् आहे, सत्य हेच परब्रह्म आहे." न्यूटनची लिंकनविषयींची आणखी एक आठवण मोठी गमतीची होती. अध्यक्ष म्हणून लिंकन निवडून आला होता. तो आगगाडीनं स्प्रिंगफील्डहून वॉशिंग्टनला जायला निघाला होता. स्प्रिंगफील्डच्या स्टेशनवर खूप माणसं जमली होती. गाडी सुटायची वेळ झाली तेव्हा लिंकनशी हस्तांदोलन करून त्याला 'शुभास्ते पन्थानः' म्हणणारी न्यूटन ही शेवटची व्यक्ति होती. कारण नंतर गाडी सुरूच झाली !!

न्यूटन बॅटमनचा जन्म न्यू जर्सी येथे १८२२ साली झाला होता ! त्याचा बाप व्यवसायानं विणकर होता. तो लंगडा होता. आपली बायको आणि पांच मुलं यांना घेऊन तो १८३३ साली इलिनॉय राज्यात आला ! जॅक्सन व्हिले गावाच्या जवळ ते आले तेव्हा कॉलऱ्याच्या साथीनं त्यांना गाठलं. या साथीला न्यूटनची आई बळी पडली. सगळेजण विलक्षण घाबरलेले होते. त्या भयानक मनःस्थितींत तिचं प्रेत वाटेंतच पुरून टाकून हे कुटुंब पुढें मजल दरमजल करीत निघालं. न्यूटनच्या आईचं प्रेत नेमकं कुठं पुरलं याची काही खूणहि ठेवायला ते विसरले. बऱ्याच वर्षांनंतर न्यूटननें आपल्या आईचं थडगं शोधून काढण्याचा प्रयत्न केला; परंतु त्याला यश आलं नाही.

शिक्षण पुरं करण्यासाठी न्यूटननें खूप हालअपेष्टा सहन केल्या. सुई, दोरा, टाचण्या, पिना अशा किरकोळ सामानाचं बोचकं पाठीवर घेऊन विक्रीसाठी तो वणवण हिंडला. काही वेळा तर आठवड्याला फक्त अकरा सेंट खर्च करून त्याला केवळ कांजी आणि दूध यावर निर्वाह करावा लागला. प्रथम पाद्री होण्याची त्याची आकांक्षा होती. पण नंतर आपलं ध्येय बदलून तो शिक्षणक्षेत्राकडे वळला. जॅक्सन व्हिले येथील शाळेचा तो मुख्याध्यापक होता. राज्यातल्या शिक्षकांची त्यानें संघटना निर्माण केली. १८७५ ते १८९२ पर्यंत तो नॉक्स कॉलेजचा अध्यक्ष होता. अध्यक्षपदावर इतक्या दीर्घ मुदतीपर्यंत राहणारा हा एकमेव मनुष्य

होता. त्याच्या हाताखाली शिकून गेलेल्या पदवीधरानीं जीवनाच्या विविध क्षेत्रात नावलौकिक मिळवला. न्यूटनखेरीज दुसऱ्या कोणत्याहि अध्यक्षाला हे भाग्य लाभलं नाहीं. मला आठवतं, एक माणूस एकदा मला म्हणाला होता की, न्यूटन हा चारित्र्यसपन्न पुरुष होता· त्याच्या तेजस्वी चारित्र्याचा स्पर्श प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या अंतःकरणाला होत असे. वयाच्या सत्तराव्या वर्षी अध्यक्षपदावरून न्यूटन निवृत्त झाला. सेवानिवृत्त झाल्यावरहि काही काळ तो शिकवीत असे. जॉन हस्टन फिनले न्यूटननतर नॉक्सचा अध्यक्ष झाला. त्या वेळी फिनलेच वय अवघं सत्तावीस वर्षाच होत. अमेरिकेतल्या कॉलेजच्या अध्यक्षात सर्वात तरुण अध्यक्ष म्हणून तो ओळखला जात असे. लिंकन आणि डग्लस याच्या सुप्रसिद्ध वादविवादाचा ७ ऑक्टोबर १८९६ हा दिवस फिनलेन संस्मरणीय करण्याचं ठरवल. या दिवसाच्या माहात्म्याशी नॉक्स कॉलेजच नाव निगडित झाल पाहिजे अस त्याच्या मनान घेतलं. या दिवशी फिनले नॉक्समध्यें मोठा समारंभ घडवून आणीत असे. समारभाच्या दिवशी वक्तृत्वाचे, वादविवादाचे फट गाजत. समारभान्या ठिकाणी माणसाची ही गर्दी जमत असे. या गर्दीत धक्काबुक्की करून वाट काढीत चॅन्सें डेप्यू याच भाषण ऐकल्याच मला आठवत. चॅन्से डेप्यू त्या दिवशी जे बोलला त्यातल एक अक्षरहि मला आज आठवत नाहीं. परतु मी मोठ्या अभिमानान म्हणू शकतो कीं, न्यू न्यॉर्क सेंट्रल रेल्वेच्या या अध्यक्षाला, १८६४ मध्यें लिंकनच्या अध्यक्षपदाच्या निवडणुकीसाठी प्रचाराची तुफान भाषणं करणाऱ्या या माणसाला, मी पाहिल होत, त्याच एक भाषण मी ऐकल होत.

त्याच दिवशी दुपारी आब्राहाम लिंकनचा मुलगा रॉबर्ट लिंकन याचं भाषण झाल होतं. ते भाषण मला सामान्य वाटल. व्याख्यान सपल्यावर परत जाताना मनात घोळवावा असा एकहि विचार मला त्याच्या वक्तव्यात आढळला नाहीं. मी अस ऐकलं होत कीं, रिपब्लिकन पक्षाच्या प्रत्येक अधिवेशनात त्याला राष्ट्राध्यक्षाच्या जागेसाठीं उभे करण्याची सूचना यायची; आणि त्याला फक्त एक मत मिळायचं.

गवताळ प्रदेशातल्या त्या शहरात त्या काळी अस तुकड्यातुकड्यानीं मला शिक्षण मिळत होतं. माझ्या जीवनशिक्षणाचा ते शिक्षण एक अपरिहार्य असा भाग आहे याची मला त्या वेळी जाणीवहि नव्हती. गेल्सबर्ग शहरात मला अनेक माणसं भेटली. त्यातल्या काही माणसाचीं व्यक्तित्व, त्याचे स्वभाव मला एखाद्या कोड्याप्रमाणें वाटत. पुढें जेव्हा मी शेक्सपिअर वाचला तेव्हा मला कळलं कीं

नेमक्या याच माणसाच्या स्वभावाचं कोडं शेक्सपिअरच्याहि प्रतिभेला पडलं होतं. गेल्सबर्ग येथेच मीं पशुपक्षी, झाडंझुडपं जवळून न्याहाळलीं. निसर्गाच्या राज्यातले अनेक चमत्कार मीं इथेंच आश्चर्यभरल्या डोळ्यानी पाहिले. नंतर मोठेपणीं माझ वाचन वाढल्यावर मला आढळून आलं कीं थोरो, इमर्सन, वॉल्ट व्हिटमन याचीहि मन निसर्गातले असेच चमत्कार पाहून भारावून गेली होतीं. या काळात अनेक लोककथा, लोकगीतं मी ऐकली.

शाळा आणि पुस्तक याच्या व्यतिरिक्त जीवनात मी जे जे कांहीं शिकलो त्यात छोट्या छोट्या गोष्टीचा फार मोठा भाग होता.

आप्तेष्ट मंडळी

गेल्सबर्गमधल्या ज्या घरात मी जन्मले ते घर आज मला मुळीच आठवत नाहीं. ६ जानेवारी १८७८ या दिवशी माझा जन्म झाला. तेव्हा मध्यरात्र उलटून थोडा वेळ झाला होता. भावंडात सर्वात वडील माझी बहीण मेरी, तिच्यानंतर तीन वर्षांनी मी जन्मले. मेरीनंतर माझ्या आईवडिलाना मुलगा हवा होता. अर्थात्च, माझ्या जन्मामुळें त्याना विशेष आनंद झाला.

ज्या पाळण्यात मी लहानपणीं झोपत असे त्या पाळण्याकडे बोट दाखवून मेरी एकदा मला म्हणाली होती, " या पाळण्यातून मला काढलं आणि तुला ठेवलं ! " हा पाळणा माझ्या वडिलानींच तयार केल्याचं आईनें एकदा मेरीला सागितलं होतं. माझ्या जन्मानंतर दीड वर्षांनीं मार्ट जन्मला, मग मला काढून मार्टला त्या पाळण्यांत ठेवलं ! धान्याच्या टरफलांच्या चटईवजा गादीवर मी जन्मलो. मी दहा वर्षांचा होईपर्यंत—तेव्हा आमचं कुटुंब एकूण नऊ माणसाचं झालं होतं—आम्ही सगळीं या टरफलांच्या केलेल्या ' गादी 'वरच झोपत असूं. जमिनीपासून थोड्या उंच अशा लाकडाच्या चौपाईवर ही गादी घालण्यांत येई ! ही लाकडाची चौपाई आम्हांला फारशी आवडत नसे. कधींमधीं आम्ही मुलं त्याविषयीं कुरकूर करीत असूं. कालांतरानें या चौपाया इतक्या जुनाट होत कीं त्या मोडत, आणि टरफलाची गादी थेट जमिनीवर येत असे ! कित्येक वर्षेंपर्यंत परांची गादी कशी असते हें देखील आम्हांला ठाऊक नव्हतं; पण या टरफलांच्या गाद्यांवर आम्हाला उत्तम झोप यायची, आणि त्यामुळें याच गाद्या आम्हाला पसंत असत. लाकडी चौपाया मात्र केव्हा मोडतील, आणि आम्ही केव्हां खाली येऊं याची खात्री नसे !

काहीं दिवसानीं आम्ही पहिलं घर सोडून नव्या घरात राहायला गेलो. हें तीन खोल्यांचं एकमजली घर होतं. या घरातून मी माझ्या वडिलांना हातात फावडं घेऊन बागेत काम करताना, गाजरं-बटाटे लावतांना, त्याची मशागत करताना पाहत बसें. कधीं कधीं मीहि माझ्या वडिलाच्या कामाला ' हातभार ' लावीत असें. जमिनींतून गाजरं आणि बटाटे उकरून काढायचे, त्याच्यावरचा चिखल खरवडून

टाकून ते एका टोपलीत जमा करायचे. साफ केलेली गाजर आणि बटाटे हातात धरताना मला फार फार बरं वाटे. आमच्याकडे एक घोडी होती. तिचं नाव ठेवलं होतं डॉली ! तिचा रंग लालसर तपकिरी होता. स्थूल, काहींशी म्हातारी, आणि चालीला मंद अशी ही घोडी आम्ही दोन माणसाच्या गाडीला जुंपीत असू. या गाडीतून फिरतानाच प्रथम आम्ही आमच्या घराच्या आजूबाजूच्या निसर्गाचं दर्शन घेतलं. हेलावणारं गवत, तीं वळणं घेत जाणारीं मैलोगणती पसरलेली तारांची कुंपणं, विस्तीर्ण शेतं, गुरांमेंढरांचे कळप, कुरणात मजेत चरणारे घोडे...हे सारं अजूनहि माझ्या डोळ्यांपुढं उभं आहे ! कुरणात मजेत चरणारीं जनावरं पाहताना मला विलक्षण सुख होत असे. कौतुकाच्या डोळ्यांनीं मी तें सारं दृश्य पीत असें.

स्वीडिश ल्युथरन चर्चमध्यें आम्ही प्रार्थनेसाठीं नियमितपणें जात असू. मात्र महिन्यातून एकाद्या रविवारी सकाळींच डॉलीला जुंपून आम्ही क्रेन्स यांच्या घरी जात असू. आमच्या घरापासून सात मैलांवर सॉपर व्हिले या गावीं जॉन आणि त्याची पत्नी लीना क्रेन्स राहत असत. त्याचं तीस एकराचं शेत होतं. लीना माझ्या आईची चुलत बहीण होती. माझे आईवडील आणि क्रेन्स पतिपत्नी यांच चांगलंच सख्य होतं. एकमेकांची भेट झाली कीं त्यांचे चेहरे आनंदानं उजळून निघत; आणि मग मोठ्या जिव्हाळ्यानं त्यांच्या गप्पागोष्टी सुरू होत. तीं सगळींच माणसं मोठीं मेहनती होतीं. आपल्या कामात तीं मनापासून रंगून जात. त्यावर चर्चाहि करीत. तसं पाहिलं, तर त्यांचं वय काहीं फारसं नव्हतं. सगळींच जणं चाळिशीच्या आंत असतील नसतील. ती चौघंजणं स्वीडिश भाषेत फडाफड बोलत. त्यांची भाषा आम्हां मुलांना फारशी कळत नसे; तीं काय बोलली हेंहि सांगणं आम्हाला कठिण गेलं असतं. स्वीडनमधून तीं इथं आलीं तेव्हांच्या प्रवासांतल्या आठवणींविषयीं त्यांचं बोलणं सुरू झालं कीं त्यांचा तो प्रवास मोठा खडतर होता एवढाच पत्ता आम्हा मुलांना त्यांच्या बोलण्यावरून लागत असे. जवळ जवळ दहा आठवडे त्यानीं जहाजातून प्रवास केला होता. काळसर पाव आणि चीज एवढ्याच अन्नावर त्यांना प्रवासात गुजराण करावी लागली होती. खरंच, तो प्रवास म्हणजे एक दिव्यच होतं !! कधीं कधीं सहज बोलता बोलता आई म्हणायची, "त्या वेळीं पांढऱ्या शुभ्र पावाचं दर्शन आम्हाला ईस्टर आणि ख्रिसमस यांच दिवशीं काय तें व्हायचं ! इथें अमेरिकेत आतां शुभ्र पाव ही नेहमींचीच गोष्ट होऊन बसली आहे !"

गेल्सबर्ग येथलं होम्स याचं कुटुंब सोडून दिलं, तर अमेरिकेत क्रेन्स हेच आमचे सर्वात जवळचे नातेवाईक होते. क्रेन्स पतिपत्नीनें आपलं ऐशीं एकराचं शेत १८८० साली विकत घेतलं. वर्षभर त्यानी अक्षरशः रात्रंदिवस मेहनत केली तेव्हा ते आपलं सगळ कर्ज फेडूं शकले. शेतीच्या कामात त्याच्या शेजाऱ्यांनी त्याना मदत केली. शेजाऱ्याचं काहीं काम असल कीं ते करायला क्रेन्स पतिपत्नीहि सदैव तत्पर असत. ती दोघजणं आपल्या शेताचाच जणूं एक भाग झाली होतीं. गुर चरवण्याच्या कुरणात, शेतात, भाजीपाल्याच्या बगीच्यात—कधींहि पाहाव क्रेन्स पतिपत्नी काही ना काहीं काम करताना आढळली असतीं. जॉन क्रेन्स हा हाडाचा शेतकरी होता. शेतं, पिकं, गुरंढोर याच्याविषयींच त्याच्या मनात नेहमी विचार घोळत असायचे !

जॉन क्रेन्स मध्यम उचीचा होता. चालताना डोकं थोडस मागं झुकवून, खादे सैल सोडून चालण्याची त्याची मोठी गमतीची लकब होती. त्याच्या या चालण्याच्या विशिष्ट लकबीमुळे तो भला मोटा माणूस आहे अस पाहणाऱ्याला वाटायचं. त्याचे डोळे तेजस्वी होते. त्याच्या ओठात सदैव असलेलं मद स्मित त्याच्या दाढीतून देखील दिसत असे! आपल्या खोलीत तो स्वस्थ बसलेला असला तरी देखील, त्याचे केस आणि दाढी जोराच्या वाऱ्यान पिजारल्यासारखी दिसत असे. मला कधी कधी तो आपल्या माडीवर घेऊन बसत असे. माझे चिमुकले हात मी त्याच्या दाढीवरून फिरवायचा. मला मायेनं गोंजारीत तो स्वीडिश भाषेत 'माझ्या छबुकड्या' अस म्हणायचा; आणि त्याच्या शब्दातून त्याच स्मित आणि प्रेम एकाद्या लाटेसारख खळाळून गेल्याच मला जाणवायचं. कधी कधीं तो बायबल किवा वर्तमानपत्र वाचीत असताना दिसायचा. पण हे कधी कधीच! त्याच खरं लक्ष असायच शेताकडे, गुराढोराकडे! तेच त्याच बायबल होतं अस म्हटलं तरी चालेल! वादविवाद करण, शब्दाशी हुज्जत घालीत बसण, हे त्याच्या स्वभावातच नव्हतं! मात्र जमीन जर का थोडी खडकाळ असली तर आपल्या कणखर हातात नागर धरून तो तिच्याशीं हुज्जत घालीत बसे! वादविवादात कधीच न दिसणारी त्याची रग आपल्या बळकट हातात लगाम धरून तो घोड्यावर बसला कीं क्षणोक्षणीं जाणवायची. कितीहि नाठाळ घोडा असो, जॉन क्रेन्सच्या रगेल हाताचा स्पर्श होताच अगदी मऊ सूत व्हायचा!

सर्व कुटुंबाला घेऊन रविवारी ल्युथरन चर्चमध्यें जायला जॉन क्रेन्स सहसा चुकत नसे. त्याचे धर्मोपदेशकसुद्धा त्याच्याइतके निर्भय आणि श्रद्धावान्

असतील कीं नाहीं याची मला शकाच आहे.

जॉन क्रेन्स शेतकऱ्याच्या स्वरूपातच ईश्वराला पाहत असावा. त्याच्या लेखीं ईश्वर हा दैनंदिन कामें करीत राबणारा किसान होता. हा किसान या जगात, आणि या जगाच्या पैल असलेल्या अनेक जगात सुद्धा पेरणी, मळणी, कापणी या साऱ्या गोष्टी अत्यंत गूढ रीतीनें करीत असतो अशी त्याची श्रद्धा होती. आकाशातल्या या शेतकऱ्याच्या शेतीला पीक कसं आणि कोणतं येतं हे समजणं मानवी बुद्धीच्या पलीकडचं आहे असं त्याला वाटे.

जॉन क्रेन्सचं एक धान्याचं कोठार होतं. हे कोठार लाकडाचं बांधलेलं होतं, पण त्याच्या जमिनी मात्र मातीच्या होत्या. क्रेन्सचे तीन घोडे आणि चार गाई जवळपासच्या कुरणात रात्रंदिवस फिरता-चरताना दिसत. गाईचे आचळ धरून तिचं दूध काढताना मीं प्रथम इथेच पाहिलं. त्या शुभ्र दुधाच्या झुरुमुरु धारा एका स्वच्छ बादलीत पडत. दूध साठवण्यासाठीं बांधलेलं तळघर जवळच होतं. या तळघराची जमीन मातीचीच असली तरी स्वच्छ आणि टणक होती. दुधानं भरलेली भांडी या तळघरात ठेवली जात. हीं भांडी ठेवण्यासाठी लाकडाच्या फळ्यांचे स्टॅंड केलेले होते. या भांड्याच्या तोंडाशी दाट पिवळसर साय जमा व्हायची. साय घुसळून लोणी तयार करताना आम्ही प्रथम इथेच पाहिलं. इथं आम्ही जे दूध प्यालो ते काढताना आम्ही आमच्या डोळ्यांनी प्रत्यक्ष पाहिलं होतं. इथं जी अंडी आम्ही तळून खाल्लीं तींहि कोंबडीनं घातलेली आम्ही डोळ्यांनी पाहिली होती. या गोष्टी आम्हीं पूर्वी याचि देही याचि डोळा कधी पाहिल्या नव्हत्या; आणि म्हणूनच त्याची नवाई, अपूर्वाई विशेष होती.

मी चार वर्षांचा झालो तेव्हा पुन्हा आम्ही घर बदललं. आधींच्या घराच्या हे घर जवळ जवळ तिप्पट होतं. दहा खोल्या होत्या. तिसऱ्या मजल्यावर एक मोठी गच्चीवजा खोली होती. कोंबड्याच्या खुराड्यासाठीं एक वेगळी खोली, घरासमोर एक मोठा बगीचा असा एकूण थाट होता. या घराचा मालक म्हणून ऑगस्ट सॅंडबर्ग या भटक्या स्वीडिश माणसानं आपला संसार थाटला. पहिल्या मजल्यावरच्या दोन खोल्या भाड्यानें दिल्या जात.

माझ्या वडिलांना लिहिता येत नव्हतं. वाचता मात्र येत असे. स्वीडन-मध्येंच त्याचे आईबाप वारले; त्याच काळात ते थोडंस वाचायला शिकले. त्यांची अक्षर-ओळख ही अशी होती. आईबापाच्या मृत्यूनंतर एका दारू गाळण्याच्या कारखान्यांत हलकींसलकीं कामं करणारा पोऱ्या म्हणून ते नोकरीला राहिले. इथें

काम करून स्वीडनहून जहाजानं अमेरिकेत येण्यापुरते पैसे त्यानीं जमा केले! ते न्यूयॉर्कला आले आणि त्यानीं तिथल्या काही स्वीडिश लोकाच्या ओळखीनं चीज तयार करण्याच्या एका कारखान्यात नोकरी मिळवली! त्याचा चुलतभाऊ मॅग्नस होम्स त्यावेळी गेल्सबर्ग येथं होता. चीजच्या कारखान्यात काम करणाऱ्या माझ्या वडिलाना होम्सनं एक पत्र लिहिलं. गेल्सबर्गमध्यें नशीब काढायला बराच वाव आहे असा उल्लेख त्या पत्रात होता. मॅग्नस होम्स १८५४ साली गेल्सबर्गला आला. रॉक रिव्हर नदीचा पूल बाधण्याचं काम तेव्हा चालू होतं. तिथं त्याला काम मिळालं. त्या वेळी त्याचं वय एकोणीस वर्षांचं होतं. तो स्वीडनमध्यें जर दोन वर्षं अधिक राहता तर त्याला लष्करात जाणं भाग पडलं असतं. त्याच्या वडिलानी आपल्या एकविसाव्या वर्षापासून तो थेट सेवानिवृत्त होईपर्यंत स्वीडिश लष्करातच काम केलं होतं. सैनिकाचं जीवन इतक्या जवळून पाहिल्यामुळे कीं काय कुणाला ठाऊक, मॅग्नसला सैनिकी जीवनाचा उबग आला होता. काहीं झालं तरी आपण सैन्यात जायचं नाहीं असं त्यानें आपल्या मनाशीं अगदीं पक्कं ठरवून टाकलं होतं. म्हणूनच वयाच्या एकोणिसाव्या वर्षी तो स्वीडनहून पळाला आणि अमेरिकेत येऊन थडकला. प्रवासासाठीं पैसे जमा करताना आणि नंतर वादळवाऱ्याच्या थपडा खात जाणाऱ्या जहाजातून प्रवास करतांना त्याला बरेच खडतर अनुभव आले असले पाहिजेत! मॅग्नसचं खरं आडनाव होतं होम. गेल्सबर्ग येथे आल्यावर होम या नावांत बदल करून त्यानें होम्स केलं. होम हें नाव उघड उघड स्वीडिश वाटतं. होम्स हें आडनाव मात्र खास इंग्लिश आहे. हॅनिबल येथे रेल्वेचा रस्ता बाधण्याचं काम चालू होतं. मॅग्नसनें तिथं काम मिळवलं. मेथॉडिस्ट पंथाच्या लोकाच्या एका सभेत त्याची एका स्वीडिश मुलीशीं ओळख झाली. एका कुटुंबात घरकाम करणारी मोलकरीण म्हणून ती नोकरीला होती. त्या कुटुंबात त्यावेळीं गुलाम ठेवण्याची प्रथा चालू होती. मॅग्नस या स्वीडिश मुलीच्या प्रेमात पडला. नंतर त्या मुलीनें हॅनिबल येथील कुटुंबांतलं काम सोडलं आणि ती गेल्सबर्ग येथे आली. तिथल्या लॉम्बर्ड कॉलेजातल्या मुलीच्या वसतिगृहात तिनें काम मिळवलं. त्यावेळीं मॅग्नसला रेल्वे कारखान्यात घण घालण्याचं काम मिळालं होतं. इथं असताना त्याच्या आणि त्या स्वीडिश मुलीच्या वारंवार भेटीगाठी होऊं लागल्या. ती मुलगी गृहकृत्यात निष्णात होती, दिसायला देखणी होती, एवढ्यासाठीं ती मॅग्नसला आवडली होती असं नव्हे; आणखीहि एक मोठं गमतीचं कारण होतं: ती मुलगी गटेच्या फाउस्टचं इंग्रजी भाषांतर वाचीत असे; आणि विशेष म्हणजे,

तें पुस्तक तिचं स्वतःचं होतं. शेवटी जे व्हायचं तेच झालं. एका सुप्रभातीं मॅग्नस त्या मुलीशीं विवाहबद्ध झाला !

नॉक्स कॉलेजाच्या आवारात १८५८ साली झालेला वादविवाद थंडीवाऱ्याच्या माऱ्यात तीन तास उभे राहून मॅग्नस पतिपत्नींनीं ऐकला होता. वीसबावीस हजार लोकांचा समुदाय आब्राहम लिंकन आणि स्टीफन डग्लस याचीं भाषणं ऐकण्यासाठी जमला होता. मॅग्नस होम्सनें लिंकनला आपलं मत दिलं. पण 'सैन्यात दाखल व्हा' हा लिंकनचा आदेश मात्र त्यानें पाळला नाहीं. सैनिकी जीवनाचा त्याला उबग होता एवढंच नव्हे, तर युद्ध या गोष्टीला त्याचा तात्त्विक विरोध होता.

माझे वडील गेल्सबर्ग येथे आले, तेव्हा त्याना सल्ला आणि नोकरी या दोन्ही गोष्टी देण्याचं काम त्याच्या या अनुभवी चुलतभावानें केल. सी. बी. ॲण्ड क्यू रेल्वेचा एक लोहमार्ग बांधण्याचं काम चालू होतं. मॅग्नसच्या ओळखीमुळे माझ्या वडिलाना तिथे काम मिळालं. दिवसाला एक डॉलर याप्रमाणे या कामाचे पैसे मिळत ! दिवसाला दहा तास याप्रमाणें आठवड्यातले सहा दिवस काम करावं लागे. शिवाय जेवण करण्यापासून तो भांडींधुणीं करण्यापर्यंत घरचीं सर्व कामं त्यानाच करावीं लागत !

माझ्या आईचं पूर्वीचं नांव होतं क्लॅरा मॅथिल्डा ॲंडरसन. तिची आई लहानपणींच वारली; आणि तिच्या बापाने दुसर लग्न केलं. माझ्या आईची सख्खी आई ॲप्पुना येथे बदकं पाळण्याचा धंदा करीत असे. माझी आई तिला या कामात मदत करायची. पण तिच्या मृत्यूनंतर सावत्र आई आली. माझ्या आईचं तिच्या सावत्र आईशीं पटेना. त्या वेळीं अमेरिकेत स्थायिक झालेल्या स्वीडिश लोकाची त्याच्या नातेवाइकाना पत्र येत असत. कामधंदा मिळवण्याच्या दृष्टीनें अमेरिकेत भरपूर वाव आहे असं त्या पत्रात लिहिलेलं असे. माझ्या आईने अमेरिकेला जायचं ठरवलं. त्यासाठी तिनें थोडे थोडे पैसेहि जमवायला सुरवात केली. पुरेसे पैसे जमले तेव्हा ती अमेरिकेला जायला निघाली.

माझ्या आईची आणि वडिलांची भेट कशी झाली आणि त्याचं लग्न कस जुळलं याविषयीं मी एकदां माझ्या आईला विचारलं. ती म्हणाली, "बुशनेल या शहरातल्या एका हॉटेलात मी नोकरी करीत होतें. बिछाने घालणं, स्वयंपाकात मदत करणं इत्यादि कामं मी करीत असें. रेल्वेरस्त्यावर काम करणाऱ्या काहीं कामगारांबरोबर तो एकदा या हॉटेलांत उतरला. त्यानें मला पाहिलं. आम्ही एकमेकांशीं

बोललो. तो म्हणाला, मला तुझ्याशीं लग्न करायचं आहे. त्या क्षणीं साक्षात्कार झाल्यासारखं मला एकदम जाणवलं कीं, माझ्या आयुष्यातली ही सोन्याची संधि चालून आलेली आहे! लवकरच आम्ही दोघं गेल्सबर्गला गेलो. तिथं रे. लिड्हॉल यानी आमचं लग्न लावून दिलं. आम्ही दोघांनी आमचा संसार थाटला." हे सारं सांगत असताना तिच्या किंचित् लाजऱ्या चेहऱ्यावर स्मित झळकून जायचं. कसल्यातरी तेजानें डोळे क्षणभर झळाळून उठायचे. "माझ्या आयुष्यातली ती महान् संधि होती." लग्नानंतर कितीतरी वर्षांनी तिच्या तोंडून हे उद्गार निघाले होते. या काळात तिनें काय सोसलं नव्हतं! कष्ट, दारिद्र्य, दुर्दैवाचे आघात. हे सारं सोसूनहि विषादाची एक लहरसुद्धा तिच्या मनात निर्माण झाली नव्हती! उलट, मोठ्या तृप्तीनें, अभिमानानें ती सांगत होती, "तो माझ्या आयुष्यातला सोन्याचा क्षण होता. डोळे मिटून मी उडी घातली हे माझं केवढं भाग्य!"

बाबांचे केस सरळ आणि काळे कुळकुळीत होते. त्यांच्या खोलगट काळ्या डोळ्यांत किंचित् तपकिरी छटा होती. ते मोठ्यानें हसले की त्यांच्या डोळ्यां भवतींच्या कातडीला सुरकुत्या पडत! त्यांची उंची मध्यमपेक्षाहि थोडी कमीच होती. त्यांची शरीरयष्टि बळकट होती. वजन चांगलं एकशें अठ्ठेचाळीस पौंड होतं. त्यांची कॉलर बाजूला झाली की त्यांच्या छातीचा गौर वर्ण मानेवर बसलेल्या लोखंडाच्या कणांच्या काळ्या रंगाच्या थरामुळें विशेष उमटून दिसायचा! खेळात त्यांना विशेष रस नव्हता. पण खेळात रंगून जावं तसे ते आपल्या कामात रंगून जायचे. सी. बी. ॲण्ड क्यू. रेल्वेच्या लोहारकामाच्या खात्यात ते मदतनीस म्हणून नोकरीला राहिले होते. वर्षभर ते सडकून काम करायचे. सुट्टी त्यांना कधींच मिळत नसे. पहाटे पावणेसात वाजता कामावर जाण्यासाठीं ते घरातून निघायचे. बरोबर सात वाजता ते कामावर हजर व्हायचे. त्यांना कधीहि उशीर होत नसे! घण घालण्याचं मेहनतीचं काम त्यांच्याकडे होतं. दुपारीं बारा वाजेपर्यंत हे काम चालू असायचं. बारा वाजले कीं ते दुपारच्या जेवणासाठीं घरीं यायचे. एक वाजता पुन्हा कामावर रुजू व्हायचे. सायंकाळी सहा वाजले कीं काम संपायचं आणि ते घरीं यायचे.

तोंडावर, मानेवर, हातावर चिकटलेले लोखंडाचे कण धुवून टाकायला त्यांना जवळ जवळ पंधरा-वीस मिनिटं लागायचीं. त्यांच्या हाताच्या घट्टयांत चिकटलेले लोखंडाचे कण जाता जात नसत. कितीहि खसखसून धुतलं तरी ते काळसर कण थोडेसे उरायचेच.

वसंत ऋतूत आपल्या बागेत ते रात्रीपर्यंत काम करीत बसायचे. ऑक्टोबर महिन्यात टोमॅटो तोडण्याच, बटाटे उकरून टोपलीत भरण्याच त्याचं काम चद्रप्रकाशात चालू असायच. थडीच्या दिवसात आपले फाटलेले कपडे ते शिवीत बसायचे. त्याच्याकडे घट्ट दोरा आणि एक जाडजूड सुई होती. या दाभणवजा सुईचा उपयोग ते तुटलेलें बटण लावण्यासाठीं करीत असत. त्या काळात शिकागोहून निघणार स्वीडिश भाषेतल एक साप्ताहिक ते वाचायचे. ते किवा माझी आई आम्हा मुलाना नियमानं स्वीडिश भाषेतल बायबल वाचून दाखवीत असत.

माझ्या आईचे केस सुदर होते. सूर्याच्या किरणानी लासली जाण्यापूर्वी ओटाच्या ताटाचा असतो तसा तिच्या केसाचा रग काळसर पिंगट होता. तिचे डोळे फिकट निळे होते. लिननच कोर कापड मेणबत्तीच्या प्रकाशात तकाकत तसा तिचा गौरवर्ण भासायचा. कधीहि पाहाव, माझी आई हसतमुख दिसायची. बाबाचा चेहरा सहसा गभीर असे. आई दहा वेळा हसली कीं बाबा एकदा हसताना दिसायचे—अस हे प्रमाण होत. माझ्या आईच नाक बसक नव्हत-- ते चागलच उठावदार होतं. तिची उची पाच फूट पाच इंच होती आणि तिच वजन एकशे चाळीस पौंडाच्या आसपास होत. घरातल काम ती सारखी करीत असायची, परतु तिच्या चेहऱ्यावर थकवा म्हणून आम्हाला कधी दिसला नाही. नऊ माणसाच आमच कुटुब होत. घरातला स्वयपाक, धुणीभांडी, शिवणटिपण, अंथरुण घालण, साफसफाई हीं सगळी काम माझी आई एकहाती करायची. पहाटे सहा वाजता उठून ती बाबाच्या न्याहारीची तयारी करायची. ते कामाला गेले कीं मग आम्हा मुलाची न्याहारी. त्यानतर दुपारच आणि संध्याकाळच सगळ्याच जेवण. जेवणखाण उरकल्यानतर तरी तिला विश्राति मिळायची म्हणता? ही काम सपल्यावर आमचे फाटके कपडे शिवीत ती बसायची. आम्ही विजारी वापरू लागलो तेव्हा आमच्या गुडघ्यावर विजारी नेहमीच फाटायच्या. बाहेरची दगामस्ती, गोट्या खेळणं, कुस्त्या, असे आमचे खेळ. मग विजारी फाटणार नाहीत तर काय? विजारीना गुडघ्यावर पडलेली ही भोक, आई ठिगळ लावून दुरुस्त करीपर्यत केविलवाणी होऊन तिची वाट पाहत बसायची !!

मॅग्नस होम्स हा बाबाच्यापेक्षा पंधरा वर्षानी वडील होता. त्या दोघांची दृढ मैत्री होती. महत्त्वाच्या कामात बाबा होम्सचाच सल्ला विचारीत. १८७० साली

बाबा प्रथम स्वीडनहून होम्सच्याच घरीं आले. गेल्सबर्गमध्यें होम्स पंधरा वर्षे स्थायिक होऊन राहिला होता. तो पूर्णपणें अमेरिकन बनला होता. आयरिश आणि इंग्लिश माणसाबरोबर त्यानें काम केल होतं. या माणसाच्या सहवासात राहून होम्स पतिपत्नींनीं इंग्रजी भाषा उत्तम शिकून घेतली—इतकी कीं घरात त्याचं कुटुंब इंग्रजीच बोलूं लागलं. होम्सचे चार मुलगे स्वीडिश भाषा मुळीं शिकलेच नाहीत.

माझे बाबा होम्सकडून कामापुरते लागणारे बरेचसे इंग्रजी शब्द शिकले. अमेरिकन नागरिक होण्यासाठीं कुठे जायचं, कोणत्या कागदावर सही करायची, ही सर्व माहिती होम्सनेंच बाबाना दिली. 'थॅंक्स गिव्हिंग' भोजन समारभाच्या दिवशी होम्स कुटुंब आमच्या घरी जेवायला येत असे आणि नव्या वर्षाच्या दिवशीं आम्ही होम्सच्या घरीं जेवायला जात असूं. अशाच एका भोजनाच्या प्रसगीं अमेरिकेची राज्यघटना आणि स्वातंत्र्याची घोषणा याच्याविषयीं मॅग्नस होम्स बाबाबरोबर बोलल्याचं मला आठवतं. आमच्या कुटुंबात मी, मेरी आणि मार्टिन स्वीडिश भाषा बऱ्यापैकीं बोलायला शिकलो होतो. काही हवं असलं कीं लहानपणीं स्वीडिश शब्द वापरूनच मी माझी इच्छा कळवीत असें. परतु आमच्या नंतरची भावंडं एमिल, फ्रेड, एस्थर आणि मार्था याना मात्र 'दूध' या अर्थाचा एकच स्वीडिश शब्द येत असे. स्वीडिश भाषेत सहापर्यंत आकडे सुद्धा त्याना मोजतां येत नसत.

चर्चमधील प्रवचनं स्वीडिश भाषेतच होत. तरुण मुलाना काहीं स्वीडिश भाषा येत नसे. या प्रवचनातल एक अक्षर देखील आम्हाला कळत नाही अशी त्याची कुरकूर सुरू होई. यानंतर चर्चमधलं एकादं प्रवचन इंग्रजी भाषेत होऊं लागल. हळूहळू ही प्रथा वाढत गेली आणि कालातरानें सगळीच प्रवचनं इंग्रजीत होऊं लागलीं. हा बदल म्हाताऱ्या माणसाना मुळींच रुचला नाहीं. मायदेशापासून दूरवर आलेली ही माणस आपली प्रिय स्वीडिश भाषा ऐकायला अगदीं आसुसलेली असत. प्रवचनं इंग्रजीत सुरू झाल्यामुळें मायबोलीच्या श्रवणसुखाला आपण मुकलो याची त्याना खंत वाटे.

स्वीडनमधलं जीवन खडतर असल्यामुळें माझे आईबाप इतक्या दूरवर अमेरिकेत येऊन स्थायिक झाले. पण तरीहि स्वीडिश लोक आणि स्वीडिश भाषा याच्याविषयीं त्याना विलक्षण जिव्हाळा वाटत असे. मायदेशाविषयींची ही भक्ति त्याच्या मनात खोल्वर रुजलेली होती. परंतु आमच्याशी बोलताना मात्र

माझे आईवडील स्वीडनविषयीं फारसे कधीं बोलत नसत. माझे आईबाप अमेरिकेंत स्थायिक झाले त्यावेळी सुरुवातीचीं काही वर्षं त्याचं सगळं लक्ष अमेरिकन जीवनाशीं पूर्णपणें समरस होण्यावरच केंद्रित झालं होतं. नव्या वातावरणाशी समरस होण्याच्या या धडपडीमुळें मायदेशापासून दुरावूनसुद्धा त्याना फारसं चुकल्याचुकल्यासारखं वाटलं नाही. जसजशीं वर्षं उलटलीं तसतशीं त्यानीं इंग्रजी भाषा आपलीशी केली. त्याच्या मित्रमंडळापैकीं बहुतेकाना स्वीडिश भाषेचा गंधहि नव्हता. माझ्या धाकट्या भावंडानाहि इंग्रजीशिवाय कोणत्याच भाषेत बोलता येत नसे. अशा रीतीनें स्वीडनहून आलेलं आमचं कुटुंब त्या नव्या भूमीशीं अगदीं एकरूप होऊन गेलं.

बेरीन स्ट्रीटवरचें घर

१८८५ ते १८९० या काळात बेरीन स्ट्रीटवरच्या घरात आम्ही राहत होतो. सोळा–सतरा वर्षांच्या माझ्या वाढाळू वयाच्या या काळांत चड्डया घालून हिंडण्यापासून तो थेट विजार वापरण्यापर्यंतच्या सर्व स्थित्यंतरातून मी गेलो. मनमिळाऊ एमिल, त्याच्या पाठीवरचा फ्रेड, सुंदर दिसणारी एस्थेर, आणि तिची दिसण्यात साधी, विनम्र वृत्तीची बहीण मार्था हीं माझी भावंडं याच घरात जन्माला आली.

दहा खोल्यांच्या त्या भल्या मोठ्या घराचा खर्च बाबाना झेपत नसे. घरदुरुस्तीचा खर्चदेखील त्याना पेलण्यासारखा नव्हता. त्यामुळे सुतार, गवंडी, रंगारी, माळी यांची कामं ते स्वतःच करीत. त्यांच्या हाताखाली मी बारीकसारीक कामं करीत असे. माझा धाकटा भाऊ मार्ट नंतर नंतर आमच्या मदतीला येऊ लागला. घरशाकारणीचं काम सुरू झालं कीं, शिडीवरून छपरावर चढून बाबाना कौलं काढून देण्याचं काम माझ्याकडे असे. पाण्याच्या टाकीच्या वार्षिक सफाईच्या दिवशी मी उघड्या पायांनी टाकींत उतरत असे. तळाशी साचलेला गाळ आणि चिखल मी एका बालदींत भरून ठेवी. ही बालदी दोऱ्याला बांधलेली असे. बालदी चिखलानें भरली की बाबा ती वर ओढून घेत. टेबल किंवा खुर्ची यांची मोडतोड झाली की हे सामान बाबा तळघरात घेऊन जात. केरोसीनचा दिवा हातात घेऊन मी उजेड दाखवी. त्या प्रकाशात बाबा ठोकठोक करीत हे मोडकं सामान दुरुस्त करीत बसायचे. रात्रीच्या जेवणानंतर शाळेच्या वाचनालयामधून आणलेलं जे. टी. हेडले या लेखकाचं ‘नेपोलियन आणि त्याचे सेनापति’ हं पुस्तक वाचण्यात मी अगदीं रंगून जात असे. इतक्यात बाबा माझ्या नावाचा पुकारा करीत. मी कुरकुरत म्हणायचा, “इतकं छान आहे हे पुस्तक! नेपोलियनचं चरित्र वाचण्याची मला विलक्षण उत्सुकता लागून राहिली आहे!” यावर बाबा म्हणायचे, “हे पाहा शाली (चार्ली या नावाचा उच्चार ते असा करायचे) तुझा नेपोलियन आज जरा बाजूला ठेव. आज मला खुर्ची दुरुस्त करायची आहे. माझ्याबरोबर तळघरात ये आणि दिवा घेऊन उभा राहा कसा!”

माझं नाव खरं म्हणजे होतं कार्ल ऑगस्ट सॅंडबर्ग. एक-दोन वर्षं मी शाळेंत गेलों आणि एक दिवस ठरवून टाकलं कीं, कार्ल हे नाव बदलून त्याचं चार्ल्स करायचं. कार्ल हे नाव स्वीडिश वाटायचं. ते तसं वाटू नये यासाठींच हा खटाटोप होता!! सॅंडबर्ग या आडनावाचं स्पेलिंगसुद्धा स्वीडिश पद्धतीनं न करता इंग्लिश वळणाचं करायचं असं आम्ही तिघा भावंडांनी ठरवलं होतं.

माझ्या बरोबरची इतर स्वीडिश मुलं 'च' चा उच्चार 'श' करीत. आमच्या पुस्तकात 'चार्लीज् चिकन्स्' या नावाची एक गोष्ट होती. ही स्वीडिश मुलं ही गोष्ट मोठ्यानं वाचताना शीर्षकाचा उच्चार हटकून 'शार्लीज् शिकन्स्' असा करायचीं. एके दिवशी वर्गातल्या मास्तरांनी शिरा ताणून सांगितलं कीं, बाबांनो, शार्लीज् नव्हे चार्लीज्. पण त्या मुलांचे उच्चार काहीं सुधारले नाहींत. मी मात्र बेहद्द खूप होतो. कारण मीं नवीन धारण केलेलं नाव नेमकं कसं उच्चारायचं हे मला चांगलंच माहीत होतं.

मंगळवार हा धुणी धुण्याचा दिवस होता. हौदातून पाण्याच्या बादल्या भरभरून आणून मी त्या कपडे धुण्याच्या मोठ्या घंगाळांत ओतण्याचं काम करीत असें. एका घंगाळांत थंड पाणी असायचं व दुसऱ्या घंगाळांत गरम. कपडे धुवून झाले कीं ते दोरीवर वाळत घालण्यासाठीं टोपलींत भरून मी घरामागच्या अंगणात नेत असें. कडाक्याच्या थंडीच्या दिवसांत ते कपडे गोठल्यासारखे घट्ट व्हायचे. हे गोठल्यासारखे झालेले कपडे सोडवून दोरीवर नीट वाळत घालायचे म्हणजे एक दिव्यच होतं. थंडीनें आखडलेल्या बोटांनी आम्ही काम करीत असू. खरं म्हणजे थंडी पडली कीं, इलिनॉयमध्यें हा एक खेळच होऊन बसायचा. कधीं कधीं जोराचा वारा यावयाचा आणि दोरीवरचा थंडीनें कडक झालेला वाळत टाकलेला सदरा एखाद्या फळकुटासारखा खाडकन् डोक्यांत बसायचा. कित्येक वेळां स्वयंपाकखोलींत जाऊन हे कपडे (आणि माझी बोटं) थोडेसे शेकून मगच मी ते वाळत घालण्यासाठीं बाहेर नेत असें.

कपडे धुवून झाल्यानंतर स्वयंपाकखोलींतली फरशी धुण्याचं काम आई सुरू करी. साबणाचं पाणी ती फरशीवर ओतून ठेवायची. स्वयंपाकखोलींतल्या एका टेबलावर आम्ही यावेळीं चढून बसत असू. साबणाच्या पाण्यात उभं असलेलं तें टेबल चहूबाजूंला पाणी असलेल्या एखाद्या बेटासारखं किंवा नदींतून वाहून जाणाऱ्या एखाद्या घराच्या छपरासारखं दिसायचं. या बेटावर किंवा या छपरावर बसून आम्ही वाहत वाहत दूर दूर चाललो आहोत अशा कल्पना आमच्या

डोक्यात नाचूं लागत. बाहेर वाळत घातलेले कपडे दुसऱ्या दिवशी टोपलीत भरून मी पुन्हा घरात आणीत असे. मंगळवारचं सकाळ-संध्याकाळच जेवण उकडलेले बटाटे आणि शिजवलेले हरिंग मासे हे असायच. मंगळवारच्या जेवणाचा हा बेत वर्षानुवर्षे तसाच होता. हा उपक्रम अनेक पिढ्यांना होता. या खाण्या-मुळेंच स्वीडिश लोक मजबूत होतात असंच सारे मानायचे, तसं अनेक वेळा बोलूनहि दाखवायचे.

बराच काळ आम्ही आंघोळी केलेल्या नाहीत असं आईच्या लक्षात आलं कीं, ती घंगाळात गरम पाणी उपसून द्यायची आणि आमच्या हातात साबण देऊन आम्हाला आंघोळीला पाठवायची. मी आणि माझा धाकटा भाऊ मार्ट आंघोळ झाली कीं झोपायला जायचे. मग आमच्या बहिणी आंघोळ करायला यायच्या.

हिवाळ्याच्या दिवसात हातात थोडेसे पैसे असले कीं बाबा सफरचंदं विकत घ्यायचे; आणि एका पिपात भरून तीं पहिल्या मजल्यावरून तळघराकडे जाणाऱ्या जिन्याच्या खालीं थोडीशी जागा होती तिथं ठेवायचे. या लहानशा जागेला त्यांनी एक दरवाजाहि केला होता. सफरचंद आम्हा मुलांच्या हातीं लागूं नयेत म्हणून ते या दरवाज्याला कुलूप लावून त्याची चावी लपवून ठेवायचे. दरवाज्याच्या वरच्या बाजूची फळी निखळलेली आहे हे आमच्या सुदैवानें त्यांच्या लक्षात आलं नव्हत. मी आणि मार्ट या मार्गानं हळूच या लहान्या खोलीवजा जागेत प्रवेश करायचे. एका वेळीं आम्ही दोन सफरचंदं लपास करीत असू. आणि तीहि एक दिवसाआड! आमची ही शिताफी कधीच कोणाच्या लक्षात आली नाही. मी आणि मार्ट एकमेकांना म्हणायचे, "हे पाहा, आपण दररोज दोन सफरचंद घेतो. म्हणजे प्रत्येकाच्या वाट्याला फक्त एकच येत. आणि एक सफरचंद एकानं घेणं याला काहीं चोरी म्हणता यायच नाहीं. हो, फार तर सफरचंदं आम्हीं हळूच उचललं असं म्हणता येईल."

आमच्या भाडेकरूंपैकीं 'ज्यो एल्सर' हा मला विशेष आठवतो. खांद्यावर सुतारकामाच्या हत्याराची पेटी घेऊन त्यानं आमच्या घरात प्रवेश केला होता. त्याचं इतर सामान गाडीनें आलं होत. वरच्या मजल्यावरच्या पूर्वेकडच्या दोन खोल्या आम्ही त्याला भाड्यानें दिल्या होत्या. या खोल्याकडे जायला बाहेरच्या बाजूनें एक लाकडी जिना केलेला होता. या जिन्याच्या खाली कोळशाचं पिंप ठेवलेलं असे. दारू, धूम्रपान, तंबाखू यापैकी ज्यो एल्सरला कसलंहि व्यसन नव्हत. चर्चमध्यें तो

चुकूनहि जात नसे. त्याच्या खोलीत एकहि पुस्तक नव्हतं, वाचनालयातूनहि तो कधीच पुस्तक आणीत नसे. कसलीहि तक्रार करताना ज्यो एल्सरला मी कधी पाहिलं नाही. तो आजारी पडल्याचंहि आम्ही कधी ऐकलं नाहीं. आपला स्वयंपाक, धुणी, कपडे, शिवणं, पायमोजे रफू करणं ही सारीं कामं तो स्वतः करी. आपली खोली तो नेहमी स्वच्छ आणि नीटनेटकी ठेवीत असे. ज्योचा बांधा उंच आणि बळकट होता. कधीहि पहावं त्याचीं हत्यारं त्याच्या खांद्यावर असत. जसा कांहीं त्या सुतारकामाच्या हत्यारांचा त्याला विलक्षण लळा लागला होता. त्याचं वय पन्नाशीच्या जवळपास होतं. आपलं काम तो आनंदानं करी. घाई गडबडीत असलेला त्याला कधीच कुणीं पाहिला नाहीं. काम करीत असताना त्याचा हात सपसप चालत असे. वर्षभर त्याला बऱ्यापैकीं काम असे. कधी कधी जिथे त्याला काम मिळायचं त्या घराचं पायाभरणीचंच काम संपलेलं नसायचं. अशा वेळी हत्यारांना धार काढीत असताना किंवा आपल्या चादरी आणि उशांचे अभ्रे धूत असताना ज्यो दृष्टीस पडायचा. हिवाळ्यात रात्र झाली कीं, मी आणि मार्ट वर ज्योच्या खोलीत जात असू. कधीहि गेलं तरी तो आमचं मनःपूर्वक स्वागत करी. आम्ही त्याला ज्यो काका म्हणत असू, आणि त्याला तें फार आवडायचं. आपण एकाकी असल्याची तक्रार त्यानें कधी पुसटपणे सुद्धा केली नाहीं. त्याच्या त्या एकाकीपणाला दुःखाचं अस्तर असेल असं आम्हाला चुकूनसुद्धा कधी वाटलं नाही. आमचीं रात्रीचीं जेवणं झालीं कीं, आम्ही ज्योच्या स्वयंपाकखोलीत तळ ठोकून बसत असू. साधारणतः तीच त्याच्या जेवणाची वेळ असे; आणि त्यावेळी तो टेबलावर जेवणाचं सामान मांडीत असताना दिसायचा. आपल्याशेजारी आमच्यासाठीं दोन खुर्च्या ठेवून तो आम्हाला बसवून घ्यायचा. मग आमच्यासाठीं दोन बशा ठेवून तो आम्हाला तळलेलं मांस खायला द्यायचा. तें मांस इतकं झकास तळीत असे कीं, काही विचारू नका. मी आणि मार्ट त्याच्या या खमंग पाककौशल्याची तारीफ करायचे. "ज्यो काका, असा खमंग मांसाचा तुकडा आम्हीं कुठेच कधी खाल्ला नाहीं." असं मी आणि मार्ट म्हणालो कीं, ज्योचा चेहरा खुलायचा.

आम्ही वरचेवर आणि वेळी-अवेळी ज्योच्या घरी जातो याबद्दल आई कधी कधी आम्हाला दटावायची. "अरे, त्यानें एवढ्या श्रमानें तळलेले मांसाचे तुकडे सगळेच मटकावून टाकू नका. त्याच्यासाठीं थोडे शिल्लक ठेवीत जा."

असं आई म्हणायची. ज्योचं जेवण झालं कीं, तो कठीण कवचाची सुकीं फळं आम्हांला खायला द्यायचा. मग आम्ही तिघे तीं फळं कुडुम कुडुम खात गप्पा मारीत बसायचे. बोलण्याचं बरंचसं काम ज्योच करी. उलट खाण्याच काम आम्ही त्याच्याहून जास्त करायचे.

ज्यो एल्सर युद्धावर गेला होता. त्यावेळी युद्ध असं एकच झालं होतं आणि तें म्हणजे गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी उद्भवलेलं. ज्यो जवळजवळ चार वर्षे युद्धभूमीवर होता. स्वेच्छेनें सामील झालेला एक साधा सैनिक म्हणून तो युद्धात गेला आणि तसाच निवृत्त झाला. तेव्हाच्या युद्धाच्या रम्य वार्ता ज्यो आम्हाला खुलवून खुलवून सांगायचा. लाकडाचा एक ठोकळा घेऊन तो जमिनीवर ठेवायचा. मग त्या ठोकळ्याच्या समोर आणखी एक ठोकळा ठेवून म्हणायचा, "शत्रूचं सैन्य हे इथं होतं आणि आम्ही हे असे इथे. आम्ही त्याच्यावर हे असे चालून गेलो. हें पाहा, चार वर्षं मी युद्धात होतो पण एक जखम कधी झाली नाहीं. हा, एकदा डासानीं प्रताप गाजवला आणि सहा आठवडे मी मलेरियानें बिछान्यावर खिळून पडलो." युद्धाची ही वर्णनं सांगत असताना ज्योनें आपण रणात मोठी बहादुरी गाजविली असं बढाईन कधी कधीं म्हणून सांगितलं नाहीं. उलट, "साधे सैनिक होतो आम्ही. जे पडेल ते काम करीत असूं." असंच तो नम्रपणे सांगत असायचा. लढाईत अर्थात्च खाण्यापिण्याचे हाल होत. कधीं कधी साध्या वाटाण्यावरच भागवावं लागे. शत्रूच्या ताब्यातली कोंबडीं, डुकरं एखाद्या हल्ल्यांत हाती लागली तर मात्र मेजवानी झडायची. डाव्या खांद्यावर पांघरुणांत गुंडाळलेला बिछाना—त्यातच मावेल तेवढं सामान, उजव्या खांद्यावर बंदूक आणि कंबरेला काडतुसाची संदूक एवढाच जामानिमा असायचा. युनिफॉर्म, बूट मोजे, खाद्यपेय हे सगळं सैन्यांतूनच मिळायचं. निराळं असं काहीं विकत घ्यावं लागत नसे. आणि काही लागलंच, तर शक्य तेव्हां सैन्याच्या स्टोअरमार्फत व्यवस्था व्हायची.

तीन-चार वर्षांनीं ज्योनें आमचं घर सोडलं, तेव्हा आम्हाला फारच चुकल्याचुकल्यासारखं झालं. जे कांही थोडंफार मिळायचं त्यात ज्यो समाधानी वृत्तीनं राहायचा. सुतारकामाची मजुरी दिवसाला दोन डॉलर्स आणि महिन्याचे तीस डॉलर सरकारी पेन्शन येवढीच ज्योची मिळकत होती. आपण कसबी सुतार आहोंत याचा ज्योला अभिमान वाटायचा. ज्यो निर्व्यसनी होता; पण संयमावर व्याख्यानबाजी करतांना मीं त्याला एकदाहि पाहिलं नाहीं. ज्यो एकाकी होता;

ण आपल्या एकाकीपणांत तो मस्त असायचा. भीतीचा स्पर्श ज्योच्या मनाला :धीच झाला नाहीं. वर्तमानकाळात तो निर्भय सहजतेनं जगायचाच; पण ाणसाला सर्वस्वीं अज्ञात असलेल्या भविष्यकालाचाहि त्याला कधींच बाऊ ाटला नाहीं.

बेरीन स्ट्रीटवरचं घर विकत घेतल्यावर आपला चुलतभाऊ मॅग्नस होम्स ाला घर घेण्याचे अनेक फायदे कसे असतात हें बाबांनीं नक्की पटवून दिलं सणार. मॅग्नस होम्सनं हॉल्ड्रगी इथं ज्या वेळीं जमीन विकत घेतली त्याच वेळीं ाबांनीं पॉनी कॉटी येथें जमीन खरीदली.

घर आणि जमीन याच्या पायीं आलेला खर्च हें बाबांच्या छातीवरच एक ोझंच होऊन बसलं होत. चागला भाव येतो आहे असं वाटलं कीं, ाधीं घेतलेली जमीन विकून टाकून ते दुसरी घेत. जमिनीचा वार्षिक कर नीऑर्डरनें पाठवण्याच काम मी करीत असें, मनीऑर्डरबरोबर एक पत्रहि ेहाव लागे. बाबा मला एक पेन्सिल देत असत. त्या पेन्सिलीवर त्याचा फार ीव होता. ही पेन्सिल त्यांनीं कशाकरता बाळगली होती देव जाणे ! या न्सिलीनं एकदा लिहिल कीं ते खोडलं जाणं शक्य नाहीं असं ते अभिमानानं ागत असत.

एकशेंसाठ एकराच्या या जमिनीन आमच्या कुटुंबाला कित्येक वर्ष अगदीं पाटून टाकलं होत. दुसर काहीच कोणाला सुचत नव्हतं. कधीं कधीं लहरींत ऊन बाबा गेल्सबर्ग सोडून शेतीसाठीं त्या जमिनीवर जाऊन राहायचा बेत आखा- चे. 'स्वतंत्र' हा शब्द आम्ही प्रथम याच काळात ऐकला. शेतकरी कधींच पाशी मरत नाहीं. तो श्रम करतो आणि आपल्या पोटापुरतं पिकवतो. तो ोणाचा नोकर नसतो. त्याला नोकरीवरून कोणी हाकलून लावूं शकत नाहीं. तो गदीं स्वतंत्र असतो. बस्स ! याच विचारांनीं आमच्या घरांतलं वातावरण कसं ारून गेलं होतं.

आणि अचानक १८९३ साली ती मंदीची लाट आली. तो मोठा खडतर ाळ होता. धान्याचा भाव एका बुशेलला दहा सेंट इतका एकदम खाली ोसळला. शेतकरी सर्पण म्हणून जाळण्यासाठीं धान्याचा उपयोग करूं लागले. न्सास येथील जमिनीचे भाव भराभर खाली उतरले. बाबांनीं याच वेळीं ापली जमीन विकून टाकली. या जमिनीचे त्याना किती पैसे मिळाले हें मला धींच कळलं नाहीं. पण एवढं मात्र खरं कीं, त्या दिवसापासून शेतकरी स्वतत्र

कीं रेल्वे रस्त्यावर काम करणारा कामगार स्वतत्र या विषयावरची आमच्या घरातली चर्चा एकदम बंद पडली.

मदीचा तो तडाखा जबरदस्त होता. लोक बॅकांकडे आकातून धावत पण बॅकाना टाळीं लागलेली असत. बेकारी सर्वत्र पसरली होती. काही लोक वॉशिग्टन येथे कॉग्रेसला या परिस्थितीचा जाब विचारण्यासाठीं जात होते. ही लाट गेल्सबर्गला पोचली. रेल्वे कामगाराना दररोज फक्त चार तास काम मिळू लागल. पगार निम्म्याहून कमी झाला.

पावाला डुकराची चरबी आणि मीठ लावून खाण्याला आम्ही याच वेळा शिकलो. डुकराची चरबी मिळाली नाही तर काकवी लावून आम्ही पाव खात असू, पण तो विशेष रुचकर लागत नसे. सुदैवानं यावेळी आमच्या मळ्यात बटाट्याच भरघोस पीक आलं. मी आणि मार्ट बटाट्याच्या टोपल्या भरभरून तळघरात आणून ठेवीत असू. तळघराच्या तक्तपोशीवर हातात खडू घेऊन बाबा बटाट्याच्या प्रत्येक बुशेलमागे एक सरळ रेघ काढायचे. अशा चार रेघा काढून झाल्या की, त्याच्यावर ते एक आडवी रेघ ओढायचे म्हणजे एकूण पाच बुशेल बटाटे जमा झाले असा याचा अर्थ. आमच्या बाबानीं केलेलं हे एकमेव लेखन !!

आजूबाजूच्या लोकानीं एक छोटीशी सहकारी संघटना बनवली. भाड्यानें घोडागाडी घेऊन ते बाजारात जायचे आणि जॉन क्रेन्सकडून एक धष्टपुष्ट डुक्कर घेऊन यायचे. "अगदी अल्प किमतीत दिलेला आहे बर हा!" जॉन क्रेन्स हसून म्हणायचा. आमच्या घरापुढील दोन चौक सोडून हा डुक्कर मारायचा समारभ व्हायचा. डुकराला मारताना पाहणं हा आम्हा मुलाच्या दृष्टीनें एक रोमहर्षक आणि नाट्यपूर्ण प्रसंग होता. मग या डुकराच्या मासाच्या विविध पदार्थाची चमचमीत मेजवानी झडायची. आमच्या स्वयंपाकखोलीत एक शेगडी होती. कोळशाचा भुगा घालून आम्ही ही शेगडी पेटवीत असू. कोळशापेक्षा हा भुगा स्वस्त पडे. या कोळशाच पिप जिन्याखाली ठेवलेलं होत. दरवाज्यातून वाकून मी जिन्याखाली जात असें. कधींकधी हातोडा घेऊन कोळशाच्या मोठ्या तुकड्याचे मी लहान लहान तुकडे करी. कोळशाच्या कणानी माझे हात, नाक, कान काळेकुट्ट होऊन जात. मला याचा अभिमान वाटायचा. माझी भाकरी मी मेहनत करून मिळवतो आहे अस मला वाटे. अशा तऱ्हेची जबर मेहनत करणं हे खडतर

नशिबाचं लक्षण आहे असंच मी समजलो असतो. पण 'यूथ्स् कॅपॅनियन' हे पुस्तक मीं वाचलेल होतं म्हणून बरं. या पुस्तकात कोळशाच्या खाणींत काम करणाऱ्या मुलाच्या जीवनावरच्या गोष्टी असत. या मुलाना सारा दिवस कष्ट करावे लागत. दिवसाच्या अखेरीस ते खाणीतून वर येत तेव्हा त्याच्या तोंडावर कोळशाच्या किटणाचे थरच्या थर बसलेले असत. या मुलाच खडतर जीवन मला माहीत असल्यामुळे माझ्या श्रमाविषयीं अवास्तव कल्पना करून घेण मला शक्य झाल नाही. कधी कधी मी खाणकामगार आहे अशी कल्पना करून घ्यायचा. खाणीत उतरताना डोक्याला दिवा बाधून कामगाराना उतराव लागत एवढ मला ठाऊक होतं. आमच्या घरात एक पत्र्याचा डबा पडलेला होता. तो डबा फोडून मी त्याचा पत्रा मोकळा केला. हा पत्रा डोक्याला बाधून मी कोळशाच्या खाणींत म्हणजे जिन्याखालच्या कोळशाच्या पिपात उतरलो.

थंडीच्या दिवसात सगळ्या खोल्या गारठून जात. स्वयपाकघर तेवढच गरम राहायच. दुसऱ्या मजल्यावर असलेल्या झोपण्याच्या खोलीत स्वयपाकघरातल्या शेगडीची ऊब थोडीशी पोचायची. मी आणि मार्ट तिसऱ्या मजल्यावर छपराच्या खाली असलेल्या माळ्यावर झोपत असू. या खोलीत उबेचं नाव नव्हत. कडाक्याची थडी पडली कीं, आम्ही दोघे स्वयपाकखोलीतल्या शेगडीसमोर उभे राहत असूं. अंग चागल झकास शेकल गेल कीं, जिन्यावरून दडदड धावत आम्ही आमच्या तिसऱ्या मजल्यावरच्या खोलीत जात असू आणि पाघरूण घेऊन गुडुप झोपत असूं. थंडीच्या कडक आजीबाईची अशा वेळीं आमच्यापुढें काहीच मात्रा चालत नसे.

आमची स्वयंपाकखोली पधरा फूट लाब व बारा फूट रुद होती. एक कपाट, फडताळ, गॅसची शेगडी, आठ खुर्च्या, एक जेवणाच टेबल इतक सामान इथ ठेवल होतं. आमच कुटुंब नऊ माणसाच होत. माझा बाप आणि आई कष्टाचीं सगळीं कामं करीत असत. पीठ मळण्यापासून तो थेट भट्टींत पाव भाजण्या-पर्यंतचं काम आई एकहातीच करायची. फाटके कोट आणि चड्डया शिवण, पायमोजे रफू करण ही सगळीं कामं घरातच व्हायचीं. मदीच्या काळात बाबा स्वतः कातडं कापून आमच्या जोड्याचे तळवे शिवायचे व घरातल्या कात्रीनें मुलाचे केस कापण्याचं कामहि तेच करायचे. त्याच्या या केस कापण्यात कौशल्याच नावहि नसे—पण न्हाव्याचा खर्च मात्र त्यामुळे वाचायचा. वर्तमानपत्राच्या कागदाच्या आम्ही हॅट्स् करीत असूं. घरात केरोसीनचेच डबे होते. दिव्यातलं

तेल संपलं कीं तळघरात जाऊन आम्ही दिवा भरून घेत असूं. गंधकाच्या काडीन हा दिवा पेटवीत असूं. काडी पेटवली कीं प्रथम निळी ज्योत दिसायची; निळी ज्योत जाऊन पिवळी ज्योत दिसूं लागली कीं मग आम्ही काडी वातीला लावीत असूं.

एकदोनदां आम्हीं मांजरहि पाळलं होतं. पण हे माजर सारखं आमच्या पायात येऊन अडमडायला लागल. माजर पाळण्यापेक्षा गाणारा पक्षी पाळणं बर असं बाबानीं माझ्या आईला सुचवलं. काहीं दिवसानीं पक्ष्याचा पिजरा घरात आला. हा पक्ष्याचा पिजरा वर टागलेला होता. आमच्या वाटेत तो कधींच येत नसे. पण मधूनमधून आम्हाला छोटीं भावंड खेळायला मिळत, आणि असल्या प्राण्यांची गरज भासेनाशी होई. एवढ्या छोट्याशा जागेत सर्वानी गुण्यागोविदान राहायचं म्हणजे एकमेकाच्या बाबीत नाक न खुपसण्याचं व्रत पाळावं लागत असे.

स्वयंपाकखोलीत एक लहानसा आरसा पुढें ठेवून बाबा दाढी करायला बसायचे. दाढी करताना त्याचे गाल आणि मान साबणाच्या फेसानं भरून गेली कीं, एरवीं गंभीर दिसणारे बाबा आम्हा मुलाना तितकेसे गभीर वाटत नसत. तीन-तीन दिवसाच्या वाढलेल्या दाढीच्या खुंटावर ते वस्तरा खरखर फिरवूं लागले कीं, आम्हाला खूप हसूं यायच. तोंड वेडींवाकडीं केल्याशिवाय त्याना दाढीच करतां येत नसे. अशी वेडीवाकडी तोडं करून ते दाढी करूं लागले कीं, कधींकधीं त्याचा चेहरा इतका भयाण दिसायचा कीं आम्हा मुलाना त्याच्याकडे पाहायला भीति वाटायची. हनुवटी सोडून सर्व गालावरून वस्तरा फिरत असे. हनुवटीवर ते दाढीचं छोटसं बेट ठेवीत असत. कधीकधी हातातली कात्री घेऊन ते हनुवटीवरची ही बोकड-दाढी रेखीव करण्याचा प्रयत्न करतांना दिसायचे. अशा वेळी मी आणि मार्ट एक गमतीदार गाणं म्हणत असू. "हनुवटिवरचे खुंट तयाच्या दिसती गमतीदार" असं त्या गाण्याच धृपद होत. आम्ही हें गाणं म्हटलं तरी बाबा रागावत नसत.

मागल्या दारीं विहिरीला एक लाकडी पंप लावलेला होता. मागील दाराच्या जिन्यापासून पंधरावीस पावलाच्या अंतरावर तो पंप होता. उन्हाळ्याच्या दिवसात बालदींत काढून ठेवलेल पाणी काही वेळ गेल्यानंतर चवीला चागलं लागत नसे. बाबा म्हणायचे, "शॉली, ताज पाणी काढून आण जा!" मग स्वयंपाक-खोलीतली बालदी घेऊन मी ती पपाच्या तोटीखाली ठेवीत असें. बालदी

पाण्यानं भरून जाईपर्यंत मी पंपाचं लाकडी हॅंडल हलवीत उभा राहायचा. काहीं वेळानं ताज्या पाण्यानें बालदी भरून जायची. पंपानें पाणी काढायचं हें मेहनतीचं काम घरांतली इतर माणसं कधी कधीं करायची; परंतु मी सर्वांत वडील आणि सशक्त मुलगा असल्यामुळें हें काम सहसा माझ्याच वाट्याला यायचं.

उन्हाळा वाढला कीं, विहिरींतलं पाणी आटत असे. पंपाचं हॅंडल अशा वेळीं ढिलं पडायचं आणि कितीहि खटाटोप केला तरी बालदी भरणं मुष्कील व्हायचं. अशा वेळीं मी हौदातलं पावसाचं साटवणीचं पाणी विहिरींत ओतीं. मग मात्र पंपाच्या तोटीखालीं लावलेली बालदी भरून निघायची. अशा उन्हाळ्यांत स्वयंपाकघरातलं लोणी वितळून जात असे. मग हे वितळलेलं लोणी माझी आई एका लहानशा बालदीत भरायची. या बालदीला दोरा बाधून ती आम्ही विहिरींत सोडायचे. पाण्याच्या गारव्यामुळे वितळलेल्या लोण्याचा पुन्हा घट्ट गोळा व्हायचा. मग ती बालदी आम्ही वर ओढून घेत असू.

कडाक्याची थंडी पडली कीं, या पंपाचं हॅंडल हलणदेखील कठीण होऊन बसायच. अशा वेळीं गरम पाण्याच्या बालद्या भरून आम्ही त्या पपावरून खाली विहिरींत ओतीत असूं. त्या गरम पाण्यामुळें थोड्या वेळानें गोठून आखडलेला पंप मोकळा व्हायचा. मग दोन बालद्या पाणी आम्हाला मिळायचं. हे पाणी दुसरे दिवशीं सकाळपर्यंत आम्हाला पुरवून वापरावं लागत असे. एकदा तीनचार वेळा या पंपाचं हॅंडल मीं जोरजोरात दाबलं. पण पाण्याचं टिपूस-देखील येईना. बाबानी हें पाहिलं. त्यानीं चामडं कापून एक नवी बोथी तयार केली. मग माझ्या कमरेला त्यानीं दोर बाधला आणि मला विहिरींत सोडलं. विहिरीच्या काठाशीं उभं राहून ते मला नवी बोथी त्या पंपाला कशी बसवायची ते सांगत होते; आणि मी त्याप्रमाणें करीत होतो. नवी बोथी बसल्यावर पंप पूर्ववत् चालूं लागला. तोटींतून पाण्याची धार येताना मीं पाहिली तेव्हा मला खूप आनंद वाटला.

त्या काळीं प्रत्येक घराच्या भोवतीं कुंपण लावलेलं असे. घरासमोरच्या कुंपणाला फाटक असे. हळूहळू ही कुंपणं आणि फाटकं काढून टाकण्यांत येऊं लागली. सर्वांत आधीं घरांच्या समोरचीं कुंपणं काढण्यात आली; त्यानंतर मागील दाराचीं आणि दोन्ही बाजूंचीं. जनावर आत येऊन त्यांनी बागेची नासधूस करूं नये म्हणून ही कुंपणं लावलेलीं असत. हळूहळू पाळीव जनावरांची संख्या कमीकमी

होऊं लागली. स्वाभाविकच कुंपणाची जरूर भासेनाशी झाली. आमच्या घरासमोरचं कुंपण आम्ही तोडल. आणि त्याच्या लाकडाचा जळणासाठीं उपयोग केला. लाकडाच्या चागल्या फळ्या होत्या त्या मात्र घरदुरुस्तीसाठीं उपयोगी पडतील म्हणून बाजूला काढून ठेवल्या. मागीलदारचं आणि घराच्या दोन्ही बाजूंचं कुंपण मात्र आम्हीं मोडलं नाहीं. सतरा वर्षं आम्हीं त्या घरात राहिलों; तोपर्यंत तें कुंपण तसंच होतं.

छोटा रिपब्लिकन

ऑक्टोबर महिन्यातल्या त्या रात्रीं बाबाचं बोट धरून सेमिनरी रस्त्यानें मी चाललो होतो. मी त्यावेळीं सहा वर्षांचा होतो. राजकारणाच्या वातावरणानं माणसांची मनं तापलेली मीं प्रथम पाहिली तीं याच वेळीं. रस्ता माणसांनी दुतर्फा भरून गेला होता. या रांगा इतक्या दूरवर गेल्या होत्या कीं, तिथें माझी नजर सुद्धा पोचत नव्हती. रस्त्याच्या मधून मिरवणूक निघाली होती. दोघादोघाचे गट करून हीं माणसं शिस्तीनं रांगेत चालली होतीं. प्रत्येक माणसाच्या खांद्याला एक काठी होती आणि या काठीला जळती मशाल बांधलेली होती. माझ्या आयुष्यात मी कधीं पेटती मशाल पाहिलीच नव्हती, आणि आता अकस्मात् शेकडो मशालीच्या हारी मला पाहायला मिळाल्या होत्या. प्रत्येक माणसाच्या खांद्यावर लाल, पिवळ्या रंगाची मेणकापडं होतीं. मशालीतून ठिबकणारे तेलाचें थेंब या कापडावर पडत. ही मिरवणूक कसली म्हणून मी बाबांना विचारलं तेव्हा ते म्हणाले कीं, ही रिपब्लिकन पक्षाच्या लोकांची मिरवणूक.

उत्तरेच्या दिशेनं आम्ही थोडं चाललो. खांद्यावर मशाली घेतलेल्या लोकांची रांग इथहि होतीच. हुकूम मिळाला की, मशालीला जोडलेलं नळकांडं जोरात फुंकून ते जवळच्या मशाली उंच करीत. मशाली उंचावल्या गेल्या कीं, ज्वाळांच्या लालभडक फुलांचे थवेच्या थवे हवेत झुलूं लागत. या मशाली मंद झाल्या की, अंधार अधिकच गडद भासूं लागे.

आम्ही आणखी थोडे पुढें गेलो. तेव्हा मिरवणुकीच्या पुढें बँडचं एक पथक असलेलं आम्हीं पाहिलं. या बँडच्या पथकाचं नेतृत्व ज्या माणसाकडे होतं त्यानें पिवळी पँट आणि लाल रंगाचा कोट अंगात घातला होता. त्याच्या डोक्यावर एक लाल रंगाची टोपी होती. या टोपीची उंची जवळ जवळ माझ्याएवढी होती. त्याच्या हातात एक काठी होती. त्या काठीच्या टोकाला एक सोनेरी गोळा लावलेला होता. हातांतल्या या काठीनें मिरवणुकीनें कुठं वळावं हें तो दाखवीत होता. तुताऱ्या फुंकीत आणि ढोल बडवीत ही मिरवणूक मेन स्ट्रीटच्या दिशेन निघाली.

मेन स्ट्रीटवरून ही मिरवणूक जाऊं लागली. मिरवणुकींतला प्रत्येक मनुष्य रिपब्लिकन पक्षाचा होता. या मिरवणुकींतून चालून आपण रिपब्लिकन पक्षाचे आहोत हें तो रस्त्यावर जमलेल्या डेमोक्रॅट पक्षाच्या लोकाना जणुं बजावून सागत होता. हे मला माझ्या बाबानींच सागितले. मिरवणुकींतले लोक अधूनमधून 'ब्लेनचा विजय असो' किंवा 'ब्लेन प्रेसिडेंट झालाच पाहिजे' अशा घोषणा करीत. कधीं कधी ते 'ब्लेन, ब्लेन, जेम्स ब्लेन' असे म्हणत. त्या तालावर पावलें टाकीत.

इतक्यात रस्त्यावरचा एक माणूस ओरडला, "क्लीव्हलॅडचा विजय असो" त्याच्या या घोषणेला मिरवणुकींतल्या लोकानीं प्रत्युत्तर दिल, "क्लीव्ह-लॅडला फाशी द्या!" हा काय प्रकार आहे असं मीं बाबाना विचारल तेव्हा ते म्हणाले, "क्लीव्हलॅड हा डेमोक्रॅट पक्षाचा आहे. तो ब्लेनच्या विरुद्ध आहे." घरीं परतताना वाटेत मी बाबाना अनेक प्रश्न विचारले. माझ्या प्रश्नाना त्यानीं जीं उत्तरं दिली त्याचा साराश असा कीं, रिपब्लिकन पक्षाचे लोक ही सज्जन माणस आहेत. आणि डेमोक्रॅट पक्षाचे लोक एक तर दुर्जन तरी आहेत किंवा वाट तरी चुकलेले आहेत किंवा मठ्ठ तरी आहेत. हें सार ऐकून माझ्या मनात अशी भावना निर्माण झाली कीं, क्लीव्हलॅड हा एक घाणेरडा मनुष्य असला पाहिजे; आणि रिपब्लिकनानीं जरी त्याला फासावर चढवला तरी मला यत्किंचित्हि वाईट वाटणार नाही. फाशी देतात म्हणजे काय करतात हे मला मुळीच माहीत नव्हत. पण रिपब्लिकनाना क्लीव्ह लॅडला जर फाशीच द्यायचं असेल तर माझा मात्र फाशीला पाठिंबा होता. मी एक रिपब्लिकन होतो—सहा वर्षे वयाचा छोटा रिपब्लिकन!

काही महिन्यानतर निवडणुका सुरू झाल्या. आणि गंमत अशी कीं, ग्रोव्हर क्लीव्हलॅड फासावर लटकण्याऐवजीं अध्यक्ष म्हणून निवडून आला. या ग्रोव्हर क्लीव्हलॅडने आमच्या गेल्सबर्ग गावासाठीं एक नवीन पोस्टमास्तर नेमला. या पोस्टमास्तरचें नाव होतं बुइल्यम टूहिग. आम्ही त्याला विली टूहिग म्हणत असू. तो आमच्या घरापासून दोन चौक सोडून राहायचा. त्याच घर साधंच होत. त्याच्या घराच्या मागील दारच्या अंगणात एक मोठा थोरला वाळूचा ढिगारा होता. आमच्या घरीं काहीं बाधकाम व्हायच असल कीं विटाबरोबरच आम्हाला वाळूची गरज लागे. मग बाबा माझ्याजवळ हातगाडी आणि दहा सेंट देऊन मला टूहिगच्या घरीं वाळू आणण्यासाठीं पाठवीत असत. टूहिगची आणि माझी या निमित्तानं ओळख झाली. या ओळखीत मला असं आढळून आलें की टूहिग

हा जरी डेमोक्रॅट पक्षाचा असला, दुष्ट क्लीव्हलॅडनें जरी त्याची नेमणूक केलेली असली तरीदेखील तो माणूस मोठा झकास होता! बाबाना सुद्धा तो आवडत असे. डेमोक्रॅट आणि रिपब्लिकन पक्ष याच्याविषयीं माझ्या मनात इतका गोंधळ उडालेला होता की मीं बाबाना त्याविषयीं प्रश्न विचारायचं एकदम थाबविलं.

मी साडेसात वर्षांचा झालो तेव्हा जनरल युलीसेस ग्रॅट वारला. मला आठवतं की, मी बाबाच्याबरोबर ग्रॅटच्या निधनाबद्दलच्या शोकप्रदर्शक मिरवणुकीला गेलो होतो. आमच्या गेल्सबर्गपासून खूप लाब कुठेतरी तो वारला होता. पग त्या दिवशी गेल्सबर्ग गावातली सगळीं दुकान बंद ठेवलेली होतीं. सेमिनरी-स्ट्रीटवरून पब्लिक स्क्वेअरपर्यंत भली मोठी मिरवणूक निघाली. लोक म्हणत होते कीं, गेल्सबर्गमध्यें एवढी मोठी मिरवणूक आपण कधी पाहिलीच नव्हती.

अठराशें पंचाऐशींमधल्या जुलै महिन्यातील ती एक दुपार होती. वातावरण एकाद्या भट्टीसारखं तापलं होतं; आणि तरीहि सारे चौक आणि दुतर्फा रस्ते माणसानीं नुसते फुलून गेले होते. बाबानीं धक्काबुक्की करून गर्दीतून वाट काढायला सुरुवात केली. तस करून पुढें गेल्याखेरीज आम्हाला कांहींच दिसण शक्य नव्हतं. मीहि त्याचा हात धरून त्याच्यामागून फरफटत जात होतो. माझं नशीब कीं त्या दिवशीं बूट आणि पायमोजे मी घातले होते! नाहींतर माझ्या पायाच्चं नक्कीच धिरडं झाल असतं. धक्काबुक्की करून आम्ही मिरवणुकीच्या जवळ आलो. मी माणसाच्या तंगड्यातून मिरवणूक दिसेल किंवा काय हें पाहूं लागलो. पण मला मिरवणुकीतल्या लोकाचे नुसते पायच दिसले. शेवटीं मी सतापलो. बाबाचा हात जोरानें हिसकून मी ओरडलो, "मला काहींच दिसत नाहीं!"

बाबानीं मला वर उचलून घेतल आणि आपल्या मानेच्या भोवतीं माझे पाय टाकून एकाद्या घोड्यावर बसवावं तसं त्यानीं मला आपल्या खाद्यावर बसविल. ओ हो! आता काय पण झकास दिसत होती मिरवणूक मला! एकादा उंच्च राक्षस जर इथं हजर असता तरच त्याला ती मिरवणूक माझ्याइतकी चागली दिसली असती. मिरवणुकीच्या पुढें मुख्य सेनापति घोड्यावर बसून चालला होता. त्याच्यामागे पोलिसाच्या दोन रागा होत्या. त्याच्या निळ्या कोटाच्या खाद्यावर निकेलचा मुलामा दिलेले तारे चमकत होते. प्रत्येकाच्या कमरेला एकएक छोटासा दडुका बाधलेला होता. मोठमोठ्यानें ढोल वाजत होते. त्या ढोलांचा आवाज इतका प्रचंड होता कीं आजूबाजूचीं घर त्या आवाजाच्या दणक्यानें थरथरू लागल्याचा भास होई. त्या आवाजाला,मी इतका घाबरलों कीं

मला वाटलं मी आता बहुतेक खालीच पडणार. मी बाबाची हॅट घट्ट धरून ठेवली !

नंतर होतं गेल्सबर्ग मरीन बॅंडचं पथक. पथकातले लोक तुताऱ्या वाजवीत होते. एका माणसाजवळ एक भलीमोठी तुतारी होती. त्या तुतारीचं त्याच्या शरिराभोंवतीं जणुं वेटोळच पडल होतं. तो मनुष्य या वेटोळ्यात कसा शिरला याचंच मला कोड पडल. बॅंड पथकातल्या सर्व लोकानी निळे कोट आणि निळ्या विजारी घातल्या होत्या. करुण आणि मंद लयीतल संगीत ते वाजवीत होते. युद्ध सपून वीस वर्षं उलटली होतीं. जनरल ग्रॅटनें या युद्धात सर्वात मोठी मर्दुमकी गाजविली होती. जनरल ग्रॅट इहलोक सोडून गेला होता. आणि त्याच्या मृत्यूमुळें झालेलं दुःख व्यक्त करण्यासाठीं भिन्नभिन्न थरातली माणस इथं जमलीं होतीं.

बॅंड पथकाच्या मागे सैनिकाचं पथक होतं. मला असं कळल कीं या सैन्य-पथकातील काही सैनिकानी जनरल ग्रॅटबरोबरच युद्धात भाग घेतला होता. जनरल ग्रॅट घोड्यावर कसा बसायचा, त्याला एवढ्या मोठा पदावर न्यायला कोणते गुण कारणीभूत झाले याविषयींची सारी माहिती हे सैनिक सागूं शकले असते. एक लाब काळी शवपेटिका काळ्या रगाचे आठ घोडे ओढीत होते. या प्रतीकात्मक शवपेटिकेत जनरल ग्रॅटचा देह नव्हता, तरीहि यावेळीं सारे लोक विशेष गभीर होते. शवपेटिकेच्या मागं दोन तोफा जात होत्या. सहा घोडे या तोफा ओढून नेत होते. या तोफाच्या मागून निग्रो लोकाच बॅंडचं पथक चाललं होत सगळ्या मिरवणुकीत गौरेतर अशीं ही एवढींच माणसं होती. त्याना पाहताच सर्व लोकाचे चेहरे क्षणभर उजळल्यासारखे दिसले. बाबानीं मला सागितलं की, ज्या युद्धात जनरल ग्रॅटनें सेनापति म्हणून काम केलं ते युद्ध या नीग्रो लोकाची गुलामगिरीच्या फासातून सुटका व्हावी म्हणूनच लढल गेलं होतं. मला मोठं आश्चर्य वाटल. माणसाना गुलाम कसं करतात, गाई-घोडे ही जनावर विकावींत तसं त्याना विकू कसं शकतात हेंच मला कळेना. गुलामाच्या खरेदीविक्रीची ही प्रथा गेल्सबर्गमध्यें काही मीं पाहिली नव्हती. कसंहि असो, ही प्रथा भयानक होती यात शका नाही. गुलामगिरीविषयीं बोलताना माणसांचे चेहरे गभीर होत. या गुलामगिरीच्या प्रथेविरुद्ध जनरल ग्रॅट प्राणपणानें लढला होता. आणि म्हणूनच, त्याच्या प्रेतयात्रेच्या वेळीं नीग्रो लोकाच्या बॅंडच पथक असण्यांत मोठंच औचित्य होत.

मिरवणुकींतल्या एका माणसानं एक भला मोठा झेंडा घेतला होता. या झेंड्याची काठी त्यानें आपल्या कमरेच्या पट्ट्यांत खोवली होती. तो झेंडा तसा घेऊन चालणं मोठं कष्टाचं असलं पाहिजे; कारण त्या माणसाच्या गालावरून कपाळावरून सारखा घाम ओघळत होता.

मी अनेक मिरवणुका पाहिल्या होत्या; पण ही मिरवणूक कांहीं निराळीच होती. सर्कशींतल्या लोकांनीं एकदां अशीच एक मिरवणूक काढली होती. त्यांना पाहण्यासाठीं खूप गर्दी जमली होती. रस्त्यावर जमलेलीं हीं बधीं माणसं सर्कशींतल्या लोकांकडे आणि जनावरांकडे पहात मोठमोठ्यानं हसत होतीं, आरडा-ओरड करीत होतीं. रिपब्लिकन पक्षाच्या मशालधारी लोकाची मिरवणूकहि मीं पाहिली. डेमोक्रॅट पक्षाचे लोक त्यावेळीं रस्त्यावर दुतर्फा उभे होते. दोन्हीहि पक्षाचे लोक आपल्या पक्षाची स्तुति करणाऱ्या आणि दुसऱ्या पक्षाची रेवडी उडविणाऱ्या घोषणा मोठमोठ्यानें करीत होते. पण या मिरवणुकीत मात्र तसं कांहींहि नव्हतं. इथं जमलेल्या माणसाची वृत्ति आज कांही निराळीच दिसत होती. सगळे शांत होते, गंभीर होते. या प्रौढ माणसासारखेच मुलाबाळानीहि आपले चेहरे गंभीर केले होते. माझ्याप्रमाणेंच या मुलानाहि या प्रसंगाचं गांभीर्य जाणवलेलं होतं. गाड्याचीं चाकं, घोड्याच्या टापा, पावलाचे आवाज आणि ढोलाचा आवाज याखेरीज दुसरं काहीहि ऐकूं येत नव्हतं. संगीत होतं पण तेंहि खिन्न, करुण! या सगळ्या गर्दीत मीं एकच स्मित पाहिलं. बाबानीं मला आपल्या खांद्यावर बसवलं होतं. मध्येंच त्यानीं मला विचारलं, "दिसतंय ना नीट?" मी म्हणालों, "छान दिसतंय की!" बाबाच्या ओठांत स्मित उमटलं. त्या सगळ्या गंभीर वातावरणांत मीं पाहिलेलं तें एकुलतं स्मित!

युद्ध म्हणजे काय? जनरल ग्रॅटनं नेमकं असं या युद्धात काय केलं कीं ज्यामुळें एवढं मानाचं स्थान त्याला प्राप्त झालं? तो पुढें अमेरिकेचा राष्ट्राध्यक्ष झाला होता. रिपब्लिकन पक्षाचा एक आधारस्तंभ म्हणूनहि तो ओळखला जात होता. त्याच्या चारित्र्याचा प्रभाव एवढा मोठा होता कीं त्याच्या मृत्यूनंतर डेमोक्रॅट पक्षाचे लोकसुद्धा हळहळले. हा सारा गौरव, हें गुणवैभव जनरल ग्रॅटनें कसं काय प्राप्त केलं? मला आठवतं, मीं त्यावेळीं या प्रश्नाचा खूपखूप विचार केला होता!

मिरवणूक संपली तेव्हां बाबांनीं मला खांद्यावरून खाली उतरवलं. मेनस्ट्रीट-वरच्या त्या हजारों लोकाच्या गर्दीबरोबरच आम्ही घरीं परतलो. त्या दिवशीं बाबा विशेष गंभीर झाले होते. रस्त्यावरच्या कांहीं दुकानांच्या खिडक्यांत जनरल

ग्रँटचे फोटो लावलेले होते. दाढी आणि कल्ले असलेल्या इतर माणसांपेक्षां कांहं सेनापति ग्रँट वेगळा दिसत नव्हता. लोंबार्ड कॉलेजांतले प्रोफेसर ग्रब आमच्य जवळच राहायचे. सकाळीं वर्गात शिकवायला जाण्यापूर्वी ते गाईचं दूध काढीत असतांना मीं त्यांना अनेक वेळां पाहिलं होतं. त्याचा चेहरा हुबेहुब जनरल ग्रँटच्या चेहऱ्यासारखा दिसायचा. माझ्या मनात विचार आला, जनरल ग्रँटसारखे दिसणारे हे प्रोफेसरसुद्धां उद्यां मेले तर कांहीं त्याच्यासाठीं अशी मिरवणूक निघायची नाहीं.

रात्रीं मी झोपायला गेलो तेव्हां अनेक प्रश्नांनीं मला भंडावून सोडलं होतं गुलामगिरीची प्रथा नष्ट करण्यासाठीं केलेलं युद्ध, जनरल ग्रँटचं कार्य, सगळ्य राष्ट्राचा कारभार हाकणारा लोकनियुक्त अध्यक्ष...असे कितीतरी विषय माझ्य कोवळ्या बुद्धीला आव्हान देत होते. या प्रश्नांचं उत्तर आज ना उद्या मिळवायचं असा संकल्प करून मी झोपीं गेलो.

ज्ञानाची भूक

बेरीन स्ट्रीटवरच्या घरात आम्ही राहत होतो. तेव्हाची एक आठवण मला नेहमीं येते. माझं वय तेव्हा चार वर्षांच होतं. आमच्या घरांत स्वीडिश भाषेत लिहिलेलं एक लहानस बायबल होत. कडाक्याची थंडी पडलेली होती. वारा जोराचा सुटला होता. घरांत केरोसीनच्या दिव्यासमोर बसून बाबा बायबलमधल एक प्रकरण वाचीत होते. मी आणि मेरी ऐकत बसलो होतो. त्यानंतर अनेक वेळा टेबलावर ठेवलेलं तें पुस्तक उघडून मी चाळीत असें. बाबा वाचीत असताना माझ्या कानावरून गेलेले कांहीं शब्द माझ्या लक्षात असत. मग मी माझ्या आईला बोलावून बायबलमधले ते शब्द मला शोधून द्यायला सांगत असें. वाचता येत नसल्यामुळें मला स्वतःला ते शब्द शोधून काढता येत नसत याची मला खत वाटे. पण मग आई मला दिलासा देई. ती म्हणे, “आता लवकरच तूं शाळेंत जाशील तेव्हां येईल बरं तुला सगळं वाचता!”

शेवटी एका सुमुहूर्तावर आमची स्वारी शाळेंत गेली. ही शाळा आमच्या घरापासून चार चौकावर होती. मी शाळेंत गेलो तेव्हां लिपीच रहस्य मला समजलं. वर्गात नवे शब्द शिकलो तेव्हा प्रथमच कळलं कीं, प्रत्येक शब्द जसा बरोबर उच्चारता येतो तसाच तो चुकीचाहि उच्चारता येतो. शब्दाचा उच्चार निश्चित असतो; तो नीट समजून घेतला पाहिजे; आणि तसा उच्चारला पाहिजे. भाषा अनेक शब्दाची बनलेली असते. हे शब्द तुम्हांला कळले म्हणजे भाषा तुम्हाला कळली.

एक दिवस ॲबट या लेखकाचं ‘नेपोलियन बोनापार्टचा इतिहास’ हे पुस्तक माझ्या हाती पडल. मी पाचव्या इयत्तेत होतो. शनिवार, रविवार मीं दुसर काहीच केल नाही. तिसऱ्या मजल्यावरच्या खिडकींत बसून मी झपाटल्यागत तें पुस्तक वाचीत होतों. पहिला खंड मी वाचून संपविला. नेपोलियनविषयीं मीं खूप ऐकलं होतं आणि म्हणूनच त्याचं जीवन जाणून घेण्याची मला जबरदस्त उत्सुकता वाटत होती. पुस्तक वाचतां वाचतां माझ्या मनश्चक्षूंसमोर मीं नेपोलियनचं चित्र उभं

केलं होतं. नेपोलियन कसा दिसत असेल, कसा लढत असेल हें सार मीं माझ्या डोळ्यांपुढें रंगवलं होतं. एक दिवस मीं माझ्या कमरेला पट्टा बाधला. हातांत लाकडी तलवार घेतली आणि नेपोलियनप्रमाणें सैन्याला हुकूम देत तिसऱ्या मजल्यावरून तळमजल्यापर्यंत जिन्यावरून धडधड धावत सुटलो.

मी सहावीच्या वर्गांत गेलो तेव्हा मिस् गोल्डक्रिस्ट बाई आम्हाला शिकवू लागल्या. एक दिवस त्या आम्हांला वर्गांत म्हणाल्या, "मुलांनो, वाचनाची संवय आपण लावून घेतली पाहिजे. चांगल्या पुस्तकासारखे मित्र या जगांत कुठेहि आढळणार नाहींत. तुम्हीं खूप खूप वाचलं पाहिजे." शिक्षण हा शब्द मीं प्रथम गोल्डक्रिस्ट बाईच्याच तोंडून ऐकला. बाई म्हणायच्या, "ज्ञान अफाट आहे. कितीहि शिकत राहिलं तरी ते संपतच नाही." या वेळी मी अगदीं अधाशासारखा वाचत होतो. इतिहास, चरित्र, प्रवासवर्णन, गोष्टी .....काही काहीं म्हणून मीं वाचायचं ठेवलं नाहीं. मला आठवतं, चॅम्प्लिनन तयार केलेला तरुणांचा ज्ञानकोश मला फारच आवडला होता. व्यक्ति, स्थळं आणि सर्वसामान्य ज्ञाम यांच्याविषयींच्या माहितीचं प्रचंड भाडार या ज्ञानकोशात भरलेलं होतं.

चार्ल्स कॉफिन यांनीं लिहिलेले अमेरिकन इतिहासाचे खंड मला फारच आवडले. "धी बॉइज ऑफ सेव्हन्टीसिक्स" हें पुस्तक वाचताना माझी कल्पना स्वैर धावूं लागली. अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्धातली तीं सारी दृश्यें डोळ्यांसमोर उभीं राहिली......हा जॉर्ज वॉशिंग्टन. उमद्या घोड्यावर तो बसलेला आहे. त्याच्या घोड्याची फेक सहज आणि खंबीर आहे. त्याच्यामागून खांद्यावर बंदुका घेऊन हे फाटक्या कपड्यातले शिपाई चाललेले आहेत...... हा पॉल रिव्हियर घोड्यावरून दौडत प्रत्येक शेतकऱ्याच्या घरासमोर थाबून ब्रिटिश सैन्य येत असल्याची वर्दी देत आहे......हा कुरळ्या केसांचा इस्रायल पुट्नॅम. त्याच्या शौर्याला तुला नाहीं. वेढा घालणाऱ्या फ्रेंच सैन्याला त्यानें दे माय धरणी ठाय करून सोडलं......हा जनरल ग्रीन. गनिमी काव्याबद्दल हा प्रसिद्ध. आपण माघार घेतो आहो असं तो शत्रूला दाखवायचा आणि अचानक त्यांच्यावर तुटून पडून त्याना नामोहरम करायचा. या साऱ्या वीरांच्या कहाण्या वाचत असता शौर्याच्या भावनेनें माझं मन भरून येई. ब्रिटिशांच्या बाजूनें युद्धाचीं सूत्रे हलवणाऱ्या मुख्य प्रधान लॉर्ड नॉर्थचं वर्णन मीं वाचलं. त्याचं चित्रहि पुस्तकांत दिलेलं होतं. तें पाहत असतांना माझ्या मनांत विचार आला कीं, मीहि याला सहज लोळवूं शकेन. इतिहासांतल्या वीरकथांचं हें पुस्तक सचित्र

होतं. तीं चित्रं कुणीं काढली होतीं हें मला कळलं नाहीं. पण एवढं मात्र खरं कीं, लेखकाइतकंच कौशल्य त्या चित्रकारानें दाखविलं होतं.

अमेरिकन वसाहतवाल्यांचं प्रारंभीचं जीवन चितारणार 'ओल्ड टाइम्स इन द कॉलनीज्' आणि ज्या युरोपातून निर्वासिताचा लोंढा अमेरिकेंत आला त्या युरोपातील जुलुमशाही व धार्मिक युद्धे यांचं वर्णन करणार 'स्वातंत्र्याची कथा' या कॉफिनच्या पुस्तकानंतर मीं त्याचं यादवी युद्धावरील "धी बॉइज ऑफ सिक्स्टीवन" आणि इतर दोनतीन पुस्तकं वाचली. खरं म्हणजे या युद्धाच्या वेळीं कॉफिन स्वतः वार्ताहर म्हणून हजर होता. हे युद्ध प्रत्यक्ष पाहून त्यानें हें पुस्तक लिहिलं होतं. "धी बॉइज ऑफ सेव्हन्टीसिक्स" हें पुस्तक चक्षुर्वैसत्यं नव्हतं. पण असं असूनहि तेंच अधिक रंगतदार होतं. एकसष्ट सालचं युद्ध शहात्तर सालच्या युद्धापेक्षा अधिक मोठं होतं; ते कॉफिननें प्रत्यक्ष पाहिलेलं होतं. असं असूनहि त्यावरचं पुस्तक मात्र इतकं फिकट कसं झालं? कदाचित् असं असेल कीं, या युद्धाच्या गडबडींत अवलोकनार्थ त्याला मिळावा तितका वेळ मिळाला नसेल. असहि असू शकेल कीं, सैनिकाच्या मागून त्याच्या हालचाली न्याहाळण्याकरता वणवण धावताना कॉफिन इतका वैतागला असेल कीं, प्रत्यक्ष पुस्तक लिहिताना उत्साहाचा लवलेशहि त्याच्यात उरला नसेल. कसंहि असो, पुस्तक रंगावं तितकं रंगलं नाहीं हें खरं.

याच वेळीं आम्ही रहस्यकथाहि वाचू लागलों होतों. वर्गात गंभीर चेहरे करून हातात भूगोलाचं पुस्तक घेऊन आम्ही बसत असूं. पण या भूगोलाच्या पुस्तकात मात्र एखादी सनसनाटी रहस्यकथा दडलेली असे. काही काळानंतर या रहस्यकथेंतल्या सगळ्या युक्त्या माझ्या ध्यानात आल्या; आणि स्वाभाविकच माझं मन त्यात रमेना. इतिहास किंवा ज्ञानकोश वाचतांना जो आनंद मला मिळायचा तो आनंद देण्यास या रहस्यकथा असमर्थ ठरल्या. याच वेळीं मार्क ट्वेनचीं हकलबेरिफिन आणि टॉम सॉयर हीं पुस्तकं मीं वाचायला घेतलीं. पण या पुस्तकानीं माझ्या मनाची घ्यावी तशी पकड घेतली नाहीं. चार्ल्स डिकन्सच्या कादंबऱ्या वाचतानाहि माझं असंच झालं. तीं पुस्तकं वाचण्याचं माझं तें वय नव्हतं हेंच खरं.

आमच्या शाळेंत शरीरशास्त्रावर दोन-तीन पुस्तकं होतीं. या पुस्तकात मद्यपानाच्या दुष्परिणामाचीं वर्णनं करणारीं प्रकरणं होतीं. दारू पिणाऱ्या माणसाच्या पोटाची काय भयानक अवस्था होते हें मीं या पुस्तकांत वाचलं. परंतु मला

भिण्याचं कांहींच कारण नव्हतं. कारण बाबा दारू पीत नसत. दारूच्या गुत्त्यांत ते कधींच जात नसत. कडाक्याची थंडी पडली कीं ते घरात एक दारूची बाटली आणून ठेवीत आणि औषध घ्यावं तसं कॉफीच्या कपांत दोन चमचे घालून ते ती घेत. थंडीचा मोसम संपेपर्यंत ही बाटली त्याना पुरत असे. पुढच्या वर्षी पुन्हा थंडी पडेपर्यंत आमच्या घरांत दारूच्या बाटलीचा प्रवेशहि होत नसे. क्रेन्स आणि होम्स हीं कुटुंबेंहि मद्यपान करीत नसत. दारूंत पैसा उधळण्यापेक्षां कांहीं उपयोगी वस्तु विकत घेण्यात पैसा खर्च करणं चागलं असंच त्याचं मत होतं.

दर वर्षी दारूच्या दुष्परिणामावर वक्तृत्वाच्या स्पर्धा होत. मिशन शाळेंत या स्पर्धा होत असत. मिशनच्या रविवारच्या शाळेंत आम्ही खूप मजा करीत असूं. गेल्सबर्गपासून १६ मैलांवर असलेल्या मन्मॉथ या गांवीं एका परिषदेंत आम्ही मिशनतर्फे एक कार्यक्रम सादर केला होता. मीं त्यात एक गाणं म्हटल आणि एका छोट्या नाटिकेंत भटक्याचं काम केलं होतं. आजूबाजूचीं शंभर-दीडशे मुल या मद्यनिषेधाच्या स्पर्धेंत भाग घेत. स्पर्धा चालू असत तेव्हा शाळेंतल वातावरण गजबजून गेलेलं असे. स्पर्धेत जो पहिला येईल त्याला 'डिमोरेस्ट रौप्यपदक' मिळत असे. डिमोरेस्ट हा एक श्रीमंत मनुष्य होता. तो एक स्त्रियांचं मासिक चालवीत असे. हें मासिक खूप लोकप्रिय होत. त्यात त्यानें पुष्कळ पैसा मिळविला. डिमोरेस्ट निर्व्यसनी होता. मद्याच्या थेंबालाहि त्यानें कधीं स्पर्श केलेला नव्हता. अमेरिकेंतले सर्व दारूचे गुत्ते बंद व्हावेत अशी त्याची इच्छा होती. दारूच्या दुष्परिणामावर तोच वक्तृत्वस्पर्धा घडवून आणीत असे. त्यानेंच आपल्या नावाच चादीचं पदक ठेवलं होतं. वक्तृत्वस्पर्धेत जे विद्यार्थी भाग घेत त्याच्याकडे तो या विषयावरचं एकेक पुस्तक पाठवीत असे. या पुस्तकातले हवेत ते उतारे निवडून विद्यार्थ्यांनीं पाठ करायचे आणि ही पाठ केलेली भाषण वक्तृत्वस्पर्धेत म्हणून दाखवायचीं. मीं या पुस्तकांतला एक छोटासा उतारा निवडला होता. या उताऱ्याच्या शेवटीं 'जग झपाट्यानं बदलतं आहे' अस एक वाक्य होतं. मला हें वाक्य फार आवडलं आणि वक्तृत्वाच्या दृष्टीनं मोठं महत्त्वाचंहि वाटलं. माझ्या मनाशींच हें वाक्य कसं म्हणायच याच्या मीं अनेक तालमी केल्या. हें वाक्य हळू, सावकाश म्हणायचं कीं अंधारांत बंदुकीची गोळी थाडकन् उडवावी तसं झपाटल्या वेगानं म्हणायचं याचा मीं खूप विचार केला. निश्चित असं कांहीं ठरवूं शकलो नाहीं.

या स्पर्धेच्या कल्पनेनं आम्हां मुलांचीं मनं भारून गेलेलीं असत. ज्यांना पहिलं

बक्षीस म्हणून पूर्वी चांदीचीं पदकं मिळालेली असत त्यांची एक निराळी स्पर्धा होई; आणि त्यांच्यांत जो पहिला नंबर मिळवील त्याला सोन्याचं पदक मिळे. त्यानंतर ज्याना सोन्याचीं पदकं मिळालेली असत त्यांची एक खास स्पर्धा होई आणि पहिला येणाऱ्याला हिऱ्याचं पदक मिळे. हें हिऱ्याचं पदक मिळवणं बहुमानाच समजलं जाई.

स्पर्धेची तारीख आली. स्पर्धा रात्रीं व्हायच्या होत्या. मिशन शाळेच्या आवारांत श्रोत्यांची खूप गर्दी जमली. स्पर्धेत भाग घेणारीं आम्हीं मुलं एका मोठ्या व्यासपीठावर ओळींन बसलों होतो. आमच्यासमोर बसलेला प्रचंड श्रोतृसमुदाय आमच्याकडे पाहत होता आणि आम्ही त्यांच्याकडे पाहत होतों. दोघेहि एकमेकातले ओळखीचे चेहरे हेरीत होते. श्रोत्यातले लोक व्यासपीठावर एखादा ओळखीचा चेहरा दिसला कीं स्मित करीत. परंतु आम्ही मात्र श्रोत्यांत ओळखीचा चेहरा दिसला तरीहि गंभीर चेहरे करून बसत असूं. स्पर्धेत भाग घेणारे आम्ही विद्यार्थी होतो! व्यासपीठावर बसून श्रोत्यांकडे पाहून स्मित करणं हें स्पर्धकांना शोभणार नाहीं असं आमचं मत होतं.

एकेक मुलगा आणि मुलगी क्रमाक्रमानें उठून आपापली भाषणं करून जाऊं लागली. बऱ्याच वेळानें माझं नांव आलं. मी व्यासपीठाच्या मध्यभागीं जाऊन उभा राहिलों. इतर विद्यार्थी जेवढं बोलले तेवढं तरी आपण न विसरतां, न अडखळतां बोललं पाहिजे अस मीं माझ्या मनाला बजावून ठेवलं होतं. माझ्या भाषणातलं पहिलं वाक्य मीं ठणकावून उच्चारल; आणि त्या वाक्याचा श्रोत्यांवर कसा काय परिणाम झाला हें पाहूं लागलो. माझं भाषण अर्ध्यावर आलं आणि माझ्या वक्तृत्वाची गाडी अचानक थांबली. पुढचं वाक्य काय तेंच मला कांहीं केल्या आठवेना. माझ्या मनानें खूप धडपड केली. शेवटीं एकदां माझ्या नशिबानं विस्मृतींत गडप होऊं पाहणारं तें वाक्य माझ्या हातीं लागलं. त्या वाक्यापासून मी सणाणत पुढें गेलों आणि शेवटच्या वाक्यापर्यंत येऊन ठेपलो. 'हें जग झपाट्यानं बदलतं आहे' हेंच ते शेवटचं वाक्य होतं. बंदुकीची गोळी ठोऽऽदिशीं उडवावी तसंच मी तें वाक्य झाडलं. श्रोत्यांत एकदम हशा पिकला.

स्पर्धेच्या निकालासाठीं आम्हांला फार काळ थांबावं लागलं नाहीं. कांहीं वेळ आपापसांत चर्चा करून परीक्षकानीं निकाल निश्चित केला. माझं भाषण चांगलं झालेलं नाहीं याविषयीं मला खात्री होती. त्यामुळें कुणाला बक्षीस मिळतं याविषयीं फारशी उत्सुकता कांहीं माझ्या मनांत नव्हती. परंतु पहिल्या बक्षिसाचं

नांव जेव्हां परीक्षकांनीं जाहीर केलं तेव्हां माझं मन अभिमानानें थरारून गेलं. परीक्षक उठून म्हणाले होते, "पहिल्या बक्षिसाच चांदीच पदक मेरी सॅडबर्ग या विद्यार्थिनीला देण्यात आम्हांला आनंद होत आहे."

दरवर्षी हॉस्टेटरची सचित्र अमेरिकन दैनंदिनी आमच्या घरीं आम्हां मुलाना मिळत असे. अर्धी दैनंदिनी हॉस्टेटरनें बनवलेल्या औषधाच्या शिफारशीनें भरलेली असे. शिवाय सर्व तऱ्हेच्या माहितीची खिचडी असे. पोटात दुखूं लागल तर कोणतीं औषधं घ्यावीं, फोड आले किंवा खरचटलं तर काय करावं; बोट सुजल तर त्यातून आंगठी बाहेर कशी काढावी, गजलेला खिळा पायात गेला तर कोणते औषधोपचार करावे इथपासून तो थेट सकाळसंध्याकाळ उगवणारे तारे, भरती-ओहोटी, ग्रहणें, पृथ्वीची गती, विनोदी चुटके आणि सुभाषित इथपर्यंत सारा मालमसाला या वार्षिक डायरींत असे. आम्ही भावंडं स्वयंपाकखोलीत बसून ही डायरी मोठ्यानं वाचीत असूं. त्यातले विनोदी चुटके वाचून मोठमोठ्यानें हसत असूं. त्यांतल्या सुभाषिताच्या अर्थावर चर्चा करीत असूं. ही डायरी वाचीत असताना, हसत खेळत या चर्चा करीत असताना आम्हाला शिक्षण मिळत आहे याची आम्हालाच जाणीवच नव्हती. नव्या नव्या गोष्टी आम्हाला शिकायच्या होत्या. आम्ही आपले वाचीत होतो—हाताला मिळेल ते वाचीत होतों.

चरित्रं वाचणं मला फार आवडायचं. माझ्या मालकीचं असं चरित्राचं पहिलं पुस्तक मी एकदा फिरायला जात असताना मला फुटपाथवर आढळलं. त्याचे कोपरे कुरतडलेले होते. पावसात भिजल्यामुळें त्याच्यावर धुळीचे थर जमले होते. मीं त्याच्यावरची धूळ झटकून टाकली. माझ्या कोटाच्या खिशात राहील एवढंच ते पुस्तक होतं. घरीं येऊन मीं फुटपट्टीनें ते पुस्तक मापून पाहिलं. तें पुस्तक पावणेतीन इंच लांब आणि दीड इंच रुंद होतं. मुखपृष्ठावर गणवेश घातलेलं सैन्याधिकाऱ्याचं चित्र होतं. पुस्तकाचं नाव होतं 'पी. टी. ब्यूरगार्ड याचा छोटासा इतिहास'. पुस्तकाला सुबक छपाईचीं एकूण तेरा पानं होतीं. शेवटच्या पानावर आतल्या बाजूला त्याच मालेंतल्या पन्नास पुस्तकांची यादी होती. इतर कांहीं पुस्तक आगामी या सदराखाली होतीं. या यादीच्या खाली एक टीप दिलेली होती. त्यात असं म्हटलं होतं कीं डयूक सिगारेटचं पाकीट जो घेईल त्याला त्या पाकिटाबरोबर एकएक पुस्तक फुकट मिळेल.

इतिहासाच्या या पुस्तकांनीं माझे सर्व खिसे भरून टाकण्याची माझी इच्छा होती. परंतु दहा सेंट्सचं डयूक सिगारेटचं पाकीट घ्यावं तेव्हांच तें पुस्तक

मिळणार! आतां कसं करायचं? सिगारेट ओढण फार वाईट असंच आम्हां मुलाना सांगण्यांत आलं होतं. चागलीं माणसं सिगारेट ओढीत नाहींत असंच आम्ही मुलं मानीत असूं. शरीरशास्त्राच्या पुस्तकांत सिगारेट ओढण्याचे दुष्परिणाम कोणते याची यादी आम्हीं वाचली. आम्हाला माहीत होत कीं तंबाखूंत निकोटिन नावाचं विष असतं. सिगारेट ओढल्या कीं हें विषारी निकोटिन श्वासाबरोबर थेट तुमच्या फुफ्फुसात जात. त्यामुळे क्षयरोग जडण्याचीहि भीति असते. सिगारेट ओढल्यामुळं दम खुंटतो आणि उत्तम रीतीनं खेळ खेळणं अशक्य होऊन बसतं. बाप रे! अशा परिस्थितींत इतिहासाच्या पुस्तकासाठीं ड्यूक सिगारेटचं पाकीट कोण घेणार होत? मोठेपणीं आम्ही एका निकेलला मिळणारे पाच चिरूट घेऊन जेव्हां ओढूं लागलो तेव्हा आम्हाला मनातून वाटत होतं की आता आम्ही प्रौढ माणस झालो. बघ तरी धूम्रपानाचा काय परिणाम होतो तो!!

इतिहासाचीं हीं पुस्तकं मिळवायचं माझ्या मनानं घेतलं. ओळखीच्या लोकाच्या घरीं जाऊन ड्यूक सिगारेट कोण ओढतात हे मी पाहूं लागलो. ड्यूक सिगारेट ओढणारीं तीन माणस मला आढळली. त्यांपैकीं एकजण हीं इतिहासाचीं पुस्तकं स्वतःसाठीच जमवीत असे. बाकीच्या दोघांनीं मात्र इतिहासाचीं हीं पुस्तकं जमवून मला देण्याचं कबूल केलं. काही काळानंतर माझ्याकडे बरींच पुस्तक जमली.

पुस्तकाच्या या यादीत जॉन एरिक्सन याचं चरित्र होतं. तो स्वीडिश होता. युद्धात उत्तरेला विजय मिळावा म्हणून त्यानें खूपच मदत केली होती. एरिक्सनच हें चरित्र मिळविण्यासाटी मीं खूप प्रयत्न केला, पण मला यश आल नाहीं. एके दिवशी एका स्वीडिश मुलानं मला हवं असलेलं ते पुस्तक हसत हसत आपल्या खिशातून काढून दाखविल. मला ते पुस्तक हवं आहे हें त्याला माहीत होतं. मीं गयावया करून ते पुस्तक त्याच्याकडे मागितलं. एका पेनीपासून एका निकेलपर्यंत पैसे द्यायला मी तयार झालो. पण पुस्तक देणं तर दूरच, मला तो तें पुस्तक हातांतहि घेऊं देईना. पण मग मीं एक युक्ति केली. माझ्याकडे सारा बर्नहार्ट हिचं चरित्र होत. त्या मुलानं असं ऐकलं होतं कीं ही बाई आपल्या झोपण्याच्या खोलीत एक शवपेटिका ठेवते आणि विश्रातीसाठीं म्हणून तिच्यातच झोपते. मीं त्याला हें पुस्तक दाखविलं. तेव्हां त्या मुलाचे डोळे कुतूहलानें चमकले आणि तो आनंदानें ओरडला, "अरे बाप रे! मला दे ना हें पुस्तक." मग मीं

सौदा केला. एरिक्सनचं मला हवं असलेलं चरित्र मीं त्याच्याकडून या पुस्तकाच्या बदली मागून घेतल. तो सौदा त्या मुलाला पटला; परंतु आपल्या आईबापाना विचारल्याशिवाय तो मला काहीं पुस्तक द्यायला तयार होईना. दुसरे दिवशीं आपल्या आईबापाना विचारून तो आला. एरिक्सनचं चरित्र मुळींच देऊं नकोस असं त्यानीं त्याला सांगितलं होतं, त्यामुळं वाचून झाल्यावर मला तें पुस्तक परत देण भाग होतं. सारा बर्न हार्टच्या पुस्तकाच्या मोबदल्यांत एरिक्सनच पुस्तक मिळविण्याचा माझा घाट अखेर फसलाच.

हळूहळू माझं हे खिशांतल वाचनालय वाढूं लागलं. डाव्या बाजूच्या खिशांत चार आणि उजव्या खिशांत चार अशीं आठ आठ पुस्तकं घेऊन मी ऐटीनं हिंडू लागलो. तीं पुस्तक माझ्या मालकीची होतीं. शाळेच्या लायब्ररींतून पुस्तकं वाचायला आणली कीं तीं परत द्यावी लागत. पण हीं पुस्तकं मात्र मी कुणालाच परत देणार नव्हतो......तीं माझीं होतीं.

त्या दिवशीं मंगळवार होता. सकाळीं आई तळघरातली फरशी धूत बसली होती. इतक्यात एक झकपक कपडे केलेला माणूस तिला भेटायला आला. हातातलं काम तिनं तसंच बाजूला टाकलं आणि ती त्याच बोलणं ऐकू लागली. तो मनुष्य तिला काहीं पुस्तकाचे नमुने दाखवीत होता. पूर्ण पुस्तकं त्याच्याकडे नव्हतीं. पण मुखपृष्ठ आणि नमुन्यादाखल काहीं पानें त्यानें आपल्याबरोबर आणली होतीं. मूळ पुस्तक त्यानें आणलेल्या नमुन्याच्या पानापेक्षां पांच पटीनें मोठं होतं. नमुन्याचीं तीं पानं पाहताना माझ्या आईचा चेहरा आणि डोळे उजळलेले दिसले. तो मनुष्य तिला सांगत होता, "हें पाहा, शिक्षण हेंच मुलाच्या जीवनात अत्यंत महत्त्वाचं असतं. हें शिक्षण कसं मिळवणार? त्यासाठीं पुस्तकं वाचली पाहिजेत—चांगली चांगली पुस्तकं वाचलीं पाहिजेत. आतां समजा, तुमच्या घरीं हा जगांतल्या माहितीचं भांडार असलेला ज्ञानकोश आहे. स्वाभाविकच तुमचीं मुलं तो वाचूं लागतात; आणि त्याच्या ज्ञानात भर पडत जाते. तुमचीं मुलं मोठीं होऊन जेव्हा जगात जातील तेव्हा हें ज्ञानच त्यांना तारील. ज्याचं ज्ञान मोठ तो माणूस मोठा." तो माणूस बोलत होता आणि माझी आई थक्क होऊन ऐकत होती. शिक्षणाविषयीं आणि ज्ञानाविषयीं माझ्या आईचं देखील तेंच मत होतं. तो मनुष्य जणूं तिच मनोगतच बोलून दाखवीत होता. बाबा तिथं असते तर पुस्तकांचे हे लाड पाहून ते कुरकुरले असते, त्यांनीं कपाळाला आठ्या घातल्या असत्या. पण माझ्या आईचं तसं नव्हतं. पुस्तकांच महत्त्व तिच्या मनाला पटलेलं होत.

त्या माणसानें दाखविलेलीं पुस्तकाचीं पान तिनं एकदां चाळून पाहिलीं आणि प्रश्नार्थक नजरेनं तिनं माझ्याकडे पाहिलं. तिचे डोळे जणूं विचारीत होते, "हवीं आहेत ना तुला हीं पुस्तकं?" मला शक्य होतं तितक्या प्रकारानीं मीं तिला माझा होकार दर्शविला. त्या माणसाजवळ आपली पुस्तकाची मागणी तिनें नोंदविली. ठरलेल्या तारखेला तो मनुष्य नवा ज्ञानकोश घेऊन आला. तोंपर्यंत माझ्या आईनें त्या पुस्तकाची पंचाहत्तर सेंट्स किंमत जमवून ठेविली होती.

माझ्या बाबानीं हा ज्ञानकोश पाहिला तेव्हा ते म्हणाले, "पाण्यांत गेले पैसे. हीं पुस्तकं आणखी घरांत कशाला? पोरांना शाळेंत मिळतंय तें शिक्षण काय थोडं झालं?" पुस्तकाचा तो एजंट पुन्हा जेव्हा घरीं आला तेव्हा मात्र माझ्या बाबांनीं खूपच आरडाओरडा केला. त्या पुस्तकविक्रेत्यानं या वेळीं 'जगाचा इतिहास' हें पुस्तक आणलं होतं. पहिल्या ज्ञानकोशापेक्षां हें पुस्तक तिप्पट मोठ होतं. त्या पुस्तकात खूप चित्रं होतीं. जगाच्या इतिहासाची माहिती देतांना, जगात झालेल्या महत्त्वाच्या युद्धांची तपशीलवार वार्ता कटाक्षानं देण्यांत आली होती. माझे बाबा पहिलं पुस्तक आईनं घेतलं तेव्हा चिडले होते: त्यामुळें या वेळीं हें पुस्तक घ्यायला माझी आई थोडीशी कचरत होती. पण मीं हें पुस्तक पाहिलं तेव्हां माझ्या आनंदाला सीमाच उरली नाहीं. मला हें पुस्तक हवंच असा मी तिच्याजवळ हट्ट धरून बसलों. शेवटी पुस्तक घ्यायला ती तयार झाली. पुस्तकाची किंमत दीड डॉलर होती: म्हणजे माझ्या बाबाच्या एका दिवसाच्या पगारापेक्षांहि ती अधिक होती. दोन आठवड्यानीं ते पुस्तक घेऊन तो माणूस आला तेव्हा माझ्या आईन पैसे तयार ठेवले होते. दीड डॉलर देऊन तें पुस्तक घेतलं हें जेव्हां माझ्या बाबांना कळलं तेव्हां तर त्यानीं घरच डोक्यावर घेतलं. पुन्हा जर आम्हीं पुस्तकं विकत घेतली असतीं तर त्यांनी काय केलं असतं देव जाणे! त्या दिवसापासून त्या पुस्तकविक्रेत्याचं आमच्या घरीं येणं बंद झालं.

मी पुस्तक वाचू लागलों कीं माझ्या उज्ज्वल भविष्यकाळाचीं चित्रं माझ्या आईच्या डोळ्यांसमोर तरळूं लागत. आणि तिचा चेहरा उजळून निघे. बाबा मात्र वैतागून म्हणत, "शॉली, काय मिळणार आहे तुला ते पुस्तक वाचून, अं!" त्याच्या या प्रश्नाला माझ्यापाशीं उत्तर नव्हतं. त्याचं हें बोलणं मला मुळींच आवडत नसे. पण कधीं कधीं वाटायचं कीं छातीवर कर्जाचं ओझं असल्यामुळें तर ते असं बोलत नसावे ना?

ग्रामर स्कूलमध्यें माझं नांव घातलं तेव्हा आपण आतां मोठे झालो आहोंत

असं मला वाटू लागलं. शाळेंत जाण्यायेण्यासाठीं मला दिवसाकांठीं दोनअडीच मैल चालावं लागे. शहरातल्या सर्व भागातली मुलं या शाळेंत येत. अनेक नव्या नव्या ओळखी होत. चागल्या चागल्या घराण्यातलीं मुलं आणि मुली या शाळेंत शिकत होतीं. गावाच्या चवाठ्यापासून एका चौकाच्या अंतरावर आमची ही नवी शाळा होती. चौक आणि शाळा याच्यामध्यें पहिलं जुनं चर्च होत. वसाहत करून राहण्यासाठीं प्रथम आलेल्या माणसानीं चाळीस वर्षापूर्वी हें चर्च बाधल होतं. शाळेच्या पलीकडच्या रस्त्यावर हेन्री सॅन्डर्सन यान्नं दुमजली घर होतं. सॅन्डर्सननी लाबलचक शुभ्र दाढी ठेवलेली होती. त्याचा चेहरा शात असे. अठराशें अठ्ठावन्न साली——म्हणजे ज्या वर्षी अब्राहम लिंकन आणि डगलस याच्यात वाग्युद्ध झालं त्या वर्षी——सॅन्डर्सन गेल्सबर्गचे मेयर होते. मला कुणींतरी सागितल होतं कीं सॅन्डर्सननीं अब्राहम लिंकनला आपल्या घरीं नेऊन त्याचा पाहुणचार केला होता. लिंकनला आघोळीसाठीं त्यानी गरमगरम पाणी आणि स्वच्छ टॉवेल दिला होता.

मी आठवींत गेलो तेव्हा आमच्या वर्गाला मिस् फ्रॅन्सिस हेग नावाच्या बाई शिकवायला आल्या. ती खूप वाचन करायची; पुस्तकावर तिचं अपार प्रेम होत. एखादं पुस्तक ती शिकवीत असो किंवा नसो, मोठ्या उत्साहानं ती त्याच्याविषयी बोलायची. सर्व युरोपचा तिनें प्रवास केला होता. इतिहासाविषयीं ती बोलूं लागली, शहराविषयीं माहिती सागूं लागली कीं त्या साऱ्या गोष्टी जिवत होऊन आमच्या डोळ्यासमोर उभ्या राहत. अमेरिकेचा इतिहास तिनें आम्हांला शिकविला त्यावेळीं पहिल्याप्रथमच मला माझ्या देशाचा इतिहास कळला. इतिहासाचं हें पुस्तक शैलीच्या दृष्टीनें जडच होतं; परंतु अमेरिकेच्या इतिहासाकडे पाहण्याची नवी दृष्टि मला या पुस्तकानें दिली. मिस् फ्रान्सिस हा इतिहास शिकवीत असताना त्यात विलक्षण रंग भरायची.

मिस् फ्रान्सिसचा तास संपला कीं तिनं सागितलेली माहिती, विचार माझ्या मनात घोळत राहायचे. शिक्षण म्हणजे काय, हे नेमकं मला माहित नव्हतं; पण मला सारख वाटायचं कीं खरं शिक्षण म्हणजे जें काहीं असेल ते मिस् फ्रान्सिस-च्याच तासाला मला मिळतं. त्याच्यानंतर पुढील वर्षात मला सारखं वाटायचं कीं खरं शिक्षण मिळाल तें शाळेबाहेरच मिळाल. अनेक पुस्तकं, वर्तमानपत्रं, मासिक मीं वाचलीं; वेगवेगळ्या तऱ्हाच्या माणसांना वागताना बोलताना मीं पाहिल. शाळेच्या चार भितींपलीकडच्या या जगानं मला खूप शिकवलं.

खेळांचे दिवस

बेरीन स्ट्रीटवरच्या लाकडी फुटपाथवर, तसंच, हा फुटपाथ आणि त्याच्यापलिकडे असलेलं गटार याच्यामधल्या गवतावर आम्ही नानातऱ्हेचे खेळ खेळत असू. बेसबॉल, धावाधावी, सुईदोऱ्याची शर्यत, भोवरा फिरविणें असे अनेक खेळ अजूनहि मला आठवतात. दर वर्षी नॉक्स आणि लोंबार्ड कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांच्या क्रीडा-स्पर्धा होत असत. त्या स्पर्धा पाहिल्या कीं आम्हांलाहि स्फूर्ति यायची. आणि मग बेरीन स्ट्रीटवर उन्हाळ्यांतल्या त्या तापलेल्या धुळींत अनवाणी पायांनीं आमच्या खेळाच्या स्पर्धा सुरू व्हायच्या. एका मुलाकडे अडीच डॉलर किमतीचं वॉटरबेरी कंपनीचं घड्याळ होतं. पन्नास यार्ड आणि शंभर यार्ड हें अंतर आम्ही किती सेकंदात धावूं शकतो हे या घड्याळाच्या साहाय्याने आम्ही पाहत असू. कॉलेजमधल्या विद्यार्थ्यांपेक्षां थोडेच सेकंद आम्हाला अधिक वेळ लागत असे. शंभर यार्ड धावण्याचा जागतिक विक्रम किती सेकदाचा आहे हेहि आम्हांला ठाऊक होत. या जागतिक विक्रमापेक्षां सहाच सेकंद आम्हाला अधिक वेळ लागत असे. लांब उड्या आणि उंच उड्या याच्या बाबतींत तर कॉलेज विद्यार्थ्यांच्या अगदीं जवळजवळ आम्ही असू. कॉलेज विद्यार्थी जे जे खेळ खेळत ते ते आम्ही खेळत असूं; फक्त पोलजम्प आम्हाला जमत नसे. आमची एक मैल धावण्याची शर्यत संध्याकाळी व्हायची. या शर्यतींत मात्र आम्ही कुणाचाहि विक्रम मोडण्याचा प्रयत्न करीत नसूं. आमच्यातच ती स्पर्धा व्हायची. आम्ही आपापसात म्हणूं कीं एक मैलाची शर्यत धावायला सुरुवात केली कीं प्रथम दमायला होतं; परतु हा दम खाऊन पुन्हा जर नेटानें धावायला सुरुवात केली तर हा एक मैल सहज पुरा करता येतो.

आमच्या घरासमोरच्या रस्त्याच्या पलीकडे एक दुमजली लाकडी घर होतं. या घराभोवतीं छोटंसं अंगण होत. या घरासमोर असलेल्या रस्त्यावर आम्ही मुलं बेसबॉल खेळत असूं. या घराच्या व्हराड्यात झुलती खुर्ची टाकून एक बुटकीशी म्हातारी बाई बसायची. तिचे केस पांढरे शुभ्र होते. मला या बाईविषयीं थोडी

माहिती होती. तिचा भूतकाळ डोळे दिपवणारा नसला तरी तो खासच अभिमानास्पद होता. ती बाई प्रसिद्ध होती असं म्हटलं तरी चाललं असतं. लक्षावधि मुलांनीं आपल्या क्रमिक पुस्तकातून तिनं लिहिलेल्या कवितांच्या ओळी पाठ केलेल्या होत्या. त्या काळातल्या इंग्रजी कवितात तिच्या एका कवितेइतकी दुसरी कुठली कविता गाजली असेल, लोकाच्या ओठावर खेळली असेल असं मला वाटत नाहीं. तिची ती कविता अशी होती.

पाण्याचे इवले थेंब
कण मातीचेहि लहान
निर्मिती महासागर अन्
निर्मिती प्रदेश महान्

सकृत्यें इवलीं इवलीं
अन् एक शब्द प्रेमाचा
आपुलिया अस्तित्वानें
बनविती स्वर्ग पृथ्वीचा

या बाईचं नांव होतं जुलिया कार्नी. फ्लेचर आणि जेम्स हे तिचे दोन मुलगे लोम्बार्ड कॉलेजचे पदवीधर होते. ते विश्वबंधुत्ववादी होते. फ्लेचर तर दोन-तीन वेळां गेल्सबर्गचा मेयरहि झाला होता. ती वृद्ध कवयित्री आपल्या झुलत्या खुर्चीवर बसून कसल्यातरी विचारांत गढून गेलेली असायची. अशा वेळीं ती शांति आणि विश्रांति याची प्रतिमा भासायची. तिच्या घरासमोरच्या मैदानात आम्ही खेळताना मारलेल्या आरोळ्या हवेंत घुमत असायच्या. 'फेक, तो बॉल, फेक' 'जोरानें धाव', 'मॅकगिन्टी गेला समुद्राच्या तळाशी'......पण आमच्या या आरोळ्यानीं ती जराहि विचलित होत नसे. खेळणाऱ्या आम्हा मुलाना जराहि त्रास न देणारी ही वृद्ध स्त्री आम्हाला फार आवडायची. खरं म्हणजे आमच्या शिक्षकानीं आम्हाला तिच्याविषयीं माहिती सागायला हवी होती. वर्तमानपत्रांतून तिच्यावर लेख लिहायला हवे होते. अमेरिकन साहित्याच्या इतिहासांत तिच्याविषयीं असं लिहिता आलं असत कीं, 'तिच मुलावर खूप प्रेम होतं. तिनं मुलांसाठीं कविता लिहिल्या. आपल्या कविता मुलाना आवडतील असा तिचा विश्वास होता.'

दिवेलागणीची वेळ झाली कीं रस्त्यावरचे गॅसचे दिवे लावायला एक माणूस

यायचा. खेळ थांबवून आम्ही त्याच्या मागोमाग हिंडत असू. त्याच्याजवळ एक लहानशी शिडी असायची. दिव्याच्या खांबाला ओठंगून ती शिडी तो उभी करायचा; आणि तिच्यावर चढून काचेच्या त्या दिव्याचं तें छोटस दार उघडायचा. दार उघडून झालं कीं गॅस सुरू करून हातातील पेटत्या काडीनें तो दिवा शिलगवायचा. दिवा पेटला कीं शिडीवरून खालीं उतरून पुढचा दिवा पेटविण्यासाठीं जायचा. काही काळानतर रस्त्यावरचे हे गॅसचे दिवे जाऊन त्याच्या जागीं विजेचे दिवे आले. हे विजेचे दिवे इतक्या उंचावर लावलेले होते कीं गवताच्या गाडीवर बसलेला मनुष्य उभा राहिला असता तरीहि त्याचा हात या दिव्याना लागला नसता. विजेचे दिवे आले तेव्हा हातात शिडी घेऊन गॅसचे दिवे पेटवीत जाणारा तो माणूस आम्हांला कधींच दिसला नाहीं. त्यामुळें आम्हाला चुकल्याचुकल्यासारखं वाटे.

विजेच्या दिव्याचा झगझगीत प्रकाश रस्त्यावर पडायचा. आम्ही मुलं त्यामुळें रात्रीच्या वेळींहि रस्त्यावर खेळायला जाऊं लागलो. दिवसाहि हुंदडायचं आणि रात्रहि खेळून काढायची असा आमचा क्रम सुरू झाला. त्यामुळें आमच्या आई-बापांच्या मागे नव्या कटकटी लागल्या. खेळ सुरू झाले की दिवसासारखाच आमचा प्रचंड आरडाओरडा सुरू होई. खेळांत जे जिकत ते हरलेल्यांची हुर्योऽऽ करण्या-साठीं आरडाओरडा करीत; आणि जे हरत ते चिडून आरडाओरडा करीत. दिवसभर काम करून दमलेले कामगार आपापल्या घरीं झोपण्याच्या तयारींत असत; परतु आमच्या या आरडाओरडीमुळें त्यांचा डोळा लागेल तर शपथ ! मधूनच उठून ते खिडकींत येत आणि आम्हाला शिव्या हासडीत. पण त्यामुळें आमचा जल्लोष यत्किचित्‌हि कमी होत नसे.

एकदा अशीच झोपमोड झालेला एक कामगार संतापून आपल्या घराच्या खिडकींत येऊन उभा राहिला. एकाद्या मोठ्या मॅचमधल्या अंपायरसारखा त्याचा भसाडा आवाज होता. रागानें हातवारे करीत तो ओरडला, 'पोरस्यानो, आरडा-ओरड थाबवितां की पोलिसाना आणू बोलावून ?' त्याच्या या दमदाटीमुळें आमचा गलका क्षणभर एकदम शात झाला. आम्ही जमिनीवर बसलो आणि हलक्या आवाजात कुजबुज करूं लागलों. एकजण म्हणाला, "तुला खरच वाटतं का रे तो पोलिसाना बोलवून आणील असं ?"

दुसरा म्हणाला, "अरे जा, आम्ही स्वतंत्र राष्ट्रांतले नागरिक आहोंत. बोंबाबोंब करणं हा आमचा' न्यायसिद्ध अधिकार आहे !"

"नको रे बाबा, पोलिसाच्या मोटारींत बसून जायची आपली नाहीं बुवा तयारी!" इतक्यात बाजूच्या घरातून तरातरा चालत एक बाई आली. तिचा मुलगा आमच्याबरोबर खेळत होता. तिनें त्याला बरोबर हुडकून काढला. त्याचा कान धरून ती त्याला ओढीत घरीं घेऊन गेली. त्यावेळीं त्या पोराचा चेहरा भेदरलेल्या बकरीसारखा दिसत होता. इतक्यात एकदोन पोराचे बापहि घरांतून बाहेर आले. त्यानीं आपापल्या पोराच्या बकोट्याना धरून खाटीकखान्यात बकऱ्या नेतात तसं त्याना ओढून नेलं. मी आणि मार्ट घरी पळालो. नऊ वाजेपर्यंत आम्ही जर घरी गेलो नसतो तर आम्हाला चागलाच दम मिळाला असता!

दुसऱ्या दिवशी पुन्हां ये रे माझ्या मागल्या! रात्रीं पुन्हा आम्ही खेळायला गेलो, आणि एवढ्या मोठ्यानं आरडाओरड करायला सुरुवात केली कीं एक चौकपर्यंत आमचा आवाज ऐकूं आला असता. आदल्या रात्री त्या संतप्त कामगारानं पोलिसांना बोलावण्याची धमकी दिलीच होती. तसंच झालं. गस्त घालणाऱ्या पोलिसाची मोटार आमच्या रोखानं येऊं लागली. पोलिस व्हॅन थाबण्यापूर्वीच पाचसहा पोरानीं पळ काढला. पाचसहा मुलं मात्र तशीच उभी राहिली. आम्ही पळूनहि जाणार नव्हतो किंवा आम्ही भ्यालो आहोत असहि दाखविणार नव्हतो. एकमेकाना खेटून आम्ही उभे राहिलो. इतक्यात पोलिसाची मोटार येऊन आमच्यासमोर थडकली. दोन पोलिस खालीं उतरले. त्या दोघापैकीं एकाचं नाव होतं फ्रॅंक पिटरसन. त्याचं वजन होतं दोनशेंवीस पौंड. तो जवळ येताना एखादी प्रचंड युद्धनौकाच आमच्यावर चालून येते आहे असा आम्हाला भास झाला. पिटरसन आम्हाला चागलंच खडसावणार अस आम्हाला वाटलं होतं. परंतु तो जवळ आला आणि आम्हाला विश्वासात घेतल्याप्रमाणें अत्यंत मृदु आवाजात म्हणाला, 'हें पाहा मुलानो, तुमच्या या खेळामुळं तुम्ही आजूबाजूच्या लोकाची झोपमोड करता हें कसं कळत नाहीं तुम्हाला?" त्या शातपणें विचारलेल्या रास्त प्रश्नाला आम्ही दुसर काय उत्तर देणार होतो? आमच्यापैकीं एकजण म्हणाला, 'खरं आहे.' दुसरा म्हणाला, 'नाही हो, आम्ही आपली जरा गमत करीत होतो.' पिटरसन मघाच्याच शात आवाजात म्हणाला, 'पण दुसऱ्यांची झोपमोड न करतां तुम्हांला खेळता नाहीं का यायच?'

आम्हां मुलाना पिटरसन हा पोलिस मनापासून आवडला. आम्हांला वाटलं होतं कीं तो आम्हांला मोटारींत कोंबून चौकीवर घेऊन जाईल. पण तसं कांहींच झालं नाहीं. आम्ही नम्रपणें त्याला म्हणालों कीं, आजूबाजूच्या लोकांना मुळींच

त्रास न देतां आम्ही खेळूं. पिटरसन मोटारींत जाऊन बसण्यापूर्वीं आमच्या नजरेला नजर भिडवून म्हणाला, 'हें पाहा मुलांनो, आरडाओरड न करता खेळूं असं वचन देतां आहात तुम्ही मला. तुमचं वचन तुम्हीं पाळल नाहीं तर आम्हाला कडक धोरण स्वीकारावं लागेल.' त्याचा मृदु स्वर क्षणभर करडा झाला. तो पुढें म्हणाला, 'ध्यानांत ठेवा. तुमच्यासारख्या मुलांना अटक करण्याची काहीं आमची इच्छा नाहीं. पण तुम्ही नीट वागला नाहींत तर नाइलाजानें तुम्हाला अटक करणं भाग पडेल.' अटक करणं हा शब्द ऐकताच आमची घाबरगुंडी उडाली. पोलिसानीं अटक केली म्हणजे आम्ही गुन्हेगार ठरणार! आणि एकदा गुन्हेगार ठरलों कीं सगळंच संपलं कीं!

पोलिसाची मोटर निघून गेली. ती दूरवर गेली तसे आम्ही गवतावर बसलों आणि हलक्या आवाजात आपापसांत बोलूं लागलो. आम्हीं सर्वांनीं ठरवलं कीं जें कांहीं खेळायचं असेल जें आरडाओरड न करतां खेळायचं. परंतु आदल्या रात्रीं बोंबाबोंब करण्याच्या न्याय्य हक्काची भाषा बोलणाऱ्या त्या मुलाला मात्र आमचा हा ठराव मुळीच पसंत पडला नाहीं. आरडाओरड करण्याचा आपला अधिकार कुठलीहि सत्ता छिनून घेऊं शकत नाहीं, आम्ही झोपमोड करूं किंवा काय वाटेल तें करूं असंच त्याचं मत होतं. आणि म्हणून सभ्य मुलगा म्हणून आमच्यात खेळण्यापेक्षां न खेळलेलंच परवडलं असं त्यानें ठरवलं. पण नंतर आम्हांला कळलं कीं या मुलानें भलतेच 'खेळ' सुरू केले. जुगाराच्या अड्डयावर आणि दारूच्या गुत्त्यांत तो वारवार दिसूं लागला. एक दिवस चोरी करताना तो पकडला गेला. आणि बाल-गुन्हेगारांच्या शाळेंत त्याला पाठविण्यांत आलं.

पुढच्या रात्रीपासून आरडाओरडा न करतां खेळण्याचा आम्ही प्रयत्न करूं लागलो. असं खेळणं महाबिकट काम होतं. - एकदां सगळीं मुलं अशींच बेसबॉल खेळत होतीं. मला कांहीं कामानिमित्त पहाटे साडेसहाला उठायचं होतं म्हणून मी रात्रभर न खेळता मध्येंच घरीं गेलों. त्या रात्रीं काय प्रकार घडला तें मला मागाहून कळलं. बेसबॉल अगदीं रंगात आला होता. खेळण्याच्या धुंदींत आदल्या रात्रीं केलेला शांततेचा ठराव पोरं विसरून गेली होतीं. त्यांनीं एवढ्या मोठ्यानें आरडाओरडा सुरू केला कीं विचारतां सोय नाहीं. एक कामगार आपल्या घरीं गाढ झोपला होता. या कल्लोळामुळं तो दचकून झोंपेतून उठला. एका हातात एक दंडुका आणि दुसऱ्या हातांत पिस्तुल घेऊन तो शिव्या घालीतच बाहेर आला. आपल्या पिस्तुलांत गोळ्या भरलेल्या आहेत हें दाखविण्यासाठीं त्यानें

दोन बार हवेंत काढले. तिसरी गोळी त्यानें फुटपाथवरच्या एका लाकडी फळीला मारली. त्या फळीला पडलेल्या भोकाकडे ती भेदरलेली पोरं आ वासून बघत राहिलीं. इतक्यांत तो माणूस जवळ आला. एका पोराला पकडून त्यानें त्याच्या पाठींत एक रट्टा लगावला. दुसऱ्याच्या कंबरेंत लाथ मारली. मग त्यानें आपल्या खिशांतून एक घड्याळ काढलं आणि तें उंच धरून तो म्हणाला, 'कार्ट्यांनो, दोन मिनिटांच्या आंत जर तुम्ही घरीं गेलां नाहीं तर एकालाहि मी जिवंत सोडणार नाहीं, याद राखा.' अर्ध्याअधिक मुलानीं धूम ठोकली. बाकीचे तुरुतुरु चालत गेले. त्या दिवसापासून फारशीं मुलं खेळण्यासाठीं तिथं फिरकली नाहींत आणि दिवसभराच्या कामानें थकलेली तीं आजूबाजूचीं सभ्य माणसं शांत चित्तान झोपूं शकलीं. पिस्तुलाचं भय दाखविणाऱ्या त्या कामगाराचा आम्हांला असा सताप आला होता म्हणता! फ्रॅंक पिटरसन या पोलिसाविषयीं मात्र 'तो फार चांगला मनुष्य आहे बरं! तुम्हाला माहीत आहे का?' असं आम्ही बोलूं लागलो.

आमच्या घराच्या पूर्वेकडे चार घरं सोडून एक मोकळं मैदान होतं. तिथं बेसबॉल खेळायचं आम्हीं ठरवलं. या मैदानावर एक गरीब गाय चरत असे. आम्हीं त्या गाईला कधींच मारलं नाहीं. परंतु तिच्याजवळ पडलेला आमचा बॉल आणण्यासाठीं आम्ही गेलों कीं ती गाय बिथरून धावत सुटायची. हें पाहून त्या गाईचा मालक संतापला. त्यानें पोलिसाना बोलावून आणण्याची धमकी दिली. आम्ही घाबरलो. त्या मैदानावरचा खेळ थांबवून आम्ही पुन्हा रस्त्यावर खेळूं लागलों. काहीं दिवसानीं त्या माणसानें ती गाय विकल्याच आम्हाला कळलं. झालं, आम्ही पुन्हा त्या मैदानाकडे वळलों.

या मैदानाच्या जवळच मिसेस् मूर या बाईचं घर होतं. यादवी युद्धात कामास आलेल्या एका शूर सैनिकाची ती विधवा होती. तिला सरकारातून पेन्शन मिळत असे. त्या घरांत ती एकटीच राहायची. मिसेस् मूर उंच होती. तिचे केस अधून मधून पिकलेले होते. ती शांत होती. आपला मातीचा पाइप ओढीत असतांना नाहींतर आपल्या भाज्यांच्या आणि फुलाच्या बगीच्यात काम करीत असतांना ती नेहमीं दिसायची. तिच्या बगीच्याइतका चागला बगीचा आसपास कुठेंहि नव्हता. नानाप्रकारचीं फुलं तिथं होतीं. तिच्या बगीच्याच्या कुंपणापासून दहा पावलाच्या अंतरावरच आमचा बेसबॉल सुरू असायचा. खेळता खेळता आमचा बॉल तिच्या बगीच्यांत जाऊन पडायचा. मग आमच्यापैकीं एकजण त्या कुंपणावरून उडी मारून बगीच्यांत शिरायचा आणि बॉल शोधूं लागायचा. अशा

वेळीं तो मुलगा आणि तो चेंडू यांच्यामध्यें मिसेस् मूर येऊन उभी राहायची आणि मग मोठीच्च पंचाईत व्हायची. मिसेस् मूर विचारायची, ‘काय रे, माझ्या बगीच्याची नासधूस कां रे करतां?’ मग तो मुलगा उत्तर द्यायचा, ‘आतां पुन्हा नाहीं असं करणार.’ यावर मिसेस् मूर म्हणायची, ‘बरं, जा आतां चेंडू घेऊन, पण पुन्हा या बगीच्याची नासधूस करायला आलांत तर मला कडक व्हावं लागेल हं!’ पण पुन्हा पुन्हा आमचा बॉल तिच्या बगीच्यांत जाऊन पडायचाच. मिसेस् मूर आम्हांला दम देण्याचा प्रयत्न करायची; पण खरं म्हणजे संतापून दम देणं हें तिच्या स्वभावांतच नव्हतं. आपण पोलिसाना जाऊन सागूं असं ती आम्हांला सुचवायची, पण ती कधीं पोलिसातहि गेली नाहीं कीं मुलांच्या आईबापांना तिनं कधीं येऊन सागितलं नाही. खर म्हणजे तो बगीचा ही तिची मालमत्ता होती; आणि तिच्या परवानगीशिवाय आम्ही तिथं घुसत असल्यामुळं आमच्यावर कायदेशीर इलाज करणं तिला सहज शक्य होत. पण तिनें तसं कधीं केल नाही. तिच्यासारख्या दयाळू स्त्रिया क्वचित्च आढळतील. बगीच्यांत काम करता करतां गाजरंबटाटे आणि वाऱ्यावर डुलणारीं फुल याच्याकडून तिनं अनन्यसाधारण शहाणपण मिळवलं होतं.

रस्त्यावर आम्ही बेसबॉल खेळत असूं तेव्हां झाडूची काठी ही आमची बॅट असे. पांच सेंट किंमतीचा एक रबरी चेंडू घेऊन त्याच्याभोवतीं आम्हीं अनेक दोऱ्या गुंडाळल्या होत्या. विटा आणि पत्र्याचे डबे ही आमची बेस होती. आमच्या हातात मोजे नसत. बॉल झेलतांना झिणझिण्या येऊ नयेत म्हणून ग्लोव्ह्ज वापरतात हें आम्हाला कळेपर्यंत आम्ही उघड्या हातानें खेळत असूं.

कांहीं दिवसांनीं त्याच मैदानावर आम्ही मोठ्या मॅचमधून खेळतात तो बॉल घेऊन खेळूं लागलों. ज्या मुलानें तो चेंडू आणला होता त्याला आम्हीं विचारलं, ‘या चेंडूची किमत काय?’ तो म्हणाला, ‘दीड डॉलर.’ हें ऐकून आम्हांला मोठंच आश्चर्य वाटलं. जो जो भेटेल त्याला आम्ही सांगत सुटलों, ‘थट्टा नाही. दीड डॉलरच्या बॉलनें आम्ही खेळतों म्हटलं.’ ॲमॉस रुसी हा प्रसिद्ध खेळाडू मॅचमध्यें तशाच बॉलनें खेळायचा. शिकागो टीममधला खेळाडू बिग बिल लाज तोच बॉल जोरानें मारायचा. शिकागोच्या वर्तमानपत्रातल्या खेळांच्या बातम्या मी वाचूं लागलो तेव्हा ॲमॉस रुसी गुगली बॉल कसा टाकायचा याचं वर्णन मीं मोठ्या उत्सुकतेनं वाचलं. कांहीं दिवसानीं मला कळलं कीं दारूच्या व्यसनामुळं ॲमॉस रुसीचा खेळ पार बिघडला. ज्या लहानमोठ्या क्लबांतून तो मॅच खेळत

असे त्या क्लबांनीं त्याला काढून टाकलं. एका गॅसच्या कारखान्यांत रोजीं दीड डॉलरवर काम करणं त्याच्या नशिबीं आलं. बाबाच्यापेक्षां त्याला दहा सेंट अधिकच मिळत असत; पण तरी त्याच्या या दुर्दशेचं मला फार मोठ दुःख वाटे. गॅल्सबर्गमध्यें मॅचेस् होत तेव्हां तिकिटापुरते पैसे नसल्यामुळें बेरीन स्ट्रीटवरची आम्ही मुलं कधीं मैदानाच्या कुंपणांतून वाकून तर कधीं झाडावर चढून हा खेळ पाहत असूं.

शहरांतल्या खेळाडूंची 'सिटी लीग' ही टीम स्थापन झाली आणि दर आठवड्याला ती एकदोन गेम खेळूं लागली. तेव्हांपासून गेल्सबर्गमध्यें बेसबॉलच्या खेळाला आणि मॅचेसना खरी रंगत येऊं लागली. मेनस्ट्रीटवरच्या कारकुनांची एक टीम होती. रेल्वे रस्त्यावर काम करणाऱ्या कामगाराची दुसरी टीम होती. आणखीहि दोन टीम्स गांवात होत्या. एकदां व्हिक्टोरिया या गावातली एक टीम आमच्याशीं मॅच खेळायला आली. त्या टीमचं नाव आम्ही फारसं ऐकलं नव्हतं. गेल्सबर्गमधल्या नऊ उत्तम खेळाडूंची एक टीम तयार केली गेली आणि व्हिक्टोरियाच्या टीमशीं मॅच खेळायचं ठरलं. गेल्सबर्गवाल्यांना वाटत होतं कीं आपण हां हां म्हणतां त्या टीमला हरवून टाकूं. परंतु व्हिटोरियाची टीम जोरदार खेळली. स्प्रॅटबंधू, बॉब आणि जॅक हे त्यांचे उत्तम खेळाडू होते. या खेळाडूंना नंतर चांगल्या क्लबांतूनहि खेळण्याची संधि मिळाली. व्हिक्टोरियाच्या टीमचा मध्यवर्ती क्षेत्ररक्षक चांगलाच उंच होता. व्हिक्टोरियाची टीम एकदोन रन्सनीं पुढं होती. पहिली इनिंग संपेपर्यंत ती तशीच पुढें राहिली. गेल्सबर्गच्या टीमचा एक खेळाडू बाद झाला होता. उरलेले दोन खेळाडू खेळायला आले. त्यातला एकजण चांगलाच तगड्या होता. त्यानं एक उंच टोला लगावला. परंतु व्हिक्टोरियाच्या त्या उंचाड्या क्षेत्ररक्षकान जोरांत धावून त्या बॉलवर झडप घातली आणि जोरानें तो बॉल बेसकडे फेकला. झालं, व्हिक्टोरियाच्या टीमनं विजय मिळविला. मीं पाहिलेल्या एकंदर रंगतदार मॅचेसपैकीं ही अत्यंत महत्त्वाची होती असं मला वाटतं.

उन्हाळ्याच्या दिवसात सकाळीं आठ वाजल्यापासून मी बेसबॉल खेळायला सुरुवात करीं. दुपारीं जेवणाची वेळ झाली कीं मी धावत धावत घरीं जेवायला जात असें. हातावर पाणी पडलं कीं पुन्हा मैदानावर खेळायला हजर. संध्याकाळीं अंधार पडून बॉल दिसेनासा होईपर्यंत आमचा खेळ चालायचा. या बेसबॉलच्या नादानं मी इतका झपाटला गेलों होतों कीं दुसरं मला कांहींच सुचत नव्हतं. राष्ट्रीय दर्जाचे उत्तम खेळाडू त्यांच्या नांवांसकट, त्यांनीं केलेल्या विमक्रांसकट

मला मुखोद्गत होते. सगळ्यांत उत्तम खेळाडू कोणता याच्याविषयीं माझीं मतं ठरलेली होतीं.

हळू हळू मला वाटूं लागलं कीं मी माझी प्रॅक्टिस जर अशीच चालू ठेवली तर माझा खेळ सुधारेल आणि एखाद्या चागल्या टीममधून खेळायची मला संधि मिळेल. या टीममधून माझ्या खेळाची चमक मीं दाखविली कीं नांवाजलेल्या टीम्सहि मला घेतील. जरा वेळ मिळाला कीं मी बेसबॉलच खेळत असें.

ऑक्टोबर महिन्यांतली ती एक दुपार होती. माझं वय तेव्हां सोळा वर्षांचं होतं. मोठ्या मॅचमधून खेळलेल्या एका खेळाडूकडून क्षेत्ररक्षणाच्या वेळीं घालायचे ग्लोव्ह्ज मीं आडगिन्हाइकीनें विकत घेतले होते. मला त्यांचा मोठा अभिमान वाटायचा. ते ग्लोव्ह्ज घालून मी मैदानावर खेळत असें. आमच्यांतल्या एका खेळाडूनें एक जोराचा टोला लगावला. त्या चेंडूचा झेल पकडण्यासाठीं मी वेगान धावलों. मोठ्या क्लबमधून खेळण्याची मला संधि मिळाली कीं असले कठीण झेल पकडून सगळ्याना दिपवून सोडायचं स्वप्न माझ्या डोळ्यांसमोर तरळत होतं. इतक्यात माझा उजवा पाय एका खड्डयांत गेला. आणि मी तोंडघशीं आपटलों. मी उठून बसलों आणि पाहिलं तेव्हां माझ्या पायांतला मोजा फाटला होता आणि रक्त वाहत होतं. ज्या खड्डयात माझा पाय पडला होता त्यात बीअरची एक फुटकी बाटली होती. त्या बाटलीच्या काचेमुळें माझा पाय फाटला गेला होता.

मी लंगडत लंगडत डॉ. टॅगार्ट याच्या घरीं गेलों. त्यानीं माझ्या पायांतला बूट आणि मोजा हलकेच काढला. जखम धुवून त्यांनीं औषध लावलं. नंतर त्यांनीं फाटलेल्या जागीं चार टाके घातले आणि माझ्या पायाला बॅंडेज बाधल. माझी ही अवस्था पाहून माझ्या आईला फारच वाईट वाटलं. माझ्या बापानं चिडून मला विचारलं, “बेसबॉल खेळून निष्कारण वेळ फुकट घालविण्याचं आतां कधीं सोडणार तूं ? केव्हां येणार तुला अक्कल ?”

त्या दिवसापासून उत्तम बेसबॉल खेळाडू होण्याचं माझं स्वप्न पार विरून गेलं. अधून मधून कधीं वेळ मिळाला कीं मी खेळत असें. परंतु पायाला पडलेल्या चार टाक्याच्या त्या खुणानीं माझ्या उत्कृष्ट खेळाडू होण्याच्या आकाक्षेपुढं कायमचा पूर्णविराम घातला.

जत्रा आणि सर्कस

मी नऊ वर्षांचा होतो तेव्हांपासून सतत तीन वर्षे आम्ही नॉक्स काउंटी जत्रेला जात असूं. नॉक्स्व्ही गावाच्या बाहेरच्या बाजूच्या मैदानावर ही जत्रा भरत असे. आमच्या घरापासून चार साडेचार मैलाचें अंतर चालून मी, हस्की लार्सन आणि त्याचा भाऊ ॲल आणि इतर दोघतिघ मुलं मिळून जत्रा पाहण्यासाठी जात असूं. वाटेवर खूप धूळ असायची. त्यामुळें आम्ही पायांतले बूट हातांत घेऊन चालत असूं. धूळ नसलेली चागली सडक लागलीं कीं पुन्हा बूट पायांत घालीत असूं शेवटपर्यंत बूट न घालता चालत गेलों असतो तर गर्दीतल्या लोकांचे बुटांचे पाय पडून आमच्या पायाची सालटीं गेलीं असतीं. आगगाडीचा खर्च वांचविण्यासाठीं आम्ही चालत जात असूं. जत्रेचं तिकीट पंचवीस सेंट होतं. तिकीट काढल्यावर आमच्या हातात थोडेसे निकेल्स शिल्लक उरायचे. या निकेल्सचा उपयोग इतर खेळाचीं तिकिटं काढण्यासाठीं व्हायचा.

एका माणसाजवळ बोलका एडिसन फोनोग्राफ होता. त्या बोलक्या यंत्राभोवतीं अनेक माणसं गर्दी करून उभीं राहत. ग्रामोफोन ऐकण्यासाटीं तिकिटाला एक निकेल पडत असे. जो तिकीट विकत घेईल त्याच्या कानाला ऐकण्याचं यंत्र लावण्यात येई. तिकीट घेऊन ग्रामोफोन ऐकणारे आश्चर्यचकित चेहरे करून गर्दीत मिसळत आणि म्हणत, "काय आश्चर्यकारक यंत्र आहे हो! ग्रामोफोनवर ब्रासबॅंड ऐकत असतांना आम्हाला असं वाटत होतं कीं बॅंडचं पथक प्रत्यक्ष या मैदानावरच हजर आहे." कांहींजण हसत म्हणत, "मी खरंच सांगतो तुम्हांला, मोठं सुंदर यंत्र आहे. अगदीं माणसासारखं बोलतं पाहा."

मग आम्ही एक निकेल देऊन तिकीट विकत घेत असूं. ऐकण्याचं यंत्र कानाला लावलं कीं ग्रामोफोन सुरू व्हायचा. प्रथम एक आवाज व्हायचा, "हा बोलका एडिसन फोनोग्राफ आहे. आतां तुम्ही ब्रास ब्रॅंडची एक प्रसिद्ध ध्वनिमुद्रिका ऐकाल." ऐकत असतांना आम्ही एकमेकांच्या चेहऱ्याकडे आश्चर्यभरल्या नजरेनं पाहत असूं. जणूं आम्ही असंच म्हणत असूं कीं, 'आम्हांला सगळंच

ऐकूं येतंय हो! आम्हीं प्रत्यक्ष ऐकतों आहोंत म्हणून नाहींतर असं कांहीं असतं यावर आमचा विश्वासच बसला नसता.'

ग्रामोफोन ऐकून झाल्यावर पाळींव जनावरांचं आणि भाज्यांचं प्रदर्शन पाहण्यासाठीं आम्ही वळत असूं. घोडे, कोंबडे आणि कोंबड्या, गाई बैल, डुकरं इत्यादि विविध पाळींव जनावरं प्रदर्शनांत ठेवलेली असायचीं. ज्याचं जनावर सर्वांत उत्तम ठरेल त्याला परीक्षक बक्षीस देई. प्रदर्शनांत ज्यानीं आपली जनावरं ठेवलेली असत ते शेतकरी इथून तिथून ऐटीनं फिरतांना दिसत. सर्केशीपेक्षां निराळ्या प्रकारच्चं असं वातावरण इथं असे. बरेचसे शेतकरी आणि त्याचे मुलगे नवीन नवीन गोष्टी शिकण्यासाठीं म्हणून मुद्दाम इथं येत. वर्षभर अधिक चांगलं पीक काढावं, उत्तम जनावरांची पैदास करून त्यांना चांगलं धष्टपुष्ट वाढवावं हेंच त्यांचं काम असे. इथं आल्यामुळें त्यांच्या ज्ञानांत आणि अनुभवात भर पडायची. आपल्याजवळचे ठेवणींतले कपडे घालून हे शेतकरी प्रदर्शनासाठीं येत असत. त्याचे स्नायू इतके भरदार आणि दणकट असत कीं पाहणाऱ्याला वाटायचं हे कपडे त्याना थोडे लहानच होताहेत. त्यांच्या बायका त्याच्याबरोबर येत. त्यांच्याकडे पाहिलं कीं त्या खूप कष्ट करत असाव्यात ही गोष्ट चटकन् लक्षांत येई. प्रदर्शनात त्या लोणचीं, मुराबे असले पदार्थ ठेवीत. त्यांना या गोष्टींचा फारच अभिमान वाटत असावा असं त्यांच्या चेहऱ्यावरून दिसत असे. भाजीपाल्याच्या प्रदर्शनांत नॉक्स काउंटी गांवांतला सर्वांत मोठा बटाटा ठेवण्यात आला होता. तो पाहण्यासारखा होता.

कांहीं वेळानं घोड्यांच्या शर्यती सुरू होत. तिकिटं काढणाऱ्यासाठीं बाकडीं टाकून बसण्याची व्यवस्था केलेली असे. आम्ही कुठले तिकीट काढायला! कुंपणाच्या जवळ उभे राहून आम्ही ही शर्यत पाहत असूं. नॉक्स काउंटी गांवातले उत्तमोत्तम घोडे या शर्यतींत धावत. लाकडी आऱ्या नि उंच चाकें असलेल्या गाड्यांना हे घोडे जोडले जात. त्यांच्यापैकीं काहीं घोडेस्वारांना आम्हीं गेल्सबर्गमध्यें घोड्याना गाडीची संवय करतांना पाहिलेलं होतं. फ्रेड सिकॉर्ड या घोडेस्वाराला मीं ओळखलं.

शर्यतींच्या या खेळाचं 'जगांतला उड्या मारीत वेगानं धावणारा एकमेव कुत्रा' हें एक खास वैशिष्ट्य होतं. या आयरिश कुत्र्याला घेऊन जातांना त्याचा मालक रेडफिल्ड याला मेन स्ट्रीटवर कधीं कधीं पाहिल्याचं मला आठवतं. तो कांहीं साधासुधा कुत्रा नव्हता याची आम्हांला खात्री होती. इतक्यांत रेडफिल्ड आपल्या

घोड्यावर बसून रिंगणांत आले. त्यांच्याबरोबर तो वेगवान् कुत्रा होता. चारहि पाय वर उचलून उड्या मारीत तो तीरासारखा धावायचा. अर्ध्या मैलाचं अंतर त्या कुत्र्यानं धावून दाखविलं. खरं म्हणजे हा कुत्रा कांहीं घोड्याइतका जलद धावत नव्हता परंतु जमलेल्या गर्दीनें टाळ्यांचा कडकडाट करून रेडफिल्ड आणि त्यांचा हा कुत्रा यांचं कौतुक केलं. जगांत इतका वेगवान् कुत्रा सांपडणंच शक्य नाहीं असं या प्रेक्षक समुदायाला मनापासून वाटलं.

जत्रेतून परतताना एका गवताच्या गाडींत बसून आम्ही घरीं आलों. घरीं आल्यावर जत्रेशिवाय दुसरा विषयच आमच्या बोलण्यात नव्हता. बोलका फोनोग्राफ, जगांतला एकमेव वेगवान् कुत्रा यांच्याविषयीं आम्हीं घरांतल्या माणसांना अनेक गंमती सांगितल्या. तो कुत्रा मोठा गंमतीचा असला पाहिजे एवढाच शेरा बाबांनीं दिला. एडिसन फोनोग्राफविषयीं त्यांनीं माहिती ऐकली तेव्हां ते म्हणाले, "बँडचं पथक प्रत्यक्ष हजर नसताना बँड ऐकूं येतो म्हणतोस? मोठं आश्चर्य आहे बुवा! हे लोक आणखी काय काय शोधून काढतील कोण जाणे!" हा बोलका फोनोग्राफ नंतर जेव्हां आमच्या गांवीं आला तेव्हां बाबांनीं तो ऐकण्यासाठीं कितीतरी निकेल खर्च केले.

सर्कस आमच्या गांवीं आली तेव्हां आम्ही भलतेच खूष झालो. भल्या पहाटे चार वाजतां आम्ही उठून बसत असूं. तोंड धुवून पावाचा बकाणा घाईघाईनं भरून भरभर चालत आम्ही रेल्वेकारखान्याच्या आवारापाशीं हजर व्हायचे. सकाळच्या वेळीं या आवारात सर्कशींतल्या जनावरांना गाडींतून उतरवण्यात येई. हत्तींच्या ताफ्यापुढें अर्ध्या चौकाच्या अंतरावर एक मनुष्य घोड्यावर बसून मोठ्या आवाजांत रस्त्यावरच्या लोकांना सांगायचा, "हत्ती येत आहेत. आपापले घोडे नीट साभाळा." मग रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंचीं माणस आपल्या अवखळ घोड्याना नीट काबूत ठेवायचीं.

बारनम आणि बेली यांच्या सर्कस कंपनीपैकीं बारनम या माणसाला आम्हीं कधीं पाहिलं नव्हतं पण जनावरांना निरनिराळे हुकूम देत असतांना बेली यांना मात्र पाहिलं होतं. आम्ही सगळीं मुलं आपापसांत म्हणत असूं, "बेली ही मोठी प्रेक्षणीय व्यक्ति आहे. बारनम एवढीच ही व्यक्ति मोठी असली पाहिजे यांत संशय नाहीं."

यानंतर धावत पळत सकाळची न्याहारी करण्यासाठीं आम्ही घरीं येत असूं. न्याहारी संपली कीं आम्ही सर्कसच्या मैदानावर हजर! आमचं नशीब जोरावर

असलं कीं आम्हांला सर्कशींतले लोक मजुरीचीं बारीक सारीक कामं सांगत. हत्तींना देण्यासाठीं पाणी आणायचं, तंबूंत बसणाऱ्या लोकांसाठीं बाकडीं लावून ठेवायचीं अशीं हीं बारीक सारीक कामं असत. तीन-चार तास काम केलं कीं त्याच्या मोबदल्यात दुपारच्या खेळाचा पास आम्हांला मिळत असे. पण कधीं कधीं असं व्हायचं कीं आम्हाला हें कामहि मिळायच नाहीं आणि तिकीट घेण्यापुरते पन्नास सेंटहि आमच्यापाशी नसायचे. मग आम्ही हळूच तंबूच्या कनातीखालून घुसून बाकावर बसलेल्या प्रेक्षकांच्या तंगड्यांतून सर्कस पाहत असूं. एकदां मी असाच तंबूच्या कनातीखालून घुसलों. माझं अर्ध शरीर आत गेलं होतं इतक्यांत कुणींतरी आपल्या बळकट हातानीं माझी बकोटी धरल्याचं मला जाणवलं. त्या हातानं मला उचलून जवळजवळ बाहेर फेकून दिलं. त्यानंतर 'चालता हो' असं बजावणारा करडा आवाज मीं ऐकला!

मैदानाच्या मध्यभागीं सर्कशीचा मुख्य तंबू असायचा आणि आजूबाजूच्या लहानलहान तंबूंत तिकिटं लावून इतर खेळ व्हायचे. एका तंबूंत एक रबरासारखी कातडी असलेला मनुष्य होता. या खेळाला तिकीट नव्हतं. एखादा रबर ताणावा तशी तो आपल्या गालाची आणि मानेची चामडी लांबलचक ताणून धरायचा आणि मग फटकन् ती सोडून द्यायचा. ती चामडी पुन्हा आपली जागच्याजागीं बसायची. तिथंच एक दुसरा माणूस होता त्यान आपल्या अंगावर पशु, पक्षी, झाडं, जहाजं इत्यादि विविध आकृति गोंदून घेतल्या होत्या. तिथंच एक पौर्वात्य देशांतली नृत्य करणारी मुलगी होती. आजूबाजूला जमलेले शेतकरी तिच्याकडे पाहून बावळटपणें हसत आणि ती त्याच्याकडे पाहून मंद स्मित करीत असे.

दुसऱ्या एका तंबूच्या दाराशीं एक पिळदार मिशाचा माणूस उभा असायचा. भोवतीं गर्दी जमली कीं मोठ्या आवाजानें विनंतीच्या स्वरात तो भाषण करायचा. "येथें जमलेल्या बंधू आणि भगिनींनो, ऐका, ऐका! या तंबूच्या आंत काय आहे? नाना गंमती! नाना चमत्कार!! आत येऊन पहाल, तर दिसेल तुम्हांला एक सर्व जगांतला ठेंगू माणूस. या ठेंगू माणसाचं नांव आहे महाराज, बोर्निओचा रानटी मनुष्य! आणि बाजूलाच उभा आहे जगांतला सर्वांत उंचाड्या मनुष्य. इतका उंच माणूस कधीं कुणीं पाहिलेला नाहीं. नीट ऐका! अजून संपलेलं नाहीं! आफ्रिकेच्या जंगलांतून—जिथं कुठलाहि माणूस जायला धजत नाहीं अशा जंगलांतून—आम्हीं एक प्रचंड अजगर धरून आणला आहे. अबबब! केवढा मोठा अजगर! पण हें तर कांहींच नव्हे. ज्यो ज्यो या मुलाला

ाहा तर खरं! तो आहे माणसासारखा; पण गळ्याशपथ! त्याचं तोंड आहे कुत्र्याचं. समुद्रापासून चाळीस मैल आणि जमिनीपासून चाळीस मैल अशा एका जागीं हा अद्भुत मुलगा जन्मला आहे. सभ्य स्त्रीपुरुषहो! हे सगळे अद्भुत चमत्कार पाहण्याचं तिकीट किती? दहा सेंट्स, फक्त दहा सेंट्स! आत्तांच आपलीं तिकिटं वेकत घ्या. कारण मग गर्दी वाढली कीं निराश होऊन परतावं लागेल!!"

माझ्याजवळ दहा सेंट्स आणि एक निकेल (पांच सेंट्स) एवढे पैसे शिल्लक होते. हे अद्भुत चमत्कार पाहण्यासाठी मीं दहा सेंट्सचं तिकीट विकत घेतलं. प्रथम मीं बोर्निओच्या त्या ठेंगू माणसाला पाहिलं. त्या गरीब बिचाऱ्या ठेंगू राक्षसाच्या गालावर दाढीचे खुंट अस्ताव्यस्त वाढलेले होते. लठ्ठ बाई, ठेंगू माणूस, राक्षसी पुरुष या तीन अद्भुत माणसांना पाहातांना मला असं वाटलं कीं, त्यांना निर्माण करताना परमेश्वराची कुठंतरी चूक झाली असली पाहिजे; त्याशिवाय अशीं ही विचित्र माणसं कशीं बर निर्माण होतील? तो ठेंगू माणूस आणि बायको आपले फोटो त्यावर सही करून दहा सेंटस किंमतीला विकत होते. मीं प्रथम त्यांच्याकडे पाहिलं तेव्हा मला वाटलं होतं कीं, अरेरे, किती दुःखी असतील बर हे जीव! पण हे ठेंगूराव आणि त्यांची बायको मोठ्या मजेत हसत होतीं, थट्टामस्करी करीत होतीं. रेल्वेच्या कारखान्यांत काम करणारे अनेक कामगार मीं पाहिले, परंतु त्याना जीवनांत कधींहि न गवसलेला आनंद या विचित्र ठेंगूला आढळला होता हें मला जाणवलं. त्याचं जीवन केविलवाणं असेल अशी जी माझी समजूत झाली होती ती साफ चुकीची होती हें मला कळून चुकलं.

तो उंचाडा राक्षस सुद्धां अगदीं समाधानी वृत्तीचा दिसत होता. एखादा ज्यादा चलाख माणूस त्याच्याजवळ जायचा आणि त्याच्या उंचीबद्दल चेष्टेनें त्याला विचारायचा, "काय हो, तिकडे वर हवा बिवा कशी काय?" अशा वेळीं तो उंचाड्या राक्षस एक भुंवई उंचावून पुन्हा शातपणें प्रश्न विचारणाऱ्याकडे बघायचा. असे प्रश्न त्यानें अनेकदां ऐकले असले पाहिजेत; त्याचं त्याला काहीं विशेष वाटल्याचं दिसत नव्हतं. नतर मीं अजगर पाहिला. त्याचीहि मला कींव आली नाहीं. तो नरभक्षक अजगर वेटोळें करून मजेंत झोपला होता. ज्या कुठल्या माणसाला त्यानं गिळंकृत करून पचवलं होतं त्याला तो अजिबात विसरूनहि गेला होता. मीं तीनचार वेळां फिरून या चौघांना पुन्हा पुन्हा पाहिलं. बोर्निओच्या त्या ठेंगू माणसाविषयीं माझ्या मनांत करुणेची भावना निर्माण झाली होती. त्या सगळ्या विचित्र प्राण्यांत तोच अगदीं एकाकी असावा असं मला

उगीचच वाटत होतं. पौर्वात्य देशांतल्या नाच करणाऱ्या त्या पोरीची गणना चमत्कारांत करतां आली नसती. तिचा रंग काळसर होता. दिसायला ती बऱ्यापैकीं होती. बहुधा ती जिप्सी जमातींतली असावी.

या चमत्कारिक प्राण्याना पाहात असतांना प्रथमदर्शनीं माझं मन खिन्न झालं होतं. असं होण्याचं कारण काय याचा मी विचार करूं लागलों तेव्हां मला कळलं कीं, स्वतः मी लाजाळू असल्यामुळें असं झालं होतं. माझ्या घरीं असतांना किंवा मित्राबरोबर खेळत असतांना मी मोकळेपणानं वागत असें, परंतु रस्त्यावरून चालतांना किंवा प्रार्थनेनंतर गर्दीत मिसळून चर्चमधून बाहेर पडतांना माझं मन शरमेनं अर्धमेलं झालेलं असायचं. मला सारखं वाटत राहायचं कीं हीं सारीं माणसं माझ्याकडेच पाहत आहेत, सर्वांच्या नजरा माझ्यावरच खिळून राहिल्या आहेत! खरं म्हणजे हा सगळा मूर्खपणाचा प्रकार होता. परंतु तुम्ही लाजलात, शरमलांत कीं असं होणं हें अपरिहार्य असतं. जगाच्या नजरा तुमच्या शरिरांत खुपसल्या जात आहेत असं उगीचच तुम्हाला वाटत असतं. ज्या विचित्र माणसांना मी पाहायला गेलों होतो त्यांच्याकडे तर सगळ्याच प्रेक्षकांच्या नजरा खिळलेल्या होत्या. दिवसानुदिवस ते तसेच बसलेले असत आणि लोक त्यांच्याकडे टकामका पाहत असत. आपल्यावर लोकांच्या नजरा खिळवून घेणं हा त्यांच्या धंद्याचा अपरिहार्य भाग होता; त्यासाठीं त्याना पैसे मिळत असत. सर्व लोकांनीं आपल्याकडेच अधिक वेळ पाहत राहावं अशी स्पर्धेची भावना त्यांच्या मनांत असली पाहिजे. तो अजगर आणि बोर्निओचा ठेंगू हे मात्र आपल्याकडे कुणी पाहो अथवा न पाहो अशाच बेफिकीर वृत्तीनं तिथं बसले होते.

या तंबूतून मी बाहेर पडलो तेव्हा माझ्यापाशीं एक निकेल उरला होता. बाहेरच एक माणूस बसला होता. त्यानें एका स्टँडवर वेताच्या छड्या रोवून ठेवल्या होत्या. मृदु स्वरांत तो बोलत होता, "माझ्या हातातल्या या तारेच्या कड्याची किंमत फक्त दहा सेंट्स. हें कडं तुम्ही कुठल्याहि वेताच्या छडीवर फेका. ज्या छडीला तें अडकेल ती छडी तुमची." तिथ मी क्षणभर थांबलो आणि पुढं झालो. दुसरा एक माणूस हंसतमुख चेहऱ्यानें घोषणा करीत होता, "थंडगार लेमन, ताजंतवानं करणारं लेमन, किंमत फक्त एक निकेल." तिथूनहि मी पुढं सटकलों. समोरच तिसरा एक माणूस हसत हसत ओरडत होता, "वाटाणे, खरपूस भाजलेले डगळ वाटाणे." तिथंहि मी थांबलो नाहीं. माझ्या-जवळचा निकेल तसाच होता!

जरा पुढं गेल्यावर जमिनीवर बैठक मारून बसलेला एक माणूस मला दिसला. याची छाती खंगलेली होती. त्याचा चेहरा शांत होता. तो जराहि आक्रस्ताळे-पणा करीत नव्हता. तो अनवाणीच बसला होता. तो थोटा होता. विचित्र दिसणारीं हाताचीं खुंटं त्याच्या खांद्याजवळ लोंबत होतीं. उजव्या पायाच्या दोन बोटात त्यानं एक कागद धरला होता. पाय वर उचलून त्यानं तो कागद माझ्याजवळ धरला आणि म्हणाला, "हा कागद वाचून पाहा." त्या स्वच्छ हस्ताक्षराचा तो कागद मीं वाचून पाहिला. त्या कागदावर लिहिलेलं होतं, "मी एका कार्डावर सुंदर अक्षरांत तुमचं नाव लिहून देईन. त्याबद्दल तुम्हाला दहा सेंट्स द्यावे लागतील." मी त्याला म्हणालों, "माझ्याजवळ दहा सेंट्स असते तर खात्रीनं मीं तुला ते दिले असते. पण माझ्याजवळ हा एकच निकेल शिल्लक आहे." मी खिशातला निकेल काढून त्याला दाखवला आणि खिसा उलटा सुलटा करून खिशात आणखी पैसे नसल्याची त्याची खात्री पटविली. त्यानें डावा पाय वर करून तो निकेल माझ्याजवळून घेतला. मग त्यानें उजव्या पायाच्या पहिल्या दोन बोटांत लेखणी धरली, एका कार्डावर 'चार्लस् ए. सॅडबर्ग' हें माझं नांव लिहिलं आणि उजवा पाय वर उचलून तें कार्ड माझ्या हातांत दिलं. तें अक्षर मीं पाहिलं आणि भलताच खूष झालो. इतक्या सुंदर अक्षरांत लिहिलेलं माझं नांव मीं यापूर्वी कधींच पाहिलेलं नव्हतं. मला आनंद झालेला पाहून त्या थोट्या माणसाला बरं वाटेल असं मला वाटलं होतं. मीं त्याच्याकडे पाहिलं. त्याचा चेहरा पूर्वी होता तसाच शांत होता. सर्कशीच्या त्या आनंदी वातावरणाशीं त्याचा तो खिन्न उदास चेहरा संपूर्णतया विसंगत दिसत होता. तें पाहून मला अगदीं रडूं कोसळण्याच्या बेतांत आलं. मी तुमचा आभारी आहें असं मी कसंबसं पुटपुटलो आणि त्याच्याकडे न पाहता धावत सुटलों!

मित्रांबरोबर भ्रमंती

चेंबर्स रस्त्याच्या पश्चिमेकडून बेरीन रस्त्याच्या उत्तर बाजूपर्यंत घरांची रांगच्या-राग उभी होती. एका कोपऱ्यात एका लाकडी घरावर 'स्वान एच. ऑल्सन आणि बंधू' अशी एक पाटी होती. हें दुकान किराणा धान्य आणि हरत-हेच्या वस्तु यांचं होतं. दुकानाचा मालक स्वान गिऱ्हाइकाशीं नम्रपणें आणि फार बडबड न करतां वागत असे. त्यानें आपल्या हनुवटीवर पिंगट रंगाची दाढी वाढविली होती. त्याची दाढी नेहमीं व्यवस्थित कापलेली असे; अस्ताव्यस्त वाढलेली ती कधींच दिसत नसे. अठराशें चौपन्न साली आपल्या वयाच्या विसाव्या वर्षी तो स्वीडनहून इथं आला. नॉक्स काउंटी गांवातल्या शेतांत त्यानें कांहीं काळ काम केलं. अठराशें बासष्ट साली तो युद्धावरहि गेला. मोठेपणीं या युद्धांचा मी अभ्यास केला तेव्हां सैनिक म्हणून लढणं त्यावेळीं किती जिकिरीचं होतं हें मला कळलं. तेव्हां तर मला स्वान ऑल्सनविषयीं विशेषच आदर वाटूं लागला. पायदळांतील शिपाई म्हणून तो या युद्धांत लढला. जवळजवळ दोन हजार मैलांचा प्रदेश त्यानं पायींच तुडवला. पावसाच्या धारा झोडीत असतांना एका खांद्यावर बंदूक आणि दुसऱ्या खांद्यावर कांबळ टाकून घनघोर युद्धांत तो सामील झाला. अनेक वेळां धैर्याची शर्थ करून त्यानें नद्यानाले आणि बिकट खंदक ओलांडले. परंतु गिऱ्हाइकांना हसतमुखानें त्याना हव्या असलेल्या मालाच्या पुड्या बांधून देतांना स्वान ऑल्सनला तुम्हीं जर पाहिलं असतं, तर या माणसाचं पूर्वजीवन इतकं बिकट होतं असं सांगूनहि तुम्हाला खरं वाटलं नसतं.

त्याच्या भावाचं नांव होतं वुइल्यम. त्याच्याइतक्या देखण्या मिशा आजूबाजूला कुणाच्याच नव्हत्या. दोघेहि भाऊ दुकानाच्या मागच्या खोलीत आपले कोट टांगून ठेवत, शर्टाच्या बाह्या खराब होऊं नयेत म्हणून कोपरापर्यंत काळ्या रंगाच्या स्लीव्ह्ज घालीत आणि हसतमुखानं दुकानांत कामाला लागत. इतर व्यापाऱ्यां-प्रमाणें तेहि सफरचंदांच्या टोपलीवर घट्ट जाळी बसवीत असत. कधीं कधीं बाहेरून टेहळणीवर असलेलीं दोनतीन पोरं ऑल्सन बंधू कामांत गुंतलेले पाहून

आपल्या साथीदाराला हळूच खूण करीत. मग हा साथीदार टोपलीवरची जाळी हलक्या हातानें सैल करून खिशांत आणि हॅटमध्यें भरून घेतां येतील तेवढीं सफरचंदं घेऊन धूम ठोकी.

मी सहासात वर्षांचा असतांना ऑलसनच्या दुकानात एकदां मला चागलाच धडा मिळाला. आमच्या घरात लागणारं सामान आणण्यासाठीं आई मला दुकानात पाठवीत असे. माझ्याजवळ एक वही देण्यांत येई. सामान बाधून झालं कीं वुइल्यम ऑलसन या वहींत मीं घेतलेल्या जिनसांचीं नाव लिहून ठेवीत असे. वही आणि सामान घेऊन मी घरीं येई. एकदां मी असाच दुकानांत गेलों होतो. सगळं सामान बांधून झालं. इतक्यात मला दुकानांत मिठाई ठेवलेली दिसली. माझ्या तोंडाला पाणी सुटल. मी वुइल्यमला म्हणालों, "ही मिठाई मला दे." वुइल्यम म्हणाला, "तिची किमत पाच सेंट्स आहे." मी म्हणालो, "असूं दे, वहींत लिहून ठेवा." त्याप्रमाणें वुइल्यमनें मला मिठाई दिली आणि वहींत नोंद करून ठेवली. मिठाई खात खातच मी घरीं गेलो. माझ्या तोंडाला लागलेली मिठाई पाहून आईनें मला विचारल, "मिठाई कुणीं दिली." मी म्हणालों, "दुकानदारानें दिली." आईनें चिडून विचारलं, "मिठाई विकत घेतलीस तूं ? पैसे कुठून आणलेस ?" मी उत्तरलों, "मीं त्याला पैसे वहींत लिहून ठेवायला सागितले." नंतर मला आईच्या बोलण्यावरून कळलं की त्या वहींत घरांत लागणाऱ्या सामानाचीच फक्त नोद करायची होती; आम्हीं वाटेल ते पदार्थ घेऊन डुकरासारखं चरावं म्हणून कांहीं ती वही केलेली नव्हती. आईनें माझ्या पाठींत एक धपाटा घातला आणि ती चिडून म्हणाली, "जा. तें घाणेरडं तोंड आधीं धुवून ये. पुन्हा जर असा गाढवपणा केलास तर असं बडवून काढीन की, जन्मभर याद राहील."

पगाराच्या दिवशीं ती वही घेऊन माझा बाप ऑलसनच्या दुकानात जात असे, आणि सगळा हिशेब चुकता करीत असे. हिशेब चुकता केला कीं बक्षिस म्हणून ऑलसन आम्हा मुलासाठीं एक पेपरमिटाचा पुडा आणि माझ्या बापासाठीं पाच सेंट किंमतीचा एक चिरूट देत असे. माझा बाप हा चिरूट फक्त दर रविवारीं एक किवा दोन इंचच ओढीत असे. पुढच्या पगाराचा दिवस येईपर्यंत हा फुकट मिळालेला चिरूट तो ओढायचा. पुढचा पगाराचा दिवस आला कीं पुन्हा हिशेब चुकता व्हायचा आणि पुन्हा नवा चिरूट त्याला फुकट मिळायचा. माझा बाप स्वतःचे पैसे खर्च करून कधींच धूम्रपान करीत नसे. हा आयता

मिळालेला चिरूट सुद्धां फुकट जाऊं नये एवढ्याचसाठीं तो ओढीत असे.

ऑलसनच्या दुकानाशेजारची गल्ली ओलांडली कीं, फ्रॅझ नेलसन याचं मटणाचं दुकान लागायचं. विटांच्या एकमजली घरातच हें दुकान होतं. फ्रॅझच्या दुकानासमोर उभं राहून आम्ही मुलं तो खाटीकखान्यांत कधीं जाणार आहे हें विचारून घेत असूं. त्याच्याबरोबर खाटीकखान्यांत जाऊन जनावरं मारतांना पाहायला आम्हाला फार गंमत वाटायची. हातांत भली मोठी सुरी घेऊन डुकराच्या मानेवर तो घाव घालायचा. प्रथम प्रथम डुकराच्या मानेंतून रक्त वाहतांना पाहिलं कीं आम्हाला कसंसंच व्हायचं. पण नंतर नतर आम्हाला संवय झाली. पाणी आणणें वगैरे गोष्टीत आम्ही त्याला मदत करायचे. कधीं कधीं तो आम्हांला थोडंसं मटण किवा कलेजी घरीं न्यायला द्यायचा. मटण विकत घेऊन झाल्यावर एखाद्या गिऱ्हाइकानें वर एखाद्या कलेजीच्या तुकड्याची मागणी केली तर फ्रॅझ एखाद्या कलेजीचा तुकडा हसतमुखानं देऊन टाकायचा. त्याचे तो पैसे घेत नसे. फ्रेझ हाताचा सढळ होता.

फ्रॅझ नेलसनच दुकान ज्या इमारतींत होतं तिथंच ज्युलियस शुल्झचं चिरूट सिगारेटचं दुकान होत. त्याच्या दुकानात आणि आसपास आम्ही रेंगाळत बसलेले असायचे. त्याच्या दुकानाच्या दर्शनी खोलीत त्याची शो केस होती. वेगवेगळ्या जातींचे चिरूट, पाईप्स आणि तंबाखू या शो केसमध्यें ठेवलेले असत. दुकानाचा मालक शुल्झ फारसा दुकानात नसायचाच. सारा वेळ आपल्या दुकानाची जाहिरात करण्यासाठीं तो बाहेरच भटकायचा. त्याची उची मध्यम होती. मिशा चागल्या भरघोस होत्या. तपकिरी रंगाचा सूट तो घालीत असे. त्याच्या कोटाच्या खिशांत तो आपलं घड्याळ ठेवायचा. या घड्याळाची सोन्याची सांखळी मोठ्या रुबाबांत बाहेर रुळत असायची. तो दुकानांत यायचा. हिशोबांच्या वह्यांवर नजर टाकायचा आणि बॅगेत नमुन्याचा माल भरून घेऊन आपल्या कामासाठीं बाहेर पडायचा. तो दुकानातून बाहेर पडताना आम्ही पाचसहा पोरं तिथं रेंगाळत असायचीं. परंतु तो आमच्याकडे पहात देखील नसे. त्यानं कधीं आमचीं नांवं विचारली नाहींत कीं रिकामटेकडेपणानं त्याच्या दुकानात आम्हीं रेंगाळतो म्हणून आम्हांला दम भरला नाहीं. त्याचं दुकान हें आमच्या लेखीं क्लबची खोलीच होती. त्याला हें माहीत होतं, पण त्यानं कधींच हरकत घेतली नाहीं. स्वाभाविकच, आम्हां मुलांना तो आवडायचा.

दर्शनी खोलीला लागून असलेल्या त्याच्या दुकानाच्या मागच्या बाजूच्या खोलींत तर आम्हां पोरांचा अड्डाच पडलेला असायचा. निग बोनेनबर्गर या खोलींत बसून काम करायचा. त्याचे कुटुंबीय जर्मन भाषा बोलायचे. पण हा मात्र ती भाषा कधीं शिकलाच नाहीं. तो म्हणायचा, " माझा रंग काळा असल्यामुळें हे सगळे लोक मला निग म्हणतात. " ससाण्याच्या चोंचीसारख त्याच नाक होतं. तो काटकुळा होता. त्याचा चेहरा फिकट दिसायचा. त्याच्याकडे केव्हाहि पाहिलं तरी तो कसला तरी विचार करीत असलेला आढळायचा. तो वर्तमानपत्र वाचीत असे. सिगारेट वळतांना आम्हां मुलांना वर्तमानपत्रांत येणारी माहिती तो सांगायचा आणि कुणाच कुठं चुकतं आहे, शहराच्या कारभाराच धोरण कसं असायला हवं आणि कसं नको यावर मल्लीनाथी करायचा. कुठलीहि गोष्ट आवेशानं तो सांगूं लागला कीं, ' मी तुम्हांला नक्की सागतो ' असं तो ठासून म्हणायचा. ही त्याची बोलण्याची विशिष्ट लकब आमच्या चांगलीच परिचयाची झाली होती. कुठल्याहि विषयावर तो बोलला तरी त्याचीं मतं ठांशीव असायचीं. त्याच्या मतप्रदर्शनातला हा ठांशीवपणा आम्हांला आवडायचा. निगला एकसारखी खोकल्याची उबळ यायची. शेवटीं या खोकल्याचं पर्यवसान क्षयरोगांत झालं आणि त्यांतच निग मेला. त्याच्या प्रेतयात्रेला जाऊन आलेला एक मुलगा म्हणाला, " शवपेटिकेंत त्याचं प्रेत मीं पाहिलं. मला असं वाटलं कीं, त्याला नुकतीच झोंप लागलेली आहे—इतका तो नेहमींसारखा दिसत होता. त्याच्याकडे पाहून मला रडूं आवरेना. "

कामाची वेळ आणि खेळण्याची वेळ यांच्या मधल्या काळात सगळीं पोरं त्या सिगारेटच्या दुकानांत पडलेली असायची. दुकान जेव्हा बंद असायचं तेव्हा दुकानाच्या समोर आम्हीं उभे राहून गप्पा मारत असूं किंवा गाणीं गात असूं. मजबूत हाडापेरांचा जॉन् हट ग्रेन बॉयर येथल्या झाडूच्या कारखान्यांत काम करायचा. जॉन केरीगन हा गुबऱ्या गालाचा, तेजस्वी डोळ्यांचा आयरिश मुलगा आपल्या बापाला पाण्याचे पाइप बसवण्याच्या कामांत मदत करायचा. आणखी एक विलींस कॉकीन्स नांवाचा मुलगा होता. ही आमची चौकडी मोठमोठ्यान गाणीं गायची. आम्हांला गाणं झकास जमतं, आणि आल फील्डचं कलापथक गांवांत येईल तेव्हां त्याला आपला कार्यक्रम ऐकवला पाहिजे असं आम्ही म्हणायचे. विलीस कधीं कधीं आपलं बॅंजो वाद्य घेऊन यायचा. मग खूपच मजा यायची.

एके दिवशीं सकाळीं नऊ वाजतां मी शुल्झच्या दुकानांत गेलों. तों तिथें बरीच गडबड दिसली. आधल्याच रात्रीं कुणींतरी चोरानें दुकानाची मागल्या बाजूची खिडकी उघडून पैशाची पेटी लंपास केली होती. त्या पेटींत फार तर आठदहा डॉलर असतील. रात्रभर जोराचा पाऊस कोसळत होता. रस्त्यावर या जोराच्या पावसामुळें फारशीं माणस नव्हतीं, आणि जीं काहीं थोडीं होतीं तीं पावसाचा मारा चुकवून आपल्या घरीं जाण्याच्या घाईत होती. दुकानाकडे पाहायला रस्त्या-वरच्या कुणाच माणसाला वेळ नव्हता. त्या चोरट्यानें या परिस्थितीचा नेमका फायदा घेतला असला पाहिजे. आम्हीं बऱ्याच रहस्यकथा वाचल्या होत्या. चोरीच्या जागेचें नीट निरीक्षण करून चोरीचे धागेदोरे उलगडायचे असं मीं ठरवलं. प्रथम चोराची एखादी वस्तु चुकून तिथं राहिली गेली आहे किंवा काय हें मी पाहूं लागलो. पण तशी एकहि वस्तु सापडली नाही. खिडकींतून उतरून तो चोर पैशाच्या पेटीकडे चालत आला होता. चिखलानं बरबटलेल्या त्याच्या बुटाचे ठसे फरशीवर उमटले होते. प्रथम प्रथम हे ठसे चागले दाट दिसत होते. परंतु पैशाच्या पेटीजवळ मात्र ते नाममात्र होते. याच्यापेक्षा अधिक कांहींच मला आढळलं नाहीं कीं रहस्य उलगडणारा एकहि धागा मला सापडला नाहीं.

इतक्यात शात डोळ्यांचा, बुटकेलासा, भरघोस काळ्या मिशाचा एक मनुष्य दुकानात आला. त्यानं निळा कोट घातला होता; आणि त्याच्या कोटावर एक तारा दिसत होता. आम्ही त्याला ओळखलं. त्या माणसाच नाव होतं मार्शल हिनमन. तो पोलीसप्रमुख होता. त्याच्याबरोबर उत्कृष्ट गणवेश घातलेला एक पोलीस होता. मार्शल हिनमनचं नांव आम्ही अनेकदा ऐकलं होतं. परंतु एखाद्या गुन्ह्याचा तलास लावण्यासाठीं प्रत्यक्ष काम करताना त्याला पाहण्याची आम्हांला कधींच संधि मिळाली नव्हती. मार्शल हिनमनच्या सर्व हालचालीकडे आम्हीं कुतूहलानं पाहूं लागलो. मार्शल हिनमनला दुकानात आमच्याप्रमाणेंच कसलेहि धागेदोरे सापडले नाहींत. मग आपल्याबरोबरच्या पोलिसाना घेऊन तो दुकानाच्या पिछाडीच्या रस्त्यावर गेला. तिथं चिखलांत त्या चोराच्या बुटाचे ठसे उमटलेले होते. हे ठसे मार्शल हिनमननें बारकाईनें न्याहाळले. त्याचा चेहरा विचारात गर्क झाल्यासारखा दिसला. मी माझ्या मनाशींच म्हणालों, "हं, आतां आपल्याला डिटेक्टिव्हचं खर कौशल्य पाहायला सापडणार." मग मार्शल हिनमननें कार्डबोर्ड मागितला. दुकानांत कार्डबोर्ड नव्हता. मात्र बूट ठेवायची एक कार्डबोर्डची पेटी मिळाली. ती फाडून त्यानें तिचे तुकडे केले; आणि चिखलांत उमटलेल्या

बुटाच्या ठशांचं माप घेऊन त्या आकाराचे ते त्यानें कापले. अत्यंत संथपणें, धीरगंभीरपणें, त्यानें त्या चोराच्या डाव्या आणि उजव्या दोन्ही बुटांच्या मापाचे कार्डबोर्डचे तुकडे तयार केले. हें सगळं झाल्यानंतर तो पुन्हा दुकानांत आला. आपल्याला कोणते धागेदोरे सापडले याविषयीं तो काहींच बोलला नाहीं. मला मोठा प्रश्न पडला कीं बुटांचीं मापं घेऊन तो करणार होता तरी काय? मेन स्ट्रीटवर शेकडों माणसं येत जात होतीं. त्या प्रत्येकाचे बूट पाहून हातांतल्या मापाशीं तो ते ताडून पाहणार होता कीं काय? पण हे तर केवळ अशक्य होतं. आणि दुसरं असं कीं, त्याच मापाचे बूट अनेक लोकांच्या पायात असण्याचीहि शक्यता होती! कसंहि असलं तरी मार्शल हिनमन चोराला पकडून देईल अशी आम्हाला खात्री वाटत होती. जाताना तो म्हणाला, "फारसं महत्त्वाचं कांहीं आम्हाला सापडलेलं नाहीं; पण तरीहि आम्ही प्रयत्न करून बघूं." त्यानंतर अनेक वर्षे गेली, पण शुल्झच्या दुकानात चोरी करणारा चोर कधीच सापडला नाहीं!!

शुल्झच्या दुकानाच्या बाजूला एक चांभाराचं दुकान होतं. या दुकानातहि आमचा तळ असायचा. आपली हत्यारे घेऊन जॉन स्विडनबर्ग इथें जोडे तयार करण्याचं काम करायचा. बुटाचे सोल तयार करण्यासाठी तो प्रथम चामडं कापून घ्यायचा. मग या चामड्याला हवीं तिथें भोकं पाडून ठेवायचा. त्यानंतर तो थोडेसे खिळे तोंडात भरून घ्यायचा आणि एकेक खिळा तोंडातून बाहेर काढून आधीं पाडलेल्या भोकात हातातल्या हातोडीनं ठोकून बसवायचा. फाटका बूट शिवून घ्यायला एखादं गिऱ्हाईक आलं, तर चांगला जाड दोरा घेऊन जॉन तें शिवून द्यायचा. कधीं कधीं तो चामड्याचा नवा तुकडा घेऊन फाटलेल्या जागीं ठिगळ मारायचा. जॉन आपलं काम मनःपूर्वक करायचा. सकाळीं आठ वाजल्यापसून संध्याकाळीं सहा वाजेपर्यंत तो सारखा काम करीत असे. कोळशाची शेगडी असलेली त्याची छोटी खोली ऊबदार असायची. त्यामुळें हिवाळ्यात आम्हीं त्याच्या दुकानात अनेक वेळा सापडायचे.

तो चांगलाच उंचापुरा होता. त्याचे खांदे वाकलेले होते. त्याचा चेहरा शांत आणि सौजन्यपूर्ण दिसत असे. तो आवेशानें बोलूं लागला कीं त्याचे डोळे झळाळून उठत आणि ओठ थरथर कांपूं लागत. जॉनच्या बोलण्यात ठराविकच विषय असत. कधींहि या, त्या विषयावरचं त्याचं प्रवचन सुरू असायचं. तोंडात खिळे भरलेले असत तेव्हाच फक्त तो बोलत नसे. जॉन हा कट्टर धार्मिक होता. धार्मिकतेचं त्याचं हें वेड त्याच्या बोलण्यावागण्यात ठळकपणें दिसत असे. थरथरणाऱ्या

ओटांनीं तो आम्हांला सांगायचा, "प्रभु येशू माझ्या हृदयांत सदैव असतो. मी जेथें जातो तेथें तो माझा सागाती होतो. मी रात्रंदिवस मनोभावें त्याची आळवणी करतो. येशू आपल्या हृदयांत वास करून राहतो हा साक्षात्कार जर तुम्हाला झाला तर, बाळानो, तुमचं पाऊल कधीहि वाकडं पडणार नाहीं. मला त्यानें उद्धरलं आहे. तुम्हालाहि तो उद्धरील. या साऱ्या विश्वाचा तो प्रकाश आहे. मी त्याच्यावर विश्वासून राहतो. तो माझा एकमेव आधार आहे अशी माझी मनोमन श्रद्धा आहे. त्यामुळे मला कशाचहि भय वाटत नाहीं. संकटाचा अंधार पाहता पाहता वितळून जातो. मुलानो, तुम्ही त्याची आळवणी करायला शिका. त्याच्या पवित्र चरणापुढें गुडघे टेकून तुम्ही त्याची प्रार्थना करा, त्याच्याजवळ क्षमेची याचना करा. मला तुझ्या कुशीत घे असं त्याला विनवून सांगा."

जॉनची या विषयावर बोलण्याची एक खास शैली होती. तो जे कांहीं बोलत असे तें अंतरीच्या जिव्हाळ्यानें बोलत असे. बोलता बोलता भावनेच्या भरांत आला कीं त्याचे डोळे तळपूं लागत, आवेगामुळें त्याचे ओठ थरथरूं लागत. तो म्हणे,

"या जगात फार काळ काही आपल्याला राहायचं नाहीं! प्रभु येशू माझी परत्री वाट पाहत आहे. त्याची माझी भेट झाली कीं माझ्या जीवनाचं सार्थक झालं."

जॉन निर्व्यसनी होता. चर्चला तो नियमितपणें जात असे. खोकल्याच्या उबळीमुळें तो हैराण व्हायचा. निगप्रमाणें तोहि शेवटीं क्षयानेंच मेला. निगला जॉनप्रमाणेंच मरणाचं मुळींच भय वाटत नव्हतं. परतु मरणानतर शाश्वत सुखाच्या लोकात आपला प्रवेश होणार आहे असा अदम्य विश्वास जॉनला वाटत असे. जे सुखसमाधान इहलोकीं मानव प्राण्याला कधीहि लाभणं शक्य नाहीं तें प्रभुपदी मिळणार आहे अशी त्याची खात्री होती.

बारा दोस्तांचें टोळकें

एका रविवारीं दुपारीं ऑल्सनच्या दुकानासमोर आम्ही पोरं जमलो होतों. आमचं वय तेव्हा सोळासतराच्या आसपास होत. आमचा सगळ्याचा एक ग्रुप फोटो काढून घ्यायचा अस आमच्या टोळक्यान ठरवल होतं. आमचं टोळक बारा मुलांचं होतं. आमच्यापैकीं एकजण म्हणाला, "आपली बाराची टोळी कशी दिसते तें आपण एकदां जगाला दाखवू." तेव्हापासून 'बाराची टोळी' अस आमच्या टोळक्याच आम्हीं नामकरणहि करून टाकलं. बाराची टोळी या नांवातच अशी कांहीं जादू होती कीं आम्हाला वाटायच, कसलेल्या गुंडांची, दरोडेखोरांचीच ही टोळी आहे. पण आमच्या या टोळक्यानें कधीं दुसऱ्या टोळीशी किंवा आपापसातहि मारामारी केली नाहीं. आमच्या टोळक्यापैकीं सातजण स्वीडिश कुटुंबातले होते. चौघेजण नेटिव्ह अमेरिकन होते. आणि एकजण फ्रेंच होता.

खर म्हणजे एड रोझेनबर्ग या मुलाचा अंतर्भाव आमच्या टोळक्यात करायला हवा होता. आमच्या बाराच्या टोळीनेंच त्याला एक टोपण नाव बहाल केलं होतं. तो हाडकुळा आणि बुटकेलासा होता. पण वृत्तीनं तो सदा प्रसन्न असायचा. त्याची विनोदबुद्धि मोठी तरतरीत होती आम्ही त्याला 'मफा डी ग्रिट एडि अम्पा डी ग्रंट' असं टोपणनाव बहाल केलं होत. याच टोपणनावानं आम्हीं त्याला हाक मारीत असूं. एड रोझेनबर्ग हे त्याचं नाव आम्ही कधीं उच्चारल्याचं आम्हाला आठवत नाही. काहीं दिवसानीं मोलीन येथे एका कारखान्यात त्याला नोकरी लागली. तो गेला तेव्हा आम्हाला चुकल्याचुकल्यासारखं वाटूं लागल. त्या कारखान्यांतले लोक त्याला त्याच्या खऱ्या नावानें हाक मारीत असत!

चार्लस उर्फ फ्रेंची ज्यूनो हा माझा जीवश्चकंठश्च मित्र होता. त्याचा बाप हाडापेरानं मजबूत होता; त्यानें दाढी वाढविली होती. चित्रातल्या व्हिक्टर ह्यूगोसारखा तो दिसायचा. फ्रेंचीचा चेहरा आणि डोक्याचा आकार नेपोलियनसारखा होता. केसांची बट तो कपाळावर आणायचा. कोटाच्या खिशात उजवा हात घालायचा आणि आम्हांला विचारायचा, "मी नेपोलियन नाहीं तर मी कोण आहें?"

ऑरोस येथल्या एका स्टोव्हच्या कारखान्यांत त्याला नोकरी मिळाली होती. कांहीं दिवसांनीं तो कारखाना बंद पडला. आणि फ्रेची गेल्सबर्ग येथें पुन्हा आपल्या बापाच्या घरीं आला. गेल्सबर्ग येथें त्यानें अनेक बारीकसारीक नोकऱ्या केल्या. पण त्या एकाहि नोकरींत त्याचं मन नव्हतं. काहीं दिवसानीं बंद पडलेला तो स्टोव्हचा कारखाना पुन्हा सुरू झाला. फ्रेचीला तिथच पुन्हा काम मिळालं. गाण्याची आणि वाचनाची मला फार आवड होती. फ्रेचीला हे दोन्ही छंद नव्हते. परंतु गप्पा मारायला फ्रेची हा मोठा छान मुलगा होता. आणि त्यामुळं त्याच्या सहवासातला वेळ मोठा मजेत जायचा. मेन स्ट्रीटवरून भटकत भटकत आम्ही जात असू. वाटेंत अर्धा डझन 'क्रीम पफ्स' घेऊन खात खात आम्ही भटकत असूं.

उन्हाळ्यातल्या त्या रविवारची दुपार आमचं 'बाराचं टोळकं' कधींच विसरणार नाहीं. शुल्झच्या दुकानासमोर आम्ही जमलों होतों. कडाक्याच ऊन पडल होतं. एखाद्या भट्टीत पडल्यासारखं आम्हाला वाटूं लागलं. आतां कुठंतरी पोहायला गेलं पाहिजे असा आमच्यापैकीं एकानं बूट काढला. जवळच तीस यार्ड लाब आणि वीस यार्ड रुंद एवढं एक तळ होतं. तळ्यात आमच्या खांद्यापर्यंत येईल एवढंच पाणी होतं. तळाशीं चिखल, विटाचे तुकडे, कांचा असा सर्व तऱ्हेचा कचरा पडलेला असायचा. खरं म्हणजे हें तळ आम्हांला फारसं आवडत नसे. पण ऊन तर फारच तापलं होतं; आणि दूरवरच्या स्वच्छ तळ्यात पोहायला जाण्याइतका दम आमच्यानं निघणं शक्य नव्हतं; आणि म्हणून याच तळ्यात डुंबायचं आमच्या टोळक्यानं ठरवलं होतं. सोळासतरा वर्षांची आम्ही पोर नागडीं उघडी या तळ्यात डुंबूं लागलों, जल्लोष करूं लागलो, कीं आजूबाजूला राहणाऱ्या सभ्य लोकांचीं माथी भडकायचीं. हुशहुश करीत आम्ही तळ्याजवळ जाऊन पोचलो. कांठाजवळच्या गवतावर अंगातले कपडे काढून बेफिकिरीन भिरकावले, आणि आम्ही धडाधड पाण्यांत उड्या ठोकल्या. एड रोझेनबर्ग तेवढा पाण्यांत उतरायचा होता. आम्ही मोठ्या मजेत पाण्यांत डुंबत होतों. इतक्यांत आमच्यापैकीं एकजण भेदरल्या स्वरानं ओरडला, "अरे पाहा, तो बघ समोरून विली येतो आहे!" पाण्यावर डोकीं काढून भेदरल्या नजरेनं आम्हीं तळ्यासमोरच्या रस्त्याकडे पाहिलं. पाहतो तर काय, पोलिसांची मोटार आमच्या रोखानं येत होती. फ्रँक पीटरसन, इतर पोलीस आणि त्यांचा मुख्य विली याना पाहतांच आमची घाबरगुंडी उडाली. इतक्यात विली मोटारींतून खाली उतरला.

उजवा हात उंचावून तो मोठ्यानं ओरडला, "आहांत तसे राहा, खबरदार हलाल तर, तुम्हाला अटक करण्यांत आली आहे." विली तसाच चालत थोडा पुढें आला आणि पुन्हा मोठ्यानं ओरडून म्हणाला, "या तलावात पोहण्याची कायद्यानं बंदी आहे हें तुम्हांला माहीत नाहीं काय? तुम्हीं कायदा मोडलेला आहे. निमूटपणें मोटारींत बसा आणि चला पोलीस चौकीवर." तलावाच्या काठाशीं टाकलेले आमचे कपडे आम्हीं कसेबसे उचलून घेतले. मोटारीतच आम्हीं ते कपडे आमच्या अंगावर चढवले. सगळीं मुलं मोटारींत होतीं. एड रोझेनबर्ग तेवढा नव्हता. पोलीस दिसताच त्यानें रेल्वेरस्त्यानें धूम ठोकली होती.

पोलिसाच्या मोटारीला छप्पर नव्हतं; आणि बसण्यासाठीं मोटारींत लाबलचक बाकडीं होतीं. एकमेकाच्या तोंडाकडे पाहत आम्ही मोटारींत बसलो होतो. आम्ही मनातून फारच घाबरलों होतों. आता रस्त्यावर पोलिसानीं अटक केलेल्या या अवस्थेंत अनेक ओळखींचे लोक आम्हांला पाहणार. याचाच अर्थ आमची अब्रू धुळीला मिळणार! पोलीस इथून आम्हांला चौकीवर घेऊन जाणार आणि कोठडींत ठेवणार. मग ते आमच्यावर खटला भरणार. कोर्टांत आमचा गुन्हा शाबीत झाल्यावर न्यायाधीश आम्हाला काय शिक्षा देईल देव जाणे! कायदा कठोर असतो. तो कोणाचीच गय करीत नाही. मोटारींत माझ्यासमोर माझा धाकटा भाऊ मार्ट बसला होता. सॅण्डबर्ग कुटुंबांत पोलिसांनी अटक केलेले असे आम्ही पहिलेच होतों. माझ्याबरोबरचीं इतर मुलंहि प्रतिष्ठित कुटुंबांतली होतीं. आणि हाय रे दैवा! पोलिसांच्या मोटारीतून आज आमची अशी ही वरात निघाली होती. मेन स्ट्रीटवरून आमची मोटार गेली. नशीब आमचं कीं रस्त्यावर कुणी ओळखीचं माणूस भेटलं नाहीं. चौकीवर नेऊन पोलिसांनीं आम्हाला लॉकअपमध्यें ठेवल. आम्हाला विभागून दोन कोठड्यात ठेवण्यात आल. दोन्ही कोठड्यांत आधल्या रात्रीं पोलिसानीं धरून आणलेले दारुडे होते. नुकते कुठ ते शुद्धीवर येऊ लागले होते. कोठडींत बसण्यासाठी खुर्च्या नव्हत्या. एक उभं तरी राहायच किंवा बसायचंच असल तर जमिनीवर फतकल मारून बसायच. दुपारीं तीन वाजता त्यानीं आम्हांला लॉकअपमध्यें आणून ठेवलं. सात वाजता त्यानीं आम्हाला सोडून दिलं आणि सागितलं कीं, "आता घरीं जा आणि उद्यां सकाळीं दहा वाजता कोर्टांत हॉलकॉब ह्या न्यायाधीशासमोर हजर राहा." घरीं परतताना वाटेवर भेदरलेल्या आवाजात उद्यां कोर्टांत हॉलकॉब हा न्यायाधीश आम्हाला कसली शिक्षा देईल याची आम्ही चर्चा करीत होतों.

आमच्यापैकी काहींजणाना असं वाटत होतं कीं न्यायाधीश कांहीं आम्हांला तुरुगात पाठवणार नाही. फार तर दोन डॉलर दंड आणि नुकसानभरपाई म्हणून आणखी काहीं पैसे एवढीच आम्हाला शिक्षा होईल. आम्हीं वर्तमानपत्रात वाचलं होतं कीं टॉम बेकम या माणसाला दारू पिऊन रस्त्यावर गोधळ माजविल्याबद्दल जस्टिस हॉलकॉबनें एवढीच शिक्षा दिली होती. बेकमला दंडाखेरीज नुकसान-भरपाई म्हणून पाच डॉलर्स अधिक भरावे लागले होते. मी फारतर दंड कसाबसा भरू शकलो असतो. पण नुकसानभरपाईचे पाच डॉलर्स कुठून आणायचे हा प्रश्न होता. 'नुकसानभरपाईचे पाच डॉलर्स जर तुम्हीं आम्हाला दिले नाहींत तर ऑगस्ट सॅडबर्गचे मुलंग तुरुगात जातील' असं जर आम्ही आमच्या बापाला सागितलं असत तर तो काय म्हणाला असता याचा आम्हाला अंदाज करतां येईना.

दुसरे दिवशी सकाळी जस्टिस हॉलकॉब याच्यापुढे आम्हाला कोर्टात उभं करण्यात आल. आम्ही आमचा गुन्हा कबूल केला. जस्टिस हॉलकॉबनें आमच्या एखाद्या नातेवाइकाप्रमाणे समजावणीच्या स्वरात आम्हाला सांगितल कीं त्या तळ्यात पोहणें हा कायद्याच्या दृष्टीनें गुन्हा होता; आणि कायदा मोडणं हें सभ्यतेचं लक्षण नव्हे. आम्हीं पुन्हा त्या तळ्यात पोहायला जाणार नाही असं वचन त्याने आमच्याकडून घेतल आणि आम्हाला कसलीहि शिक्षा न करता सोडून दिलं.

या मुक्ततेमुळें आमच्या छातीवरच प्रचंड ओझं उतरल होतं. वाटेवर झाल्या गोष्टीची आम्हीं चर्चा केली. पोलिसानीं आम्हांला पकडून लॉकअपमध्यें ठेवायला नको होत याविषयीं आमच सर्वांचं एकमत झालं. त्या तळ्यात पोहण्याला कायद्यानें बंदी केलेली आहे हें आम्हाला खरोखरीच ठाऊक नव्हतं. कायद्यान तिथं पोहण्याला बदी करायचीच होती, तर तशी पाटी त्या तळ्याच्या काठीं लावणं खर म्हणजे पोलिसाच कर्तव्य होतं. कायद्यानं बदी येण्यापूर्वी कित्येक वर्षे आम्ही त्या तळ्यात पोहत होतो. पोलिसानी आम्हाला न पकडता, इथं पोहण्याला कायद्यान मनाई केलेली आहे असं नुसतं जरी आम्हाला सागितलं असतं तरी आम्ही तिथे पुन्हा पोहायला येणार नाहीं अस वचन दिलं असतं. या पोलिसांना झालय् तरी काय? हे असे चमत्कारिक का वागतात? असा आम्हाला सगळ्यानाच प्रश्न पडला.

आम्ही घरीं आलो. माझे आईबाप झाल्या गोष्टीबद्दल आमचा खरपूस समाचार घेतील असं आम्हाला वाटलं होतं. पण तस काहीच झालं नाहीं. अत्यत समजसपणें त्यानीं या गोष्टीकडे पाहिलं. आम्हाला पकडण्यांत पोलिसानीं मूर्खपणा

केला होता असं त्यांचंहि मत झालं. फ्रँक पीटरसन हा पोलीस आमच्याच घरात दुसऱ्या मजल्यावरच्या कांहीं खोल्या भाड्यानं घेऊन राहत होता. माझी खात्री आहे कीं पोलीसप्रमुख विली हा जर पीटरसनबरोबर नसता, तर पीटरसननें आम्हां मुलाना मुळींच अटक केली नसती. पुन्हा तिथं न पोहण्याबद्दल आम्हाला समज देऊन त्यानें सोडून दिलं असतं. पोलिसानीं एखाद्या प्रौढ माणसाला आम्हीं तुला अटक केली आहे अस जर सागितलं तर तो किंचित् बावरतो, परतु तुमचं वय जर सोळा वर्षांचं असेल आणि पूर्वी तुम्हाला कसलीहि शिक्षा झालेली नसेल तर 'तुम्हांला अटक केलेली आहे' या पोलिसाच्या वाक्यासरशीं भयान तुमची बोबडी वळल्याखेरीज राहणार नाही. आमचंहि तसंच झालं.

तळ्यांत पोहण्यात आमच्या हातून कसलाहि दोष घडला होता असं मला अजूनहि वाटत नव्हतं. माझी खात्री आहे कीं या बाबतींत माझं आणि मफा-डी-ग्रिट-एडि-अम्पाचं एकमत होईल! पोलिसाची गाडी दिसताच कपडे सांवरीत तो धूम पळाला होता. त्याचे बूट, मोजे आणि हॅट तिथंच तळ्याच्या कांठीं पडलेली होतीं. आपण पळाल्यावर पोलीस आपला पाठलाग करून आपल्याला पकडतील असं त्याला वाटलं होतं. परंतु पोलिसाच्या लेखीं हा गुन्हा फारसा महत्त्वाचा नसल्यामुळं त्यांनीं मफा-डी-ग्रिटच्या पळून जाण्याकडे दुर्लक्ष केलं होतं. पोलिसाची मोटार दृष्टीआड गेली तेव्हा मफा-डी-ग्रिट लपत छपत पुन्हा तळ्याच्या काठीं आला आणि आपल्या राहिलेल्या वस्तु गोळा करून घरीं गेला. एका बाबतीत आम्हीं सर्वानीं त्याला प्रशस्तिपत्र दिलं: यावेळी मफा-डी-ग्रिटनं आमच्यापेक्षा अधिक प्रसंगावधान आणि अधिक चपळपणा दाखवला होता.

आमच्यापेक्षा चारपाच वर्षांनीं वडील असलेली मुलं महिन्यांतून एकदां एक हॉल भाड्यानं घेऊन तिथं नृत्य करीत असत. साथीला ते दोन फिडलवादकहि पैसे देऊन आणीत. आपल्या या नृत्याच्या क्लबाला त्यानीं 'द गोल्डन रॉड क्लब' असं नाव दिलं होतं. आमच्या 'बाराच्या टोळक्यानें' असाच एक नृत्याचा क्लब स्थापन करायचं ठरवलं. गोल्डन रॉड क्लबची आम्ही अगदीं सहज बरोबरी करू शकूं असं आम्हांला वाटत होतं. आम्हीं सुद्धा एक हॉल भाड्यानें घेतला. तसंच दोन फिडलवादकाशींहि साथीचा करार केला. ज्या रात्रीं आम्ही नृत्य करू त्या रात्रीचा आम्हांला साधारण पंचवीस सेंट्सपर्यंत खर्च येत असे. आमच्या क्लबचं नांव आम्हीं 'मॉनर्क क्लब' असं ठेवलं. फिडलवादक नृत्यसंगीत वाजवीत आणि त्या संगीतावर आम्ही वॉल्झ, टू स्टेप, पोल्का आणि सॉटीश इत्यादि विविध प्रकारांचं

नृत्य करीत असूं. हॅन्सन सिस्टर्स, ॲली हार्श बार्गर, गर्टी जेन्ट या आणि इतर देखण्या मुली आमच्याबरोबर नृत्य करायला येत. रात्रीचे अकरा वाजले कीं फिडलवादक 'होम स्वीट होम' हें आर्त गीत वाजवूं लागत.

फॅटी बेकमन, स्किनी सीली आणि मी—आम्हाला बेसबॉल खेळण्याचं अगदीं वेड लागलेल होतं—वसंत ऋतूंत आम्ही खेळायला सुरुवात करीत असूं; आणि हिवाळा येऊन बर्फ पडायला लागेपर्यंत आमच्या खेळण्याचा मोसम संपत नसे. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत आम्ही खेळत असू. सध्याकाळीं सगळीं मुलं घरीं परतली तरी आमचा खेळ चालत असे. सगळ्यात शेवटीं आम्ही मैदानावरून परतत असूं. फॅटी बेकमनचे गाल थोडे फुगीर असले तरी तो काही लठ्ठ्या नव्हता. स्किनी सीली बारीक आणि काटक होता. तो कृश मुळींच नव्हता. मला ते गंमतीन 'कली' म्हणून हाक मारायचे. मला वाटतं, चार्ली या माझ्या नावात त्यानी त्याच्या दृष्टीन केलेली ही सुधारणा होती. फॅटी बेकमनची आई विधवा होती. सप्टेंबर महिन्यात एका गाडीत कोबीचे गड्डे भरून फॅटी ते विकण्यासाठीं घरोघर जात असे. एका गड्ड्याला पाच सेंट याप्रमाणें तो ते विकी. जेवण्याच्या पूर्वी एक तास अगोदर तो मैदानावर येई तेव्हा त्याचा खिसा नाण्यानी भरलेला असायचा. स्किनी सीली हा थिएटरात काम करणाऱ्या हस्की जॉन्सन आणि कली रोझ या सुताराना मदत करायचा. या सुतारानीं त्याला या धंद्याचं चागलं शिक्षण दिलं. त्यामुळेंच नंतर स्किनीला शिकागोच्या थिएटरमध्यें चागली नोकरी मिळू शकली.

कालांतरानें वेगवेगळ्या स्वभावाच्या, भिन्नभिन्न आवडीनिवडी असलेल्या मुलाशीं माझ्या ओळखी झाल्या. विलीस कॉकिन्स हा अशा मुलापैकीं एक. त्याचा बाप ट्रॅम ड्रायव्हर होता. दयाळू स्वभावाचा, सदा हसतमुख असलेला असा तो माणूस होता. विलीसची आई अतिशय देखणी होती. माझी आणि विलिसची ओळख झाल्यानतर एका वर्षानच ती क्षयानं वारली. विलीस हा तिचा एकुलता मुलगा. विलीसच्या घराण्यांत गाण्याची परंपरा होती. विलीसला बॅंजो वाजविता येत असे. बॅंजोच्या तारा त्यानं मला दाखविल्या. बॅंजो वाजवीत गाणं कस म्हणायच हेंहि त्यान मला सागितल.

मला वाद्याची आवड होती. प्रथम प्रथम कळकाची मुरली, बॅंजो हीं वाद्यं मी घरींच तयार करीत असें. ही वाद्य मी वाजविण्याचा प्रयत्न करीं, पण अर्थातच्च त्यावर फारसं कांहीं वाजविता येणं शक्य होत नसे. सिगारेटच्या एका रिकाम्या

खोक्याचा मीं घरींच बॅंजो तयार केला होता. मींच त्याला तारा लावल्या आणि खुट्या बसविल्या. पण बॅंजो नामक या खोक्यातून नावाला देखील चागला सूर निघेना. हळू हळू स्वस्त किमतीची वाद्य बाजारात मिळूं लागली. गंबिनरकडे दोन डॉलर किमतीचा बॅंजो मिळू लागला. हा बॅंजो मोठा झकास होता. विलीसकडे मी त्याच्यावर तारा छेडायला शिकलो. फेरीस स्ट्रीटवर मिसेस श्वार्ट्झ राहायची. तिला पचवीस सेंट्स शिकवणीची फी देऊन मी तिच्याकडे बंजोचे पहिले तीन धडे शिकलो. खरं म्हणजे तिची शिकवणी चालू ठेवण्याची माझी इच्छा होती. परंतु मदीच्या सार्वत्रिक लाटेंत शिकवणी ठेवण मला परवडण्यासारख नव्हत.

विलीसचा आवाज मधुर होता. तो आपल्या गाण्यात विलक्षण गोडवा भरीत असे. त्याचा चेहरा घोड्यासारखा दिसायचा. तो लाबनाक्या होता. विनोदबुद्धीच जन्मजात देणं त्याला लाभलेल होत. त्याच्या या गुणामुळ तो कुठहि गेला तरी त्याचं हार्दिक स्वागत व्हायचं. कुणीतरी त्याला 'बोहक' हे टोपण नाव दिल आणि तेच त्याला चिकटलं.

जवळजवळ चार मैलाच्या अंतरावर बूथफार्म ही जागा होती. तिथं एक तळ होत. या तळयात आमच्या गळयाएवढं पाणी होत. आजूबाजूच्या शेतात ओट, गहूं, याचीं पिकं गर्द झुलत असायचीं. मी आणि बोहक् उन्हाळयाच्या दिवसात दहाबारा वेळा तरी बूथफार्मवरच्या तळयात पोहायला जात असू. या तळ्यात मनसोक्त डुंबून झालं कीं मी आणि बोहक गप्पागोष्टी करत घरी परत येत असू. घरी परत येण्यासाठीं लोम्बार्ड कॉलेजच्या आवारातून एक जवळचा रस्ता होता. तिथं एक थंडगार पाण्याचा नळ होता. या नळाचं पाणी घटाघट प्यायल्यानंतर त्या उन्हाळ्याच्या दिवसात अगदी ताजंतवान वाटायचं. ही जवळची वाट नको असली, तर ब्रकस्ट्रीटवरून दुसरी वाट होती. या वाटेवर जॉन ग्रबची सफरचदाची बाग होती. इथून येतांना आम्ही झाडावरचीं चागली पिकलेली सफरचद लपास करीत असूं. अंगातला शर्ट काढून त्यात मावतील तेवढी सफरचदं घ्यायचीं आणि तो शर्ट पट्ट्यासारखा कमरेला घट्ट बाधायचा. पोहून झाल्यावर थंड पाणी पिण्यासाठी जवळच्या वाटेनं जायच कीं सफरचदं लपास करण्यासाठीं लाबच्या वाटेनं निघायच याच्यावर आम्ही चर्चा करीत असू.

काहीं काळानतर कॉकिन्स कुटुंब घर सोडून गेलं आणि जॉडिन्स कुटुंब तिथं राहायला आलं. जॉडिन्स कुटुब पंधरा वर्षं शिकागो येथे राहिल होतं. जॉडिन्स मूळचे स्वीडिश. परंतु शिकागो येथील पंधरा वर्षांच्या वास्तव्यामुळें स्वीडिश

भाषा ते विसरूनच गेले होते. जॉर्डिन्स हा फिरता शिपी होता. मापे घेणें, कापड कापणें आणि कपडा शिवणें हीं सगळीं कामें तो करीत असे. खांदे आणि मान ताठ ठेवून तो चालायचा. चालताना त्याचे खांदे मागच्या बाजूला किंचित् झुकत. त्याच्या चालण्यात एक आगळीच ऐट होती. चालताना जणूं तो म्हणत असे, "मी स्वतंत्र माणूस आहें. कुठल्याहि श्रीमंतापुढं, अमीरउमरावापुढं लाचारीनं मान वाकविण्याची मला गरज नाहीं." खऱ्याखुऱ्या जहाल क्रांतिकारक विचाराचा मी पाहिलेला हा पहिलाच माणूस. जिथं कुणीहि कुणापुढं वाकत नाहीं, जिथं कुणीहि कुणाचा गुलाम नाहीं अशी एक नवीन समाजरचना निर्माण झाली पाहिजे असं त्याला मनापासून वाटत असे. तो समाजवादी होता. त्याची विचारसरणी अराज्यवादी होती. गरिबांचं शोषण करणाऱ्याची त्याला विलक्षण चीड येई. तो एक कसबी शिपी होता. आपली बायको, एक मुलगी, आणि दोन मुलगे यांची तो उत्तम काळजी घेत असे. एखादंदुसरा बीअरचा ग्लास पीत राजकारण आणि भविष्यकाळात होणारी क्रांति यावर भाष्य करीत बसणें यात त्याचें समाधान साठवलेलें होतें.

त्याचा मुलगा जॉन हा माझ्यापेक्षा दोनतीन वर्षांनी मोठा होता. शिकागो येथल्या एका डिपार्टमेंटल स्टोअर्समध्यें त्याने दोन वर्षे नोकरी केली होती. 'क्लॉग' नृत्याचे पहिले तीन धडे तो शिकला होता. मी त्याच्याकडून ते शिकलो; आणि ते कधीच विसरलो नाही. त्याच्या वागण्या-बोलण्यावर शिकागोच्या शहरी जीवनाची गडद छाया होती—त्यात जिवंतपणा आणि बेपर्वाईची छटा होती. त्यानें खूप वाचलं होतं. उन्हाळ्याच्या दिवसात रात्रीं त्याच्या घरासमोर असलेल्या गवताच्या कुरणावर पडून आम्ही अनेक विषयावर बोलत असूं. मॅकनमूर या डिटेक्टिव्हच्या कौशल्याच्या अनेक गोष्टी त्याने मला सांगितल्या. या मॅकनमूरपुढें ओल्ड कॅप कॉलियर आणि निक कार्टर हे दोन्ही डिटेक्टिव्ह सामान्य ठरतील असं आमचं दोघांचहि मत पडलं.

जॉन, त्याचा भाऊ अल्बर्ट, मार्ट, मी आणखी एक मुलगा—आम्ही सर्वांनीं मिळून दोन डॉलरना एक आणि तीन डॉलर्सना एक असे दोन घोडे विकत घेतले. दोन डॉलरचा घोडा अगदीं हाडकुळा होता. आमच्या ओळखीच्या माणसाकडून आम्ही दोन गाड्या काहीं काळ मागून घेतल्या आणि त्याना हे घोडे जुपले. जवळ जवळ पन्नास मैलाच्या अंतरावर असलेल्या इलिनॉय या नदीवर या गाड्यातून आम्ही गेलो. ही आमची छोटीशी ट्रिपच होती. मनसोक्त पोहायचं, गळ टाकून

मासे पकडायचे—वेळ मोठा मजेत गेला. गेल्सबर्गला घरीं परततांना तीन डॉलर्सना विकत घेतलेला तो घोडा वाटेंतच मेला. आम्हीं त्याला सन्मानपूर्वक पुरून टाकलं. आम्हीं सर्वांनीं आपापले खिसे धुंडाळले आणि पाच डॉलर्स गोळा केले. या पांच डॉलर्सचा आम्हीं दुसरा घोडा विकत घेतला आणि गेल्सबर्गला येऊन थडकलो. ज्या माणसाकडून आम्हीं आधीं तीन डॉलर्सचा तो घोडा विकत घेतला होता त्याच माणसाला हा पांच डॉलर्सचा नवा घोडा आम्ही विकून टाकला. हा माणूस पांच डॉलर्स देऊन कांहीं हा घोडा घेईना तेव्हा आम्हीं तो तीन डॉलर्सनाच विकला. आतां उरला दोन डॉलर्सचा हाडकुळा घोडा. ज्याच्याकडून आम्हीं तो विकत घेतला होता त्यालाच तो आम्ही पुन्हा विकायला गेलो; परतु त्यानें तो घोडा पुन्हा विकत घ्यायचं नाकारलं. पुढें त्या घोड्याचं आम्हीं काय केलं हें आता मला आठवत नाही. एवढंच आठवतं कीं, 'हा पठ्या मोटा चांगला आहे हं' असं आम्ही त्या हाडकुळ्या घोड्याचं कौतुक करीत असू.

जॉनकडे विनोदी चुटक्याचा आणि गोष्टींचा चागलाच साठा होता. आपल्या बापाप्रमाणेंच त्याचे राजकीय विचार क्रातिकारक होते. एक काळ असा येईल कीं जेव्हां सगळे कामगार आणि शेतकरी एकजूट करून सघटित होतील आणि समाजाचं शोषण करणाऱ्या भाडवलदाराकडून राजकीय सत्ता हस्तगत करतील असं त्याला मनापासून वाटत असे. ज्यांना उद्याचीहि वानवा आहे असे गरीब लोक आणि ज्याच्याकडे पैसा कुजतो आहे असे गब्बर लोक याच्यातल्या संघर्षाविषयीं तो तळतळून बोलत असे.

जॉनला मारामारी करताना मीं कधीच पाहिलं नाहीं. मला असं वाटतं कीं हातघाईवर आलेल्या एखाद्या क्षुब्ध जमावाचं नेतृत्व करणं त्याच्या या स्वभावामुळ त्याला कधींच जमल नसत. आपले क्रातिकारक विचार वादविवाद करून पटवून देण्याचा तो प्रयत्न करीत असे, परंतु या वादविवादाचं पर्यवसान मारामारींत होणार नाही याची तो काळजी घेई. मानवी जीवनाविषयी त्याला विलक्षण आस्था वाटत असे. तो म्हणे, "मला या श्रीमंताचा द्वेष करणंच शक्य नाहीं. त्या मूर्खांची मला अतोनात कींव येते. त्यांच्याकडे इतका पैसा कुजतो आहे कीं त्या मूर्खांना त्याचं काय करावं हेंच समजत नाहीं. त्यामुळ अधिक पैसा मिळविण्याच्या मूर्ख हव्यासानं ते सदा पछाडलेले असतात."

जॉनला मीं राजकारण आणि समाजकारण याच्याविषयीं अनेक प्रश्न विचारले. माझ्या जवळजवळ सगळ्या प्रश्नाचीं तो उत्तरं देई. मी त्याच्याशीं वादविवाद

करण्याच्या भरीस पडत नसें. जॉनची जनशक्तीवर विलक्षण श्रद्धा होती. लोकशक्तीचा हा प्रचंड प्रवाह वाढत वाढत जाईल आणि एक दिवस अमेरिकन जनता भांडवलशाही सत्ता उलथून टाकून समतेचं राज्य निर्माण करील असा त्याला विश्वास होता. जॉनला मताधिकार मिळालेला नव्हता. परंतु जनतावादी पक्षाला त्याचा पाठिंबा होता. जॉनच्या विचाराचे आणि व्यक्तित्वाचे माझ्यावर खोल संस्कार झाले. त्याच्यामुळेंच मी विचार करायला शिकलो. या अफाट अमेरिका राष्ट्रातील राजकारण, समाजकारण, अर्थव्यवस्था, उद्योगधंदे, गुन्हेगारीचा प्रश्न या जीवनाच्या विविध अंगाची मला अधिक माहिती करून घेतली पाहिजे, त्याच्या स्वरूपाविषयीं मला अधिक विचार केला पाहिजे याची जाणीव जॉनच्या सहवासामुळेंच मला तीव्रतेनें झाली.

पहिला पगार

मला पहिली नोकरी मिळाली तेव्हा मी अकरा वर्षांचा होतो. त्याआधीं किरकोळ कामं करून मी थोडेबहुत पैसे मिळवीत असे; पण या कामाची गणना नोकरींत कांहीं करता आली नसती. शाळा सुटल्यानंतर आणि दर शनिवारीं हातात एक पोत घेऊन मी रस्तोरस्ती हिंडत असें. कचऱ्याच्या पेट्या, खड्डु, सगळ मला धुंडाळावं लागे. या ठिकाणीं मिळालेल्या चिंध्या, लोखंडाचे तुकडे, बाटल्या, हाड गोळा करून मी या पोत्यात भरत असें. या प्रत्येक पोत्याबद्दल मला अठरा सेंट मिळत. ही झाली माझी कमाई. अशाच तऱ्हेची किरकोळ कामंहि इतर मुलं करीत. पण आता मला नोकरी लागली होती. मी लांब विजार वापरू लागलो होतो. दर शुक्रवारीं मला रोख पगार मिळत होता.

कॅलेंडर आणि रॉडिन यांच्या इस्टेट फर्ममध्यें मला ही नोकरी मिळाली होती. मेन स्ट्रीटवर मध्यभागीं कॅलेंडर आणि रॉडिन कंपनीचं ऑफिस होत. कॅलेंडर हा बळकट बांध्याचा माणूस होता. भरघोस मिशा आणि कल्ले त्यानें ठेवले होते. त्याचं डोकं लांबोडक होत आणि हवा येण्यासाठीं भिंतीत झरोके ठेवतात तसा त्याचा चेहरा गरगरीत वाटोळा होता. रॉडिन हा शरीरयष्टीनं कृश होता. त्याचा चेहरा पिवळसर होता आणि डोळे निळे होते.

कॅलेंडर आणि रॉडिन कंपनी चांगलीच भरभराटीला आलेली होती. त्यांचं ऑफिसहि मोठ होतं. पश्चिमेकडच्या भिंतीपासून दहा पावलावर कॅलेंडरचं टेबल ठेवलेलं असे. रॉडिनचं फिरत टेबल पूर्वेकडच्या भिंतीकडे होत. या टेबलाला कागदपत्र ठेवण्यासाठीं कबुतराच्या खुराड्यासारखे कोनाडे केलेले होते. हे कोनाडे कशासाठीं केलेले असतात हं मला कॅलेंडर यानें समजावून सांगितल होतं. टेबलावरच्या या खुराडेवजा खणाकडे पाहून माझ्या मनात एक मिस्किल विचार चमकून जायचा. कॅलेंडर याना थट्टेनं मला असं सांगावसं वाटायचं कीं या खुराड्यात कबुतरसुद्धा मावू शकणार नाहीं इतके ते लहान आहेत. कधीं कधीं मला असं वाटायचं कीं कॅलेंडर आणि रॉडिन ऑफिसमध्यें येण्यापूर्वी

टेबलावरच्या या कागदपत्राच्या खुराड्यात पाचसहा लहानशीं कबुतर हळूच सोडून द्यावींत. ऑफिसच्या वेळीं कॅलेंडर आणि रॉधिन आपल्या टेबलापाशीं येऊन बसले कीं हीं कबुतरं पंख फडफडावीत खोलीभर पसरतील. माझ्या मनांतले हे मिस्किल विचार कॅलेंडर किंवा रॉडिन याना सागण्याचा मला कधींच धीर झाला नाहीं. परंतु माझ्याबरोबर तिथं काम करणाऱ्या इतर मुलाना मीं ते सागितले, त्यांच्यापैकीं एकजण म्हणाला, "तूं जर त्यांच्या टेबलात कबुतर ठेवलीस तर ते तुझ्यावर आपल्या वकिलामार्फत खटला भरतील." आम्हाला त्याच्या या शिष्टपणाची मोठी गमत वाटली. त्यानंतर कित्येक दिवस आम्हीं त्या मुलाला, "कस काय वकीलमहाशय, केव्हा करणार फिर्याद आमच्यावर?" अस चिडवून हैराण केलं.

कॅलेंडर आणि रॉडिन यानीं मला फार चागली वागणूक दिली. पहिल्याच दिवशीं कॅलेंडर यानें बराच वेळ बोलून मला माझं सर्व काम समजावून दिल. त्याच्यानंतर आमच फारस बोलणं कधीं झालच नाही. आमच बोलणं व्हायच्च तं फक्त दर शुक्रवारी. कॅलेंडर मला बोलवायचे आणि म्हणायचे, "हा घे तुझा पगार." मी म्हणायचा, "मी तुमचा आभारी आहें." या बोलण्याव्यतिरिक्त दुसर काहीच बोलणं होत नसे.

माझ्याजवळ ऑफिसची एक किल्ली देण्यांत आली होती. सोमवार ते शुक्रवार दररोज सकाळीं पावणेआठ वाजता मी ऑफिसचा दरवाजा उघडत असे. ऑफिसमध्यें आल्यावर सगळं ऑफिस झाडून स्वच्छ करायचं हे माझ काम. कोपऱ्यातली, कुठं एखादा लहानसा खड्डा असला तर त्यातली, सर्व धूळ काढून ती मी झाडीत झाडीत जिन्यापाशीं नेत असें. हा जिना सातआठ फूट उच होता. ही धूळ प्रत्येक पायरीवर नेऊन ती पायरी झाडीत झाडीत मी जिन्याच्या तळाशी येऊन पोचत असें. जिना जिथ सपायचा तिथच मेन स्ट्रीटचा फुटपाथ सुरू व्हायचा. ऑफिसमधला सगळा कचरा—यात धूळ, सिगरेटचीं थोटकं, दोऱ्या, कागदाचे तुकडे सार काही असायचं—झाडूच्या दोनतीन फटकाऱ्यातच मी मेन स्ट्रीटवरच्या फुटपाथवर ढकलून देत असें. रस्त्यावरहि बराच कचरा पडलेला असायचा. त्यात आमच्या ऑफिसातल्या या कचऱ्याची भर पडायची. वाऱ्यानी जोराची झुळूक आली कीं फुटपाथवरचा हा कचरा हवेंत उंच उडून रस्ताभर पसरायचा.

कचरा झाडून झाला कीं कॅलेंडरच्या टेबलावर असलेली पिकदाणी मी नळाखाली स्वच्छ धुवून ठेवीत असें. त्यानतर रॉडिनच्या टेबलावरचीहि पिकदाणी धुवून

ठेवायचा. सहासात आठवड्यांतून एकदां या पिकदाण्यांना मी छानपैकीं पॉलिश करून ठेवीत असे. ऑफिस सुरू होण्यापूर्वी माझ्या या सकाळच्या कामाला मला अर्धापाऊणतास लागायचा. शुक्रवार उजाडला कीं मी भलताच खुषींत असायचा. मला हाक मारून कॅलेंडर माझ्या हातावर माझा पगार ठेवायचे यावेळीं त्यांच्या चेहऱ्यावर असा आविर्भाव असायचा कीं पगार द्यायला ते विसरणारच होते, पण बरं झालं आठवण झाली म्हणून! हातात पडलेलीं नाणीं घेऊन मी पळत पळत रस्त्यावर येत असें. रस्त्यावर मूठ उघडून मी माझ्या पगाराकडे तृप्त नजरेनें पाहायचा. हातांतले ते पचवीस सेंट्स—मला त्याचा मोठा अभिमान वाटायचा.

कॅलेंडर आणि रॅाडिनचं ऑफिस दुसऱ्या मजल्यावर होतं. त्याच मजल्यावर पश्चिमेच्या बाजूला काहीं खोल्या सोडून 'गेल्सबर्ग रिपब्लिकन रजिस्टर' या वृत्त-पत्राची कचेरी होती. हे वर्तमानपत्र विकणारे पोरे म्हणून आम्ही काहीं मुलं शाळा सुटल्यानंतर काम करीत असू. पेपर छापून झाला कीं प्रथम एका टेबलावर आम्ही त्याच्या घड्या घालायचे. मी जवळजवळ पन्नास ते साठ प्रतींच्या घड्या घालीत असें. घड्या करून झाल्या कीं मी त्या देखरेख करणाऱ्या एका माणसाकडे घेऊन जात असें. बरोबर साठच प्रती आहेत कीं नाहीं हें तो काळजीपूर्वक मोजून पाहायचा. (शिवाय माझ्यासाठीं एक जादा प्रत मिळायची.) कांहीं मुलं साठ प्रती आहेत असं सागून लबाडीनं अधिक प्रती घेऊन जायचीं आणि तो फायदा आपल्या खिशात घालायचीं. ही लबाडी बंद करण्यासाठींच व्यवस्थापकाना अशी करडी देखरेख ठेवावी लागली होती. घड्या मोजून झाल्या कीं मेन स्ट्रीटपासून प्रेअरी स्ट्रीटपर्यंत घरोघर जाऊन वर्गणीदाराच्या दारात मी हें वर्तमानपत्र टाकीत असें. वर्तमानपत्राची घडी करून ती दरवाज्याच्या फटींतून आत कशी टाकायची हें मी शिकलो होतो. वर्गणीदाराचं घर जर फुटपाथला लागूनच असल, तर तेथूनच मी पेपर फेकीत असे. पण प्रेअरी स्ट्रीटवर बरेचसे श्रीमंत लोक राहत असत. त्यांचीं घरं फुटपाथपासून खूप आंत असायचीं. या घरात वर्तमानपत्र टाकण्यासाठीं मला अधिक चालावं लागे.

ज्या एका घरांत मी हें वर्तमानपत्र टाकीत असें त्या घरांतला एक माणूस मी पेपर घेऊन केव्हा येतो याची वाट बघत दारात उभा असायचा. मी आलो रे आलों कीं तो माझ्या हातांतल्या वर्तमानपत्रावर झडप घालायचा म्हणाना! तो मनुष्य इतका लठ्ठ होता कीं, एखाद्या भल्या मोठ्या पिपासारखा तो दिसायचा. या माणसाचं नांव होतं क्लार्क ई. कार. रिपब्लिकन पक्षाचा प्रमुख पुढारी म्हणून

नॉक्स काउंटीमध्यें त्याच्या नांवाचा वारंवार उल्लेख होत असे. देशाच्या राजकारणातहि त्याला स्थान होतं. रिपब्लिकन अध्यक्षांनीं त्याची पोस्टमास्तर म्हणून नेमणूक केली होती. पुढं तो डेन्मार्कच्या खात्याचा मंत्री झाला.

देशातल्या राजकारणाच्या बातम्या असलेलं वर्तमानपत्र कार यांच्या हातीं देऊन प्रेअरी स्ट्रीटवरच्या इतर घरात पेपर टाकण्यासाठी मी निघत असें. कार याच्या घरानंतर ज्या घरात मी जात असे तें घर गेल्सबर्गमधलं सर्वात मोठं घर म्हणून प्रसिद्ध होतं. अद्ययावत् पद्धतीनं हें तीनमजली घर बांधण्यात आलं होतं. जवळ जवळ ऐशीं हजार डॉलर इतका खर्च या घराला आला होता. जॉर्ज ए लॉरेन्स हा गृहस्थ या घरात राहत असे. तो वकील होता. त्यानं ज्या बाईशीं लग्न केल होतं तिची खूप मोठी इस्टेट त्याला मिळाली होती.

घरोघर पेपर टाकीत टाकीत प्रेअरी रस्त्याच्या टोकापर्यंत मी जात असें. सगळ्याचे पेपर टाकून झाले की रिपब्लिकन रजिस्टर्डची एक प्रत उरायची ती मी माझ्या घरी घेऊन जात असे. या कामासाठीं मला एकूण दोनअडीच मैल चालावं लागायच. हवा चागली असली कीं तासाभरात मी माझं काम उरकीत असें; परतु हवा वादळी असली, चिखल झालेला असला किवा बर्फ पडत असला कीं जवळजवळ दीडदोन तास मला लागायचे. या कामाबद्दल मला दर आठवड्याला एक डॉलर मिळायचा. या पगारावरहि मी खूप होतो.

वर्तमानपत्र टाकण्याच्या निमित्तानं माझं चालणं व्हायच आणि त्याच वेळीं निरनिराळ्या घराकडे अवतीभोवतीच्या निसर्गाकडे पाहण्याची मला सधि मिळायची. झाडाची आणि माझी खरी ओळख झाली ती याच वेळीं. उन्हात डुंबणारीं, पावसात न्हाणारीं, हिवाळ्यात बर्फानं झाकलेली विविध झाडं मी डोळे भरून पाहीं. एखाद्या घराच्या आवारातल्या बागेत टॉमेटो आणि गाजरं लावलेली असायचीं. तीं जणू खुणवून मला सांगायचीं कीं ये आणि आम्हाला तोडून ने. एखाद्या अंगणात सफरचंदाचीं झाडं असायची. वाऱ्यामुळ झाडाखाली पडलेली सफरचदं मी उचलून घेत असें.

वर्तमानपत्र टाकण्याच्या या नव्या व्यवसायामुळें शहरातल्या बड्या बड्या लोकाचीं घरं मला ठाऊक झाली. त्याचीं नावं वर्तमानपत्रांत वारवार छापून यायचीं. शिकागो, पेओरिया, किवानी या शहरीं कांही कामानिमित्त ते गेले कीं ही बातमी वर्तमानपत्रांत 'वैयक्तिक' या सदराखाली छापून यायची. आपली कामं संपवून ते घरीं परत आले कीं त्यांच्या खिडक्यांवरचे पडदे वर गेलेले मला

आढळायचे. त्यांच्या गैरहजेरींत मीं टाकलेलीं चारपांच दिवसांचीं वर्तमानपत्रं त्यांच्या येण्याची वाट पाहत तशींच दारांत पडून असायचीं. पाऊस किंवा बर्फ पडत असला कीं त्यांच्या दरवाजापाशीं ठेवलेलें पायपुसणें वर ओढून मी त्या वर्तमानपत्रावर ठेवत असें. अस केलं कीं काहींतरी उपयुक्त काम मी मोठ्या जबाबदारीनें पार पाडतों आहें असं मला वाटायचं.

वर्तमानपत्रांत छापून येणार 'वैयक्तिक' बातम्याचं सदर जो माणूस लिहीत असे त्याला मीं एकदा पाहिलं. हातात एक लहानशी वही घेऊन तो मेन स्ट्रीट-वरच्या बड्या लोकांच्या घरीं जायचा. त्याना वेगवेगळे प्रश्न विचारून आपल्या वहींत तो त्यांची नोद करायचा. एकदा मी त्याच्याजवळ जाऊन त्याला लिहिताना पाहिलं. ज्या माणसाला तो प्रश्न विचारीत होता त्याच्या नांवाचं स्पेलिंग नेमकं कोणतं हें त्यानं विचारलं आणि आपल्या वहीत टिपून घेतलं. या बातमीदाराला मीं अनेक वेळा पाहिलं. एके दिवशीं मी कॅलेंडर याना त्याच्याविषयींची माहिती विचारली. कॅलेंडर म्हणाले, "त्याचं नाव फ्रेड जेलिफ. रिपब्लिकन रजिस्टर या वृत्तपत्राचा तो बातमीदार आहे."

फ्रेड जेलिफला काम करताना पाहण्याची संधि मला मिळाली याचा मला खूप आनंद वाटला. त्यानंतर रिपब्लिकन रजिस्टरच्या कचेरीत आपल्या टेबलाशीं बसून लेखन करीत असताना मीं फ्रेड जेलिफला पाहिलं. फ्रेड जेलिफ जसं लिहीत असे तसंच्या तसं तें वर्तमानपत्रात छापून यायचं. बड्या लोकाच्या नांवांचीं स्पेलिंगं फ्रेडनें जशीं आपल्या वहीत टिपलेली असत तशींच तीं प्रसिद्ध होत असत. तें पाहून मला वाटायचं कीं बड्या लोकाच्या नावाचीं स्पेलिंग जर तुम्हाला करता आलीं आणि तीं कागदांवर लिहिता आलीं तर वृत्तपत्राचा बातमी-दार होणं तुम्हांला सहज शक्य होईल.

एक वर्ष तर मीं पेपर विकण्याचा धंदा खूपच केला. 'रिपब्लिकन रजिस्टर' या वर्तमानपत्राप्रमाणेंच शिकागोतून निघणाऱ्या इतर वृत्तपत्रासाठीहि मी काम करूं लागलो. शिकागोहून फास्ट मेलगाडीनें तीं वर्तमानपत्रं येत असत. गाडी स्टेशनवर थाबली कीं प्लॅटफार्मवर वर्तमानपत्राचे हे गठ्ठे उतरवून घेतले जात. हे गठ्ठे उचलून आम्ही 'क्रॉकर अॅण्ड रॉबिन्स' या किराणाधान्याच्या दुकाना-समोर आणून ठेवीत असूं. तिथं छप्पर असल्यामुळें पावसापासून वर्तमानपत्राचे हे गठ्ठे सुरक्षित राहत. किराणाधान्याचें हें दुकान सेमिनरी स्ट्रीटच्या पलीकडे होते.

मि. एडवर्ड्स नांवाचा माणूस या सर्व वर्तमानपत्रांचा एजंट होता. त्याच्याच

हाताखाली आम्ही ही कामं करीत असूं. मेन स्ट्रीटवर एडवर्ड्सचं एक मोठं दुकान होत. या दुकानात तो पुस्तकं, वर्तमानपत्रं आणि इतर सर्व तऱ्हेचा स्टेशनरी माल विकीत असे. त्याच्या लांबलचक पांढऱ्याशुभ्र दाढीमुळें तो सान्ताक्लॉजसारखा दिसायचा. आम्हांला आमचीं कामं तो न चिडतां समजावून सांगायचा. मुलांची जर आपापसात मारामारी जुपली तर कोंबडी आपल्या पिलाचं भांडण सोडवते तसा तो पुढे येऊन ती मारामारी सोडवायचा.

वर्तमानपत्राच्या गठ्यांना बांधलेले दोरे आम्ही कापून टाकीत असूं. मग उन्हाळ्यांतल्या सकाळी गवतावर पसरलेल्या शुभ्र ताज्या दंवाप्रमाणें आमच्यापुढे 'शिकागो ट्रिब्यून', 'शिकागो रेकॉर्ड', 'शिकागो इंटर ओशन', 'शिकागो टाइम्स', 'शिकागो हेराल्ड' आणि 'शिकागो क्रॉनिकल' हीं ताजीं फडफडीत वर्तमानपत्रं पसरलेली दिसायचीं. प्रत्येक मुलगा आपापल्या वाट्याचीं वर्तमानपत्रं घेऊन तीं घरोघर टाकण्यासाठीं निघायचा. रिपब्लिकन पक्षाच्या 'शिकागो ट्रिब्यून' या वर्तमानपत्राची वर्गणी भरणाऱ्या माणसाच्या घरांत जर चुकून डेमॉ-क्रॅटिक पक्षाच 'शिकागो टाइम्स' हे वर्तमानपत्र टाकलं तर कोणती आफत ओढवायची हें आमच्यापैकीं सगळ्याना ठाऊक झालं होत. इतर सगळ्या पेपरांची किंमत दोन सेंट होती परतु व्हिक्टर लॉसननें सुरू केलेलं 'शिकागो रेकॉर्ड' हें वृत्तपत्र मात्र एक सेंटला मिळायच. एखादा 'शिकागो रेकॉर्ड' हें पत्र विकत घेणारा माणूस तें स्वस्त मिळतं म्हणून ते विकत घ्यायचा कीं राजकीय प्रश्नाच्या दोन्ही बाजू लोकासमोर माडून स्वतंत्र विचारसरणी मांडणारं तें एक चागलं वर्तमानपत्र आहे म्हणून तें विकत घ्यायचा हें सागण मोठं कठीण होतं. एवढं मात्र खर कीं, ज्या ज्या घरात दोन वर्तमानपत्रं विकत घेतलीं जात त्यात शिकागो रेकॉर्ड हें पत्र अगदीं हटकून असायचच. माझीं वर्तमानपत्रांचीं जवळ जवळ पन्नास गिऱ्हाइकं होतीं. 'मेयर कॉर्टर हॅरिसन याचा शिकागोत भीषण खून' अशासारखी एखादी सनसनाटी बातमी आली कीं माझ्या दहावीस प्रती अधिक खपायच्या.

आमचं काम संपलं कीं, आम्ही दुपारीं एक वाजतां एडवर्ड्सच्या दुकानांत परत येत असूं. वर्तमानपत्रं विकून आलेले पैसे एडवर्ड्सजवळ दिले की आमच्यापैकीं पाचसहाजणं मिळून आम्ही खाना घेण्यासाठीं एका हॉटेलात जात असूं. या हॉटेलात आमचे खाण्याचे पदार्थ ठराविक असत. बनपाव आणि तळलेल अंडं असा आमचा खास बेत असायचा. आम्हांला सपाटून भूक

लागलेली असायची. गप्पा मारीत मारीत आम्ही खाद्यपदार्थांचा समाचार घेत असूं. घामाच्या पैशाचें आम्ही खात होतो आणि म्हणूनच खिशातले पैसे काढून बिल देताना आमची छाती अभिमानान फुलून यायची. आमच्यापैकीं काहीजण ठिगळ लावलेल्या विजारी घालून येत असत. परतु आम्ही मेहनत करून पैसे मिळवतो, आमची भाकरी आमच्या घामाची असते, या जाणिवेन आम्ही प्रौढ माणसं आहोत असं आम्हा पोराना वाटायला लागायचं.

हीं मुख्य कामं संभाळून कुठं बटाट्याच्या बागेत पाणी घाल, कुठ कुणाची बागेतली जमीन खणून दे अशीं किरकोळ काम करून मी महिन्याकाठी आणखी बारा डॉलर्स मिळवीत असें.

आणखी एक मोठं गंमतीचं असं किरकोळ काम मी करीत असें. या कामाचे पैसे मिळत असत, पण आमच्या लेखी ते खेळातच जमा होतं. शहरात इंग्लिश जातीच्या चिमण्या इतक्या वाढल्या होत्या कीं त्याच्या त्रासान लोक अगदीं कंटाळले होते. जो एक चिमणी मारून देईल त्याला एक सेंट इनाम मिळेल अस सरकारनं जाहीर केलं होतं. मी जवळ जवळ तीस चाळीस चिमण्या मारल्या. दोन काठ्या आणि रबर याची मीं एक बेचकी तयार केली होती. बेचकींत दगड घालून मी चिमण्या मारीत असें. शंभर दगड मारावे तेव्हा कुठं माझ्या हाती एखादी चिमणी लागत असे. काहीं दिवसानीं माझ्या शेजारी राहणाऱ्या एक्सेल जॉन्सन या स्वीडिश मुलानें मला सांगितलं कीं बेचकीपेक्षा किंवा दारूची पावडर असलेल्या बंदुकीपेक्षा एअरगननेंच पाखर चागली मारता येतात. एक्सेल जॉन्सन मला म्हणाला कीं, पक्ष्यांना अनेक मैलावरूनसुद्धा बंदुकीच्या दारूचा वास नेमका येतो आणि त्यामुळें ते उडून जातात. इतक्या दूरच्या अंतरावर या पक्ष्याना बंदुकीच्या दारूचा वास कसा काय येत असेल याचा मी बराच वेळ विचार करीत होतो !!

दुधाच्या गाडीवर

अठराशें ब्याण्णवच्या ऑक्टोबर महिना. माझं वय चौदा वर्षाच होतं. माझी आई मला पहाटे साडेपाच वाजता उठवीत असे. न्याहारी तयार असायची. न्याहरी करून दोन-अडीच मैलाच्या अंतरावर असलेल्या जॉर्ज बर्टनच्या घरी मी जात असे. जॉर्ज बर्टनच्या दुधाच्या दोन गाड्या होत्या. चालत न जाता वाटेंत मिळणाऱ्या ट्रॉलीमधून मी गेलो असतो, तर चालण्याचे अर्धेअधिक श्रम मला वाचविता आले असते. पण त्यासाठी दर वेळी एक निकेल खर्च करावा लागला असता. हा निकेल वाचविण्यासाठी मी दोन-अडीच मैलाचं हे अंतर पायींच चालून जात असें.

या ऑक्टोबर महिन्यांत एकदा अकस्मात् माझा घसा फार दुखूं लागला. घसा इतका दुखत होता की मला दोन दिवस बिछान्यात पडून राहावं लागलं. आजारी असल्यामुळें मी कामावर येऊं शकलो नाही असं मी जॉर्ज बर्टनला सांगितलं. जॉर्ज बर्टनच्या सशयी नजरेवरून माझं हे सांगणं त्याला खोटं वाटलं असं मला जाणवलं. दोन दिवसाच्या रजेनंतर जरी मी कामावर रुजू झालेला असलो तरी अजूनहि माझा घसा दुखत होता आणि खूप अशक्त वाटत होतं. परंतु बर्टनला मात्र मीं हें मुळीच सांगितलं नाही.

त्याच आठवड्यात मार्टचाहि घसा दुखूं लागला. नंतर मार्टपेक्षा लहान असलेल्या दोन भावंडांचे घसे दुखूं लागले. फ्रेडच वय होतं दोन वर्षांचं आणि एमिलचं सात. वयाच्या मानानं एमिल चांगलाच सुदृढ होता. आम्ही दोघ अनेक वेळा कुस्ती खेळत असू. त्याचें माझें अनेक बाबतींत जमायचें.

स्वयपाकखोलींतच फक्त शेगडी होती. म्हणून आम्हीं या सर्व आजाऱ्यांचे बिछाने स्वयंपाकखोलीत हलवले. मार्ट, फ्रेडी आणि एमिल या तिघांचे बिछाने एकत्र घातले होते. त्यांचे घसे अधिकाधिक दुखूं लागले आणि त्याना अशक्त-पणाहि बराच येऊं लागला. डॉक्टर विल्सनला बोलावून आणायचं म्हणजे दीड डॉलर 'व्हिजिट फी' द्यावी लागली असती. तरीहि मी मेन स्ट्रीटवर असलेल्या

डॉक्टर विल्सनच्या दवाखान्यांत गेलो आणि त्यांना ताबडतोब घरीं घेऊन आलो. तो शहरांतला एक प्रसिद्ध डॉक्टर होता. विल्सन घरीं आला. चमच्यानं या तिघाची जीभ खालीं दाबून त्यानें त्याचे घसे पाहिले. मग माझ्या आईबापांकडे पाहून डॉक्टर विल्सन गंभीर चेहरा करून म्हणाला, "हा डिफ्थेरिया आहे."

दुसरे दिवशीं दुपारीं आरोग्य खात्याच्या मुख्य अधिकाऱ्यानीं आमच्या घरावर डिफ्थेरिया (घटसर्प) असं लिहिलेला एक बोर्ड लावला. घटसर्प हा सांसर्गिक रोग असल्यामुळें लोकानीं आमच्या घरीं येऊं नये यासाठीं ही जाहीर सूचना होती. दुसरे दिवशीं सकाळीं मी जॉर्ज बर्टनच्या घरीं कामावर रुजू झालो. मी जर गैरहजर राहिलो असतो तर सबळ कारण असून सुद्धां बर्टनचा माझ्यावर विश्वास बसला नसता हें मला ठाऊक होत. कामावर रुजू झाल्याबरोबर माझ्या घरात घटसर्पाची लागण झाली आहे आणि मुख्य आरोग्य-अधिकाऱ्यानीं लोकांना तशी सूचना देणारा फलक माझ्या घरावर लावला आहे हे मी बर्टनला सागितलं. त्यानें तें सगळं निर्विकारपणें ऐकून घेतल, एक चकार शब्दहि तो बोलला नाहीं. तेव्हा नेहमींप्रमाणें दुधाचीं भाडीं घेऊन रतीब घालण्यासाठीं मी निघालों. दुधाचा रतीब घालण्याचं माझं हें काम सकाळीं सात वाजल्यापासून दुपारीं एक वाजेपर्यंत चालू असायचं. एव्हांना शहरातल्या बऱ्याच लोकाना आमच्या घरांत घटसर्पाची साथ सुरू झाल्याचं माहीत झालं होतं. मी दूध घालायला गेलों तेव्हां कांहीं बायकानीं मला घाबरल्या स्वरात स्पष्टपणें विचारल, "तुमच्या घरांत घटसर्पाची लागण झाली असतांना तू आमच्या घरी येऊन दुधाचा रतीब घालणं योग्य आहे अस तुला वाटतं का?" मीं त्याना स्पष्ट सागून टाकलं कीं माझ्या घरीं डिफ्थेरिया असल्याचं मीं बर्टनला सागितलेलं होतं, परतु यावर तो कांहींच बोलला नाहीं. याचाच अर्थ असा कीं मी रजा घेणं त्याला आवडलं नसावं. माझं स्पष्टीकरण ऐकून घेऊन त्या बायका म्हणत, "तें कसहि असो, तूं दुधाचा रतीब घालणं हें कांहीं आम्हाला योग्य दिसत नाही."

तिसऱ्या दिवशीं डॉक्टर विल्सन पुन्हा आमच्या घरीं आला. त्यानें रोग्यांना तपासून पाहिलं आणि त्याच्या प्रकृतींत कांहींहि सुधारणा झाली नसल्याचं त्यानं सांगितलं. गंभीरपणें मान हलवून तो म्हणाला "तीं मुलं बरीं होतील अशी आशा बाळगणं एवढंच आपल्या हातीं आहे. कदाचित् ते बरे होतील किंवा त्यांची प्रकृति अधिकहि बिघडेल. सध्याच्या परिस्थितींत मी कसलीच खात्री देऊं शकत नाहीं." संध्याकाळचीं उन्हं उतरूं लागली होतीं. एमिल आणि फ्रेडी

याच्या चेहऱ्यावर खिडकींतून आंत येणारं तें ओसरतं ऊन पसरलं होतं. ते दोघेहि डोळे मिटून निश्चल पहुडले होते. इतक्यात फ्रेडीचा श्वासोच्छ्वास थाबला. माझी आई जवळ आली. तिनें त्याच्या कपाळाला आणि हाताला हात लावून पाहिलं. तिच्या डोळ्यांतून अश्रू ओघळूं लागले. हुंद्का दाबलेल्या आवाजात ती म्हणाली, "फ्रेडीचं अंग थंडगार पडलंय्. संपलं सारं." आम्हीं एमिलकडे पाहिलं. त्याची प्रकृति एरव्हीं सुदृढ असल्यामुळें या आजारांतून तो डोकं वर काढील अशी आम्हाला आशा वाटत होती. पण हळूहळू त्याचाहि श्वास मंद होत गेला आणि अर्ध्या तासानंतर एमिलनं श्वास घेणं थाबवलं. माझ्या आईनं त्याच्या शरिरावर हात ठेवला. दुःखाच्या भारामुळें तिचं सारं शरीर थरथरत होत. तिनं एक हुंद्का दिला आणि ती आर्त स्वरात म्हणाली, "अरे देवा, एमिलसुद्धा आम्हाला सोडून गेला!"

दुःखाच्या त्या आघातान आमचं सारं कुटुंब हादरलं. दिवाणखान्यांत मध्यभागी असलेल्या टेबलावर आमचं बायबल होतं. तें टेबल आणि तें बायबल तिथून हलवून दिवाणखान्याच्या कोपऱ्यात ठेवलं गेलं आणि त्या टेबलाच्या जागीं दोन शवपेटिका ठेवण्यात आल्या. आमचे शेजारी आणि स्नेही हातांत फुलं घेऊन या शवपेटिकेभोवतीं जमले. क्रेन्स आणि होम्स ही आमचीं स्नेही असलेलीं कुटुंबं या जग सोडून गेलेल्या दोन चिमण्या जीवांपुढं खिन्नपणें दिवाणखान्यांत उभीं राहिली. रे. कार्लनी ब्लॅड यानीं स्वीडिश भाषेत प्रार्थना म्हटली. 'हे प्रभु येशू, मम आत्म्याचा प्रियकर तू' हें गीत करुण स्वरात गायिलं गेलं. शवपेटिका उचलणाऱ्याची नेहमींच्या सरावाची घाईघाईची हालचाल सुरू झाली. शवपेटिका उचलल्या गेल्या तेव्हा माझी आई रडूं लागली. कसलाहि आक्रस्ताळेपणा त्या रडण्यात नव्हता. दुःखाचा तो उमाळा पराकोटीच्या संयमानं ती व्यक्त करीत होती. 'देवा, एमिल आम्हाला सोडून गेला' असं जेव्हां ती प्रथम म्हणाली तेव्हा दुःखाच्या आवेगान तिचं शरीर घुसळल्यागत झालं होतं. पण यावेळीं मात्र तसं काहीं झालं नाहीं. विलक्षण सयमानं तिनं हा प्रचंड आवेग शवपेटिका उचलण्याच्या वेळीं आवरला असला पाहिजे. मी आणि मार्ट रडलो नाही. आम्हीं आमच्या डोळ्यात अश्रू येऊं दिले नाहींत. आमचे चेहरेहि आम्हीं गभीर ठेवले होते. खरं म्हणजे, शवपेटिका उचलताना आम्हाला रडूं कोसळायला हवं होतं. परंतु आम्ही तें आवरू शकलों याचं कारण आपल्या रात्रीं आणि नतरच्याहि दोन रात्रीं आम्हीं दोघं झोपायला गेलों कीं अंथरुणात गुपचुप

ओक्साबोक्सी रडत असूं. झोपीं गेल्यानंतरहि मध्यरात्रीं आम्हांला अचानक जाग येत असे आणि पुन्हा रडूं कोसळत असे. प्रेतयात्रेबरोबर आम्ही दोघहि गेलो होतों. जमीन खणून आत त्या शवपेटिका ठेवल्या गेल्या तेव्हा, "राख मिळते राखेला। माती मिळते मातीला" हे शब्द कुणींतरी उच्चारलेले आमच्या कानावर पडले. त्या दोन छोट्या शवपेटिका जमिनीत ठेवल्या गेल्या, आणि त्यावर मूठमूठ माती टाकली गेली. क्रेन्स आणि होम्स कुटुंबातली माणसं दुःखानं भारावलेल्या चेहऱ्यानं आमच्या कुटुंबातल्या माणसांच सात्वन करीत होतीं.

कांहीं वेळान एका घोड्याच्या गाडींत बसून आम्ही घरीं परतलो. सार सपल होतं. दोन चिमण्या जीवांनीं आपली इहलोकींची यात्रा संपविली होती. काळाचं चक्र सारखं फिरत राहणार होतं. फ्रेडी आणि एमिल याच्यासाठी तें थाबणार नव्हतं. फ्रडीचं वय दोनच वर्षांचं होतं. त्याचा मला लागावा तितका ळळा अजून लागलेला नव्हता. पण मी आणि एमिल कितीतरी वर्ष एकत्र राहिलो होतो. खेळलो-बोललो होतों. यापुढें एमिल आपल्यातून कायमचा गेला या जाणिवेनं मला विलक्षण ओकं ओकं आणि भकास वाटू लागलं. एमिल जर जगला वांचला असता तर तो कसा झाला असता याची चित्रं मी कल्पनेनं रगवूं लागलो.

दोन दिवस मी बर्टनकडे कामाला जाऊं शकलो नाहीं. कामावर रुजू झालो तेव्हां त्याचा चेहरा पूर्वीसारखाच निर्विकार होता. भावना तर सोडाच, पण उपचार म्हणून देखील सात्वनाचे दोन शब्द त्याच्या तोंडातून निघाले नाहींत.

बर्टनचा चेहरा चिचोळा होता. आपल्या पिगट रगाच्या मिशाना अधून मधून पीळ देण्याची लकब होती. त्याची बायको फारच देखणी होती. तिच्या दर्शनानं त्याचा चेहरा उजळायचा. त्याच्याजवळ दोनतीन वेगवान घोडे होते. वेगानें धावणाऱ्या घोड्याचा त्याला षौक होता.

एमिल आणि फ्रेडीच्या मृत्यूनंतर डॉक्टर, प्रेतयात्रेचें सामान विकणारे, शव-पेटिका उचलणारे या सगळ्यानीं आपापल्या बिलानीं आम्हाला घेरून टाकल. या बिलापायीं माझ्या बापाच्या पगारातला बराच मोटा भाग कापला जाऊं लागला. आतां आमच्या कुटुंबात आम्ही सातजणंच राहिलो. शाळेची फी, कपडे, पुस्तकं, सगळा घरखर्च याच्या जोडीला आतां हीं थकलेली बिलं आली होतीं. हे सगळे पैसे वेळच्या वेळीं भरले नसते, तर आमचं घर विकण्याची पाळी माझ्या बापावर आली असती. माझी बहीण मेरी हिचं हायस्कूलमधलं आतां शेवटचं वर्ष होतं. पूर्वीपेक्षा अधिक नीटनेटके कपडे तिला देणं माझ्या आईबापांना भाग होतं. जॉर्ज

बर्टन मला महिन्याला बारा डॉलर्स पगार देत असे. माझ्या या पगारामुळें आमच्या कौटुंबिक खर्चाला बरीच मदत व्हायची. ते हिवाळ्याचे दिवस होते. कडाक्याची थंडी पडायची. कामावर जाण्यासाठीं मला अडीच-तीन मैल चालावं लागे. खर म्हणजे थंडीचे बूट घेण्याची मला फारच आवश्यकता होती. परंतु माझ्या तुटपुंज्या पगारांतून बुटांसाठीं दोन डॉलर्सची रक्कमसुद्धा बाजूला काढणं मला शक्य नव्हतं. पहाटे साडेपाच वाजता उठून त्या कडाक्याच्या थंडीतून मी कुडकुडत जात असें. थंडीच्या माऱ्यामुळें पायातलं रक्त गोठून नसन् नस सुजल्यागत ठणकू लागे. तरीहि रस्त्यातून मी तसाच रखडत, फरफटत कामावर जात असें. वाटेत एखाद्या किराणाधान्याच्या दुकानासमोर किंवा एखाद्या घरासमोर शेगडी पेटवून माणस उबेला बसलेली असत. मी थंडींत काकडत जात असलेला पाहून ती दयाळू माणसं मला हाक मारीत. शेगडीच्या उबेत पाच मिनिट मला बसू देत. त्या माणसानी ही माणुसकी जर मला दाखविली नसती तर त्या थंडींत खात्रीनं माझ्या पायाना काहींतरी विकार झाला असता, आणि बराच काळपर्यंत पायाचं तें दुखणं मला पुरलं असतं.

एकदा कामावर हजर होण्यास मला दहा मिनिटें उशीर झाला. थंडीचे बूट घालून जॉर्ज बर्टन आपल्या दुधाच्या गाडीपुढें बसला होता. मला उशिरा आलेला पाहून कपाळाला आठ्या घालून तो म्हणाला, "आज उशीर झाला तुला." मी त्याला म्हणालों, "थंडीनें माझे पाय फार गोठून गेले होते. वाटेंत एका घरासमोरच्या शेगडीपुढें उबेसाठी पाच मिनिटं थांबणं मला भाग पडलं." यावर बर्टन म्हणाला, "पण तूं माझ्यासारखे थंडीचे बूट का घेत नाहीस?" मी बर्टनला म्हणालों, "आमच्या घरची आर्थिक परिस्थिति चांगली नाही. थंडीच्या बुटासाठीं दोन डॉलर खर्च करणं आम्हांला कसं परवडणार?" यावर बर्टन तिरसटपणें 'हूं' एवढंच म्हणाला. मी काय बोललों हें जणू त्याला काहीच कळलं नव्हतं—आणि माझी खात्री होती, तें त्याला कधींच कळणं शक्य नव्हतं.

दुसऱ्याला गाणं म्हणून दाखवितांना किंवा स्वतःशीं गुणगुणतांना मीं बर्टनला कधीहि पाहिलं नाही. एखादा गमतीदार चुटका सांगून खुल्या दिलानं हसतांना मला तो कधींच आढळला नाही. वर्तमानपत्रांतली किंवा शहरातली एखादी चटकदार बातमी वाचून वा ऐकून त्यावर मित्रमंडळींत खमंग खुसखुशीत बोलणं त्याला मुळींच माहीत नव्हतं. आपल्याला आवडणारे स्त्रीपुरुष, दूध घेणाऱ्या गिऱ्हाइकाच्या गमतीजमती, संगीताच्या मैफली, वाद्यं......यापैकीं कशातहि

बर्टनला रस नव्हता. जॉर्ज बर्टनच्या या शुष्क सुरकुतल्या वृत्तीकडे पाहिलं कीं कधीं कधीं मला वाटायचं कीं या माणसाच्या जीवनांत बाल्य नांवाची गोष्ट कधींच नसली पाहिजे. कधीं कधीं मी त्याच्याशीं काहींतरी विषय काढून बोलण्याचा प्रयत्न करीत असें; परतु अशा वेळीं तो काहींतरी तिरसट वाक्य बोलून मला गप्प बसवायचा किंवा असा मख्ख, निर्विकार चेहरा करून बसायचा कीं जसं काही माझं त्याच्याशीं बोलणंच झालं नव्हतं. रेसचा घोडा चालवणाऱ्या एका माणसाशीं मात्र, रस्त्यावर थांबून तो दहापधरा मिनिटं बोलायचा. कधींहि भेटले तरी घोडा हा एकमेव विषय त्याच्या बोलण्यांत असायचा.

आपण दुधाचा धंदा करतो ही गोष्ट बर्टनला कमीपणाचीहि वाटत नसे किंवा तिचा त्याला अभिमानहि वाटत नसे. त्याच्याजवळ असलेल्या दोनतीन घोड्याचा मात्र त्याला अभिमान वाटायचा. दुधाचा धंदा चागला बरकतीला आला, तर आणखी घोडे विकत घ्यायचे आणि धावण्याचा जगाचा विक्रम मोडणाऱ्या घोड्याचा मालक म्हणून नांव कमवायचं अशी त्याची आकाक्षा होती. मी मात्र नेहमीं म्हणत असें कीं या माणसाला मुलाशीं कसं बोलावं हें मुळींच कळत नाहीं. आणि ज्या माणसाला मुलाशीं बोलता येत नाहीं त्याला घोडा हा प्राणी कधींहि हाताळतां येणार नाही ——असा माणूस उमद्या घोड्याची पैदास कधींच करूं शकणार नाही.

जॉर्ज बर्टनचा सुतकी चेहरा दररोज पाहणं माझ्या अगदीं जिवावर यायचं. त्याचं दर्शनसुद्धां नको असं मला सारखं वाटायचं. अठराशें ऱ्याण्णव सालच्या सुरुवातीला एके दिवशीं बर्टननं मला माझा पगार दिला. माझा पगार मी घेतला आणि त्याला म्हणालो, "उद्यांपासून मीं तुमचं काम सोडलं." त्यावर तो म्हणाला, "ठीक आहे. सोडलं तर सोडलं. माझं त्यात काहीच नुकसान नाहीं!" त्याला चागलं सणसणीत उत्तर द्याव अस माझ्या मनात आलं होत; परंतु मी एक चकार शब्दहि बोललों नाहीं. मीं माझे खादे वर उडवले. औपचारिक स्वरात 'गुड बाय' म्हटलं आणि तिथून तडक चालता झालो.

अन्नासाठीं दाही दिशा....

सेमिनार स्ट्रीटवर एका लाकडी बिल्डिंगमध्यें एक पत्रेवाल्याचं दुकान होतं. दुकानावर, 'येथ सर्व तऱ्हेचीं पत्र्याचीं कामे केली जातात' अशी पाटी लावलेली होती. या पत्रेवाल्याला मी अनेक वेळा दुकानात येताजातांना पाहिलं होतं. मध्यम उंचीचा तो माणूस होता. किंचित् सैल कपडे तो अंगावर घालीत असे. डोक्यावर कोंबल्यासारखी दिसणारी एक पातळशी हॅट तो घालायचा. त्याचे केस वाढलेले असायचे. हॅटला पडलेल्या भोकातून केसाचे झुपके बाहेर डोकावत. त्याने दुकान उघडून वर्ष-दीड-वर्ष झालं होत. आजूबाजूचे लोक पत्र्याची काम करून घेण्यासाठीं त्याच्याकडे येत असत.

ऑक्टोबर महिन्यात एके दिवशी मी तडक त्याच्या दुकानांत गेलों आणि 'मला नोकरीवर ठेवतां का?' अस त्याला विचारलं. त्या माणसानें मला तूं पूर्वी कुठें काम करीत होतास किंवा या कामाचा तुला पूर्वीचा अनुभव काय अशा-सारखा एकहि प्रश्न मला विचारला नाहीं. मला नोकरी हवी आहे अस मी सागतांक्षणींच, 'उद्या सकाळीं सात वाजल्यापासून तूं कामावर यायला लाग' असं त्यानें मला सागितलं. मी त्याच्याकडे बघतच राहिलों. नतर तो पुढें म्हणाला, "उद्यां सकाळीं बरोबर सात वाजता कामावर हजर हो. मी तुला दर आठवड्याला तीन डॉलर्स पगार देईन." त्यानं मला माझं नावहि विचारलं नाहीं. त्याचं नाव काय हेंहि मला ठाऊक नव्हतं.

दुसरे दिवशीं सकाळीं सात वाजता मी त्याच्या दुकानापुढें हजर झालों. दुकानाला कुलूप होतं. एक तास मी तसाच खोळबून उभा राहिलो. आठ वाजण्याच्या सुमारास घोड्याच्या गाडीत बसून तो आला. मग आम्ही या गाडींत छपरावर बसविण्याचे पत्रे भरले आणि त्याच गाडीतून ब्रॉडस्ट्रीटवर राहणाऱ्या ऑसगुड या गेल्सबर्गमधील प्रसिद्ध फोटोग्रॉफरच्या घरी गेलों. ऑसगुडच्या स्वयंपाकखोलीच्या छपरावरील जुने पत्रे काढून त्या जागीं नवे पत्रे टाकण्याचं काम होतं. भिंतीला शिडी लावून आम्ही वर चढलो आणि हळूहळू

छपरावरचे जुनाट झालेले पत्रे काढून खाली आणून टाकले.

दुपारचे बारा वाजले तेव्हा माझा हा नवा मालक मला म्हणाला, "आता काम पुरे. मी आता घरीं जातो." आम्हीं काम थांबविल. माझा मालक घरी निघून गेला. मी माझ जेवण घरून आणलंच होत. तिथ बसून मीं माझ जेवण केल. जवळजवळ दोन वाजता माझा मालक परत आला. तो पीत असावा अस मला पूर्वी उगीचच वाटल होतं; परतु यावेळीं मात्र माझी खात्री झाली. तो माझ्या जवळ आला तेव्हा त्याच्या तोंडच्या उग्र भपकाऱ्यावरून मीं ओळखल कीं स्वारी यथास्थित व्हिस्की झोकून आली आहे. पुन्हा आम्हीं भितीला शिड्या लावल्या आणि छपरावर नवे पत्रे टाकण्याचं काम सुरू केलं. शिडीवर चढताना मद्याचा अंमल वाजवीपेक्षा थोडा अधिक झाल्यामुळं त्याचे पाय लटलटत होते. एकदा त्याचा पाय शिडीवरून घसरला देखील, परतु त्याच्या हाताची पकड बळकट असल्यामुळें तो वाचला. नाहींतर खर म्हणजे तो खालीच कोसळायचा. आम्ही दोनतीन पत्रे छपरावर बसवले असतील नसतील. दोन वाजता आमच काम सुरू झाल होतं. चार वाजण्याचा सुमार झाला तेव्हा माझा मालक म्हणाला कीं, आता काम पुरे, चला घरा.

दुसरे दिवशी सकाळी बरोबर सात वाजता मी दुकानापुढें हजर झालो. दुकानाला कुलूपच होत. मला दोन तास माझ्या मालकाची वाट पाहत ताटकळत उभ राहाव लागलं. नऊच्या सुमाराला घोड्याच्या गाडीतून तो आला. व्हिस्कीचा भपकारा त्याच्या तोंडाला येत होता. तिथून आम्ही ऑसगुडच्या घरीं गेलो. आणखी तीनचार पत्रे छपरावर बसवले. बारा वाजता त्यानें काम थांबविल आणि तो म्हणाला, "आजच्या दिवसाच आपल काम झालं." ते ऐकून मला हायसं वाटलं; कारण त्या दिवशी त्यानें इतकी व्हिस्की झोकली होती कीं त्याला नीटपणें शिडीवर चढताहि येत नव्हतं. एकदा तर तो छपरावरून खाली घसरण्याच्या बेतात होता. दुसरे दिवशीं सकाळीं मी सातला न हजर होता आठ वाजताच आलो. दहा वाजेपर्यंत मी ताटकळत वाट पाहिली. तरीहि तो आला नव्हता. मग मी मेन स्ट्रीटवर बराच वेळ भटकलो. अकरा वाजता मीं पुन्हा येऊन पाहिल, पण दुकानाला कुलूपच होतं. आणखी तासभर वेळ काढून मी बारा वाजता परत आलो. तरीहि दुकानाच कुलूप आपल होत तसच होत.

त्याचक्षणीं पत्रेवाल्याच्या या नोकरीला रामराम ठोकण्याचं मीं ठरवलं. मला त्याची कींव आली. त्याच्याकडे मी झाल्या दिवसाचा पगार सुद्धां मागायला

गेलो नाहीं. कारण तो बुडायला आला होता हें मला निश्चित टाऊक होतं. काहीं आठवड्यानंतर मी सहज तिथे गेलो तेव्हा तें पत्र्याचं दुकान कायमचं बंद झाल्याचं मला आढळलं. 'येथें पत्र्याचीं सर्वतऱ्हेचीं कामें करून दिली जातील' ही पाटी तिथें दिसत नव्हती आणि दिसणारहि नव्हती.

त्यानंतर पॉप हे पेय तयार करणाऱ्या कारखान्यात बाटल्या धुण्याचं काम मला मिळालं. मी कामाला लागलो तेव्हा उन्हाळ्याला सुरुवात झाली होती. या नोकरीच भवितव्य काय हे मला पुरतं टाऊक होतं. मागल्या पानावरून पुढे चालू असाच एकूण हा प्रकार होता. हं काम विलक्षण कटाळवाणं होत. सकाळ-संध्याकाळ त्याच त्याच बाटल्या त्याच त्याच पद्धतीनं धुवायच्या—कसलाहि बदल इथे संभवणं शक्य नव्हत. नोकरीला लागलो तेव्हा मालकानं मला सांगितलं कीं कामाच्या वेळात लागेल तेवढ पॉप तूं पिऊं शकतोस. मी बाटल्यावर बाटल्या पॉप पिण्यास सुरुवात केली. चवथ्या दिवशीं मी पॉप पिण सोडून दिलं. मला वाटतं आयुष्य-भर पुरेल इतक पॉप मी पिऊन घेतलं. दोन आठवडे मी काम केल आणि ही नोकरी सोडून दिली. या कामातला सकाळ संध्याकाळ जाणवणारा तोचतोपणा मला केवळ असह्य वाटला.

हिवाळा आला तेव्हा हार्वे एम्. क्रेग याच्या औषधाच्या दुकानात मी नोकरीला राहिलो. दुकानाची एक चावी माझ्याजवळ असे.

सकाळीं सात वाजता येऊन मी सगळ दुकान झाडून स्वच्छ करीत असें. हिनमन याच्याकडे औषध तयार करण्याचं काम होतं. तो साडेसात वाजता येत असे. तळघरात जाऊन मी औषधाच्या खोलीतल्या बाटल्या व्हिस्की आणि रम यानीं भरून आणून ठेवत असें. पोर्टवाइन हे मद्य मीं प्रथम इथेच चाखलं. माझ्या अपेक्षेपेक्षां त्याची चव चागली होती अस मला आढळून आल. परतु याचा माझ्या शरिरावर वाईट परिणाम होईल अशी धागधुग माझ्या मनात होतीच. त्यानंतर मीं व्हिस्कीची चव पाहिली. व्हिस्की काही आपल्यासाठी नाही अस मी ठरवून टाकलं. औषधाच्या खोलीतल्या वेगवेगळ्या बाटल्यात मी सल्फ्युरिक आणि म्युरिॲक ॲटिसिड, टरपेटाइन इत्यादि औषधं भरून ठेवत असें.

नऊ वाजले कीं हार्वे क्रेग दुकानात येत असे. त्याची बायको सहसा त्याच्या-बरोबर असायचीच. इलिनॉय येथील सुप्रीम कोर्टाचे न्यायाधीश ए. एम्. क्रेग यांचा तो मुलगा. दिसायला तो बराचसा आपल्या वडिलांसारखा होता. मला आणि हिनमनला तो स्नेहपूर्वक वागवीत असे. मात्र तो दुकानात आला कीं

आमचा हास्यविनोद आणि अघळपघळ गप्पा एकदम बंद व्हायच्या. हार्वे कॅगर्च बायको बुटकेली पण देखणी होती. दुपारच्या आत ती घरी परत जात असे.

हिनमनबरोबर काम करणं मला आवडायचं. शिडशिडीत बांध्याचा, काळस वर्णाचा, रेखीव मिशाचा हिनमन, एडगर ॲलन पोसारखा दिसे. हिनमन हसल कीं त्याचं हास्य त्याच्या डोळ्यावाटेहि उतूं जायचं. औषधं तयार करण्याचं काम त्याला आवडत असे आणि तो तें मनःपूर्वक करीत असे. या विषयावर त्याच वाचनहि उल्लेखनीय होत. अद्ययावत् औषधं त्याच्या माहितीची असत. त्याची विनोदबुद्धि अतिशय तल्लख होती. एकदा एका दुकानात घडलेली एव गंमतीची गोष्ट त्यानें मला सागितली. उन्हाळ्याचे दिवस होते. एका रविवारी एक मुलगा एका दुकानात आला आणि दहा सेंट्स किमतीचा 'ॲसाफेटिडा' हिंग मागूं लागला. दुकानातल्या नोकरानीं ती बाटली काढली. दहा सेंट किमतीचा हिंग जोखला आणि पुन्हा शेल्फवर चढून ती बाटली ठेवून दिली. हिंग बाधून त्यानीं तो त्या मुलाच्या हातात दिला. मुलगा म्हणाला, "माझ्या नावाचं बिल करून द्या." कारकुनानें विचारल, "तुझं नाव काय?" मुलगा उत्तरला, "माझं नाव ऑगस्ट शिमेल्डरफर (August schimmelderfer)" तें नाव ऐकतांच तो कारकून एकदम चिडून ओरडला, "आधीं चालता हो. दहा सेंट्स एवढ्या कमी मोबदल्यात ॲसाफेटिडा आणि शिमेल्डरफर या दोन शब्दांचीं लाबलचक स्पेलिंग लिहिण्याची माझी मुळींच तयारी नाहीं!"

औषधं तयार करायच्या खोलीत एक भलं मोठं पुस्तक होतं. वेब्स्टरच्या डिक्शनरी-शिवाय एवढ्या दाडग्या ग्रंथाला मीं पूर्वी कधींच हात लावला नव्हता. या ग्रंथाचं नाव 'धी फार्माकोपिया' अस होत. या ग्रंथांत सर्व औषधाची नावं आणि त्यापासून येगारे गुण यांचं यथासाग वर्णन होतं. अधूनमधून हा जाडजूड ग्रंथ मी चाळीत असें. या ग्रंथराजातल्या कांहीं ओळी वाचायच्या आणि त्यांचा अर्थ कळला नाहीं कीं हिनमनला प्रश्न विचारायचा असा माझा क्रम चालला होता. परंतु हिनमन माझ्या प्रश्नांच्या भडिमारानं कधींहि वैतागला नाहीं. आपलं ज्ञान जमेल तेवढं दुसऱ्याला द्यावं—विशेषतः तरुण मुलांना द्याव असं त्याला फार वाटायचं.

त्यानंतर जाहिरातीचं वर्तमानपत्र काढण्याचा मीं धंदा केला. जॉन जॉडिन्सनें माझ्या डोक्यात ही कल्पना भरवली. जाहिरातीचीं अनेक वर्तमानपत्रं त्याच्या-जवळ होतीं. 'कम्फर्ट' नावाचं एक वर्तमानपत्र त्यानं मला दाखवलं. या

वर्तमानपत्राचे एक लक्ष वर्गणीदार होते. दुसरं कुठलंच वर्तमानपत्र एवढं खपत नसे. कम्फर्टमध्यें औषधं, कोंबड्या, चाकूसुऱ्या, खेळणीं, वाद्यं, स्वस्त घड्याळं —अशा सर्वतऱ्हेच्या जाहिराती असत. अशी जाहिरातीचीं वर्तमानपत्रं काढून अनेकांनीं खूप पैसा केल्याचं जॉननं मला सांगितलं. जॉननें दहा डॉलर्सना छापण्याचं लहानसं यंत्र आणि थोडाफार टाइप विकत घेतला होता. या छोट्या यंत्रात पाच बाय चार इंचाचा कागद छापून निघे. माझ्याजवळची तीन डॉलर्सची शिल्लक मीं या धंद्यात गुंतविली. मी आणि जॉन दोघंहि भागीदार होतो. जो कांहीं फायदा होईल तो दोघानीं अर्धा अर्धा वाटून घ्यायचा असं आमचं ठरलं होत.

जाहिरातीचं वर्तमानपत्र सुरू करायचं आमचं नक्की ठरल. जॉन म्हणाला, "हें पाहा, जाहिरातीशिवाय आपल्या वर्तमानपत्रात आपण कांहींच छापणार नाही, तेव्हा इतरत्र आपलं वर्तमानपत्र खपेल अशी आशा धरण्यांत कांहीं अर्थ नाही. आपल्या वर्तमानपत्राची किमत आपल्याला एक सेंट देखील ठेवता यायची नाहीं तेव्हा तेंच नाव आपण आपल्या वर्तमानपत्राला ठेवूं." आम्हीं आमच्या वर्तमानपत्राचं नाव ताबडतोब 'नॉट ए सेंट' असं ठेवलं. आम्ही आमच्या वर्तमानपत्राच्या साठ प्रती काढीत असूं. नॉट ए सेंट चे एकूण दोन अंक निघाले. आमच्या या वर्तमानपत्रात आम्ही कोणकोणत्या जाहिराती छापल्या होत्या तें सगळं काही मला नीटसं आठवत नाहीं. परंतु एक सेकंडहॅंड वॉटरबेरी घड्याळ, काहीं सेकंडहॅंड सुऱ्या आणि पुस्तकं या तीनच जाहिराती माझ्या लक्षात राहिल्या आहेत. आमच्या वर्तमानपत्रासाठी लागणारा पोस्टाचा खर्च देखील आम्हाला परवडेना. काहीं प्रती आम्ही आमच्या मित्राना देत असूं; आणि उरलेल्या घरींच ठेवत असू. घरात ठेवलेल्या या गठ्ठ्याकडे पाहून आम्ही प्रकाशक आहोत असं छाती पुढें काढून आम्ही म्हणत असूं. आमचं वर्तमानपत्र छापण्याचं काम आम्ही गोठ्यात गवत सांचवून ठेवण्याच्या खोलीत करीत असूं. थंडीच्या दिवसात हात नुसते गारठून जायचे. मग धावतपळत घरांत जायचं. शेगडीपुढें उभं राहून अंग थोडं शेकवून घ्यायचं, आणि पुन्हा गोठ्यात येऊन छपाईच्या कामाला सुरुवात करायची. कधीतरी अचानक वर्तमानपत्राचा आमचा हा धंदा भरभराटीला येईल आणि आम्ही खोऱ्यानं पैसा ओढूं असं आम्हांला वाटायचं. दोन अंक निघाल्यानंतर आमच वर्तमानपत्र बद पडलं. वर्तमानपत्र सुरू करायचं ठरवतांना आम्ही जसे हसलो होतों तसेच मनमोकळेपणानं हें वर्तमानपत्र बंद पडल्यावरहि आम्ही हसलों.

वर्तमानपत्राचा धंदा संपला. आता मीं कुंभारकीच्या धंद्यांत शिरायच ठरवलं. डे स्ट्रीटच्या पूर्वेला एका कुंभाराचा लहानसा कारखाना होता. चाक फिरवून भांड्याना आकार देणारे कामगार तळमजल्यावर असत. चाकावर माती टाकून त्याला मनाजोगता आकार देण्याचं काम मोठ हुन्नरीच असे. ही कला तुम्हाला अवगत झाली कीं कुंभारकीच्या धंद्यातलं मोठंच रहस्य तुमच्या हातीं लागलं असं म्हणायला हरकत नाही. चाक फिरवणाऱ्या माणसाच्या जवळच मातीचा गोळा तयार करून देणारा मनुष्य असतो. मी हा गोळा तयार करून देण्याच्या कामावर राहिलो होतो. जे भाडं तयार करायच त्याच्या वजनाची माती एका लाकडी तराजूवर जोखून प्रथम मी घेत असें. हा मातीचा गोळा तळहातावर धरून त्याला बोटं न लावता तो हवेंत उचलायचा आणि एका ताणलेल्या तारेवर त्याचे बरोबर दोन भाग करून ते फळीवर टाकायचे. मातीचा गोळा हवेंत उचलल्यामुळें मनगटावर ताण पडायचा. आठवडाभर माझं मनगट ठणकत होत. पण नतर मला संवय झाली, आणि मातीचे गोळे करणाऱ्या इतर कामगारापैकींच मी एक आहें अस समजून मी सहजगत्या तें काम करू लागलो. चाक चालवणारा माणूस हे तयार केलेले गोळे लोखंडाच्या फिरत्या चाकावर टाकायचा. चाक फिरता फिरता या मातीवर पाणी शिपडून हातातल्या थापटण्यानें आकार द्यायचा. हळूहळू भाड तयार झाल कीं ते सुकत ठेवण्यासाठीं मी ते घेऊन जात असें. भाड सुकल कीं कारखान्याच्या बाजूला असलेल्या भट्टींत ते भाजण्यासाठीं जायच. याच कारखान्याच्या वरच्या मजल्यावर आणखीहि काही कुभार होते; परतु ते साच्यात माती घालून भाडी बनवीत. चाकावर माती घालून भाडीं करणाऱ्या कुंभाराइतक कौशल्याच हे काम नव्हत. एके दिवशीं सकाळीच मला कळल कीं आमच्या कुभारशाळेला आग लागली. कारखान्याजवळ जाऊन पाहतो तर काय, तो कारखाना आधल्या रात्री अग्नीच्या भक्ष्यस्थानी पडला होता. अजूनहि भिती धुमसत होत्या. धुराचे लोट संथपणें आकाशात जात होते. माझा कुभारकीचा व्यवसाय इथंच ला—आणि तोहि कायमचा!

मुख्य रस्त्यावरून जॉर्ज या तलावाकडे जाणारा रस्ता खडकाळ टेकडीवजा होता. ट्रॉली गाड्या या रस्त्यावरून नेणं आणणं मोटंच बिकट होत. हा रस्ता वाहतुकीसाठीं नीट करायचा असं सर्वांनीं ठरवलं. माणसं खेचराचे ताडे घेऊन कामाला लागलीं. मला इथें पाणी आणणाऱ्या पोऱ्याचं काम मिळालं. पाण्याच्या पंपावरून दोन दोन बादल्या पाणी भरून मी आणीत असें. दर बादलीबरोबर दोन जस्ताचीं

भांडीं असत. मीं पाणी भरून आणल कीं कामगार म्हणायचे, "हं, मला दे बघू थोड पाणी. आता थोडं इकडे टाक." केवळ माणसानाच पाणी द्यायचं असत तर हे पाणी आणणाऱ्या पोऱ्याचं काम मला परवडलं असतं; परतु ओझीं वाहणाऱ्या त्या खेचरासाठीहि मलाच पाणी आणावं लागे. एखाद्या खेचरानें बालदीला तोंड लावलं कीं एका सपाट्यात ते ती बादली रिकामी करून टाकी. पाण्याच्या जागेपासून बऱ्याच दूर अंतरावर हा पाण्याचा पप होता—जवळजवळ शंभर यार्ड म्हणा ना. पुढें रस्ता.नीट झाल्यावर माझं हे कामहि संपलं.

विन्फिल्ड स्कॉट कॉव्हन या माणसानं जॉर्ज तलावात एक बोटक्लब सुरू केला होता. तलावाच्या आसपास ट्रॉली गाड्या थाबत असत. इथेच त्यान एक छोटंस उपाहारगृहहि उघडलं होतं. एका उन्हाळ्यात मी तिथं नोकरी केली. विन्फिल्ड कॉव्हन आपल्या कामाच्या बाबतींत वाजवीपेक्षा फाजील दक्षता बाळगीत असे. हं कस होईल? ते कसं होईल? या चिंतेचा भार सारखा त्याच्या डोक्यावर असायचा. कुठं थोडंस काहीं चुकलं कीं त्या लहानशा चुकीमुळं सगळंच बिघडणार आहे अस वाटून त्याची धावपळ सुरू व्हायची. तलावात फिरण्यासाठीं लोकाना होड्या आणि वल्हीं काढून द्यायची हें माझं काम होतं. एका होडीसाठी तासाला पचवीस सेंट्स भाडं पडायचं. या कामाबरोबरच उपाहारगृहातले आइस्क्रीम, केक्स, सरबतं इत्यादि जिन्नस विकण्याच कामहि मी करीत असे. बॉबीट या माणसाची एक छोटीशी स्टीमबोट होती. दहाबारा माणसं तिच्यात बसू शकतील एवढी ती होती. तलावाच्या टोकापर्यंत जाऊन यायचं भाड माणशी पचवीस सेट होतं. नॉक्स काउटी शहरात इतकी सुंदर बोट दुसरी नाही याविषयीं लोकाचं एकमत होत. हे पूर्ण सत्य होतं. कारण नॉक्स काउटी विभागात दुसरी बोटच मुळीं नव्हती. बॉबीटच्या या बोटीच नाव होतं 'लेडी वॉशिंग्टन'. कधी कधी त्याची सर्व बोट उतारूंनीं भरून जाई. पण कधी कधी मात्र एकहि उतारू तिच्या बाजूला फिरकत नसे. बॉबीट चागला उंचापुरा, बळकट खांद्याचा, चपळ माणूस होता. कोणत्या परिस्थितींत काय करायचं हें त्याला नेमकं ठाऊक असे. पूर्वी त्यानं पोलिसात काम केलेलं होतं असं मी ऐकलं. माझी खात्री आहे कीं बॉबीट हा त्या वेळीं उत्कृष्ट पोलीस असला पाहिजे. त्याची आणि माझी चागली गट्टी जमली.

सारखी कुरकुर आणि चिंता करणाऱ्या व्हिन्फिल्ड कॉव्हनची नोकरी सोडताना मला मुळींच वाईट वाटलं नाहीं; परंतु बॉबीटचा सहवास मात्र यापुढें आपल्याला मिळणार नाहीं याची मला खंत वाटली. मी जातांना तो मला म्हणाला कीं, हिवा-

ळ्यांत रात्रीच्या वेळीं पहारेकऱ्याचं काम त्याला मिळण्याचा संभव आहे. मी पुन्हा भेटेन असं त्याला सांगितलं; परंतु त्याची माझी पुन्हा कधींच भेट झाली नाही.

उष्णतामान शून्यावरून पंधरावर आलं कीं जॉर्ज तलावात बर्फ-सांठवणीचा हंगाम सुरू व्हायचा. रात्रीं सात वाजल्यापासून पहाटे सहा वाजेपर्यंत रात्रपाळीचे कामगार तिथं काम करू लागायचे. बर्फाचा थर चांगला बारा ते अठरा इंच जाड असायचा. मला इथें तराफेवाल्याचं काम मिळालं. कापलेल्या बर्फाचा पंधरा फूट लांब आणि दहा फूट रुंद तराफा ढकलत ढकलत बर्फ जिथें साठविलं जाई त्या घरात घेऊन जायचा असं हें काम होतं. बर्फाचा हा तराफा बर्फ घरात आणल्यानतर त्याच्या लहानलहान लाद्या करण्यात येत आणि त्यावर भुसा पसरून उन्हाळ्यासाठी तो साठविण्यात येई.

थंडीचे बूट आणि गरम कपडे माझ्याजवळ होते, त्यामुळं इथ काम करायला मला फार आवडायचं. हवा चांगली खुसखुशीत असायची. काम करता करता वर नजर करून पाहिल कीं, नक्षत्रानीं मोहरलेलं आकाश दृष्टीला पडायचं. कधी कधी तुटलेल्या उल्केची झळाळत जाणारी बाणासारखी रेषा दिसायची. यापूर्वी मीं कधीहि रात्रपाळीचं काम केलेलं नव्हतं. रात्रपाळीच्या या कामामुळं मला आकाशाकडे, निरनिराळ्या ताऱ्याकडे, त्याच्या विशिष्ट जागाकडे डोळे भरून पाहण्याची संधि लाभली. कधीं कधीं या विराट नक्षत्रसृष्टीकडे पाहताना मला वाटायचं कीं या प्रचंड विश्वापुढं माणूस हा प्राणी किती क्षुद्र आहे! रात्रीच्या वेळी बर्फाचे तराफे ढकलीत आम्ही कामगार येऊं लागलो कीं त्या अंधारांत एकमेकाच्या नावानी हाका मारून 'पडलात तर थंडगार पाण्यांत पडाल रे' अशा सावधगिरीच्या सूचना आम्ही एकमेकाना देत असूं.

बर्फाचे तराफे ढकलण्याचं काम मीं एक आठवडा केलं. दुसऱ्या आठवड्यात माझी नेमणूक बर्फघरात झाली. इथें आणलेल्या तराफ्याच्या तीन फूट लांब आणि दोन फूट रुंद लाद्या तयार करून त्या ओळीनं रचून ठेवायच्या हें माझं काम होतं. लोखंडाच्या काठीनं या जड लाद्या ढकलून ओळीनं रचाव्या लागत. हें काम अंगमेहनतीचं होतं. एखाद्या खेचरासारखे इथे कष्ट करावे लागत. लाद्या ढकलून ढकलून माझी पाठ आणि खादे ठणकू लागले होते. हें काम माणसांचं नसून यंत्रांचं किंवा खेचराचंच आहे याविषयीं मला मुळींच संशय उरला नाहीं. पहिल्याच दिवशीं सकाळीं मी रात्रपाळी संपवून घरीं गेलों तेव्हां माझं अंग मनस्वी ठणकूं लागलं होतं. कशीबशी मीं माझी न्याहरी उरकली आणि बिछान्यावर जाऊन पडलों.

मीं झोपण्याचा खूप प्रयत्न केला परंतु साऱ्या शरिराला जबर ठणका लागल्यामुळें दुपार उलटली तरी माझ्या डोळ्याला डोळा लागेना. दुपारनंतर मला जरा झोप येऊं लागली. तरी स्नायूंना कळ येऊन मी तीनचार वेळां तरी अवचित जागा झालो. कामाला निघण्याची वेळ झाली असं म्हणून आईनं मला उठवलं, त्या वेळीं आपण नुकतेच झोपत आहोत अस मला वाटत होतं. कसली झोप आणि कसलं काय! तसाच धडपडत उठलो आणि कपडे करण्याच्या तयारीला लागलो.

दुसऱ्या रात्री काम करता करताच मी विलक्षण थकलो. थोडीशी विश्राति मिळावी म्हणून मी हळू हळू काम करूं लागलों. आमच्या मुकादमाच्या नजरेंतून ही गोष्ट सुटली नाही. माझ्याजवळ येऊन तो हलक्या आवाजात मला म्हणाला, "भरभर लाद्या ढकल, सॅडबर्ग." ही गोष्ट त्यानें जर माझ्या अंगावर खेकसून मला सांगितली असती तर तिथल्या तिथें कामाचा राजिनामा देऊन मी परतलो असतो. परतु त्या देखरेख करणाऱ्या माणसानें विलक्षण आर्जवानें मला हे सांगितलं. दुसरं अस कीं मी त्याच्या लेखी नुसताच एक निर्जीव नबर नव्हतो. त्यानें माझे नाव घेऊन मला हाक मारली होती. म्हणजे मला तो व्यक्तिशः ओळखत होता. कामावर जाण्यासाठी ज्या स्वरात माझी आई मला हाक मारून उठवीत असे तशाच स्वरात त्यानें मला भरभर काम करण्याची सूचना दिली होती. त्या माणसाविषयीं मला मनोमन आदर वाटला. कधीं काळीं अशा तऱ्हेचं इतर कामगारावर देखरेख करण्याचं काम जर माझ्या वाट्याला आलं तर मी त्याच्यासारखाच माणुसकीनं वागेन आणि बोलेन असं मीं ठरवलं. सकाळचे सात वाजले कीं एकदाचं हें काम संपेल: आणि मग पुन्हा म्हणून मी या गुरासारखे कष्ट करावे लागणाऱ्या नोकरीवर येणार नाहीं अस मीं ठरवलं. पण इतक्यात तो मुकादम माझ्याजवळ आला आणि म्हणाला, "भरभर काम कर, सॅडबर्ग. आता थोडेच दिवस राहिलेत. हा हंगाम सपला कीं आपली सगळ्याचीच सुटका होणार आहे." या त्याच्या वाक्यानें या कष्टाच्या कामाकडे पाहण्याची माझी दृष्टीच बदलली. मी घरीं आलों तेव्हा मी स्वस्थपणें जेवूं शकलों. माझं अंगहि पूर्वीइतकं ठणकलं नव्हतं; आणि मला झोपहि चागली लागली. तो आठवडा सपला कीं बर्फ-साठवणीचा हंगाम संपल्यामुळें आपोआपच तें कामहि थांबणार होतं. या कामाचे मला दर रात्रीला एक डॉलर आणि पंचवीस सेंट्स मिळत असत. इतके पैसे मला पूर्वी दुसऱ्या कोणत्याहि कामाचे मिळालेले नव्हते. हें काम करीत असताना एक गोष्ट माझ्या लक्षात आली ती अशी कीं, अनाठायीं

कष्ट न घेता सहजपणें काम कसं करावं हें कौशल्य मला अवगत नव्हतं. माझ्या-बरोबरच्या इतर कामगारानी पूर्वी रेल्वे रस्त्यावर वेगवेगळ्या तऱ्हेच्चीं मजुरीचीं कामें केलेली होतीं. माझा बाप मी घरीं एखाद काम करताना सागत असे, "शॉली, संथपणें काम कर रे, धडपड धावपळ करूं नकोस." माझ्या बापाने सागितलेले हे सूत्र माझ्या बरोबरीच्या इतर कामगाराना त्याच्या पूर्वीच्या अनुभवामुळें अवगत होतं. त्यामुळें माझ्याइतकच काम करूनहि ते मात्र माझ्याइतके थकत नसत.

वयाच्या सोळासतराव्या वर्षी वुइल्यम्स नावाच्या माणसाने तयार केलेल्या रेसच्या मैदानावर मी बारीकसारीक मजुरीची कामं केली होती. घोड्याना पाणी दाखवणं, त्याचा घाम पुसून त्याना स्वच्छ करण अशासारखी ही काम असत. रेसचा हंगाम सहा आठवड्याचा असे. तोवर माझ काम चाले. मला या कामा-बद्दल अर्धा-पाव डॉलर मिळत असे; त्यातून मीं फार तर दहा डॉलर जमवले असतील. परतु पगाराबरोबरच मला रेसचा पासहि मिळायचा. मी कोणत्याहि रेसला केव्हाहि जाऊन बसू शकत होतो. याच वेळीं मी अनेक नावाजलेल्या घोड्यांना शर्यतींत धावताना पाहिलं.

सी. डब्ल्यू. वुइल्यम्स हा गृहस्थ आयोवाहून गेल्सबर्गला आला होता. आयोवा येथे त्याचं पतगाच्या आकाराचं रेसच मैदान होत. काही लोक म्हणत कीं, पतंगाच्या आकारापेक्षांहि या मैदानाचा आकार इंग्रजी आठ या आकड्या-सारखाच होता. वुइल्यम्स हा प्रथम टेलिग्राफ ऑपरेटर म्हणून नोकरीला होता.

एकदा त्याच्या डोक्यात काय शिरलं कुणास ठाऊक, त्यानें दोन घोड्या विकत घेतल्या. लोकाना अर्थातच हे मूर्खपणाच वाटल; पण जागतिक विक्रम मोडणारे एक्स्टेल आणि ॲलर्टन हे घोडे याच घोड्यापासून झाले. अठराशें एकूणनव्वद साली एक्स्टेलनें जागतिक विक्रम मोडून नवा विक्रम प्रस्थापित केला. एका क्षणात त्याचं नाव जगभर झालं. एका कंपनीन तो घोडा एकशेंपन्नास हजार डॉलर्सना विकत घेतला. अस म्हणतात की, एवढी प्रचंड किमत यापूर्वी कुठल्याहि घोड्याला आलेली नव्हती.

वुइल्यम्स अठराशें चौऱ्याण्णवमध्यें गेल्सबर्गला आला. नॉक्सव्हिले रोडवर एकशेंबारा एकर जमीन विकत घेऊन त्यानें एक नव्या पद्धतीच रेसचं मैदान आंखलं. या मैदानावर वर्षातले सहा आठवडे रेसचा हंगाम सुरू असायचा. जगांत नांवाजलेले घोडे या मैदानावर धावायचे. ॲलिक्स या घोडीनं जागतिक विक्रम मोडल्याचं मीं याच मैदानावर पाहिलं.

त्या दिवसापासून देशातल्या घोड्याचा पोक असलेल्या लोकाच्या नजरा गेल्सबर्गकडे वळू लागल्या. वुइल्यम्स हा या आकर्षणाचा केंद्रबिंदु होता. घोड्याची पैदास करणाऱ्या आणि त्याना शिक्षण देणाऱ्या लोकाच्या क्षेत्रात वुइल्यम्सनें फार मोठ नांव कमावलं. ठिकठिकाणचे घोड्यांची पैदास करणारे लोक त्याला भेटण्या-साठी गेल्सबर्ग येथे येऊं लागले. अनेक शर्यती जिकणाऱ्या उत्तम घोड्याच्या अंगात वुइल्यम्सच्याच घोड्याच रक्त खेळत आहे हे सर्वाना ठाऊक होतं.

हळूहळू रेसचा हा धदा बसत चालला. वुइल्यम्सनें आपले सगळे घोडे चागल्या किमतींना विकून टाकले आणि ते पैसे त्यानें इतरत्र गुंतविले. वुइल्यम्सची एक आठवण माझ्या मनात सदैव घोळत राहिली. ऑक्टोबर महिन्यातली ती एक सकाळ होती. वातावरणात थोडसं धुक होतंच. आपल्या ॲलर्टन या घोड्या-वर बसून वुइल्यम्स त्यानेंच आखलेल्या त्या रेसच्या मैदानावरून धीमेपणानें जात होता. तो ॲलर्टनला दामटीत नव्हता—त्याला संथपणे चालवीत होता. पूर्वीचा प्रचड वेग त्या नावाजलेल्या घोड्यापाशी आता उरलेला नव्हता; परतु त्याच रक्त मात्र नंतर नावाजलेल्या अनेक घोड्याच्या अंगात होत. तेच त्याचं भूषण होत, तीच त्याची पदवी होती.

काम आणि गंमत

एकदा रात्री ऑपेरागृह पेटल्याची बातमी कुणीतरी आम्हाला येऊन सांगितली. मेनस्ट्रीटच्या कोपऱ्यावर मी तसाच धावत गेलो, आणि ते पेटलेलें थिएटर पाहत उभा राहिलो. मध्यरात्रीपर्यंत ते ज्वाळांचे तांडव पाहत मी तसाच उभा होतो. थिएटर अग्नीच्या भक्ष्यस्थानीं पडताना मला पाहवेना. अनेक सुखद आठवणी त्याच्याभोवतीं गोळा झाल्या. किकॅपू जातीच्या रेड इंडियन्सची युद्धगीत आणि त्यासोबत केलेली त्यांची नृत्य मी याच थिएटरमध्यें पाहिली होती. मला आठवलं, ती गीतं ऐकून आल्यानंतर आम्ही घरीं येऊन तसं अनुकरण करण्याचा प्रयत्न करीत असूं. या रेड इंडियन्सच्या कंपनीचा मालक एक गोरा माणूस होता. स्टेजवर येऊन मधूनमधून तो 'हमखास गुण देणाऱ्या' कांही औषधाची जाहिरात करायचा. तो सांगायचा, "तुम्हाला जर संधिवाताचा त्रास होत असेल तर आमच्याजवळ मिळणारं किकॅपू रेडइंडियन सर्पाचं तेल दुखणाऱ्या जागेवर चोळा. पोटात दुखत असेल तर याच तेलाचे दोन चमचे पोटात घ्या. एकदा अनुभव घ्या आणि खात्री करा." त्याचं ते जाहिरातीचं भाषण आम्ही पोरं घरीं येऊन त्याच्या विशिष्ट लकबीने म्हणत असू.

या जळत असलेल्या स्टेजवरच मी पूर्वी डॉक्टर ओ लियरी यांचं भाषण ऐकलं होतं. भाषणाला तिकिटं लावलेली नव्हती. शाकाहारी भोजन हेच आरोग्यवर्धक असतं, मांसाहाराचा त्याग करणं आवश्यक आहे या विषयाचं प्रतिपादन डॉक्टर ओ लियरी आपल्या भाषणातून करीत असे. आमच्या गावात त्यानें जवळजवळ चार आठवडे मुक्काम ठोकला होता. या वास्तव्यात शाकाहाराची कैफियत मांडणारी एक व्याख्यानमालाच त्यानें दिली. मांसाहार केल्यामुळं शक्ति क्षीण होते आणि दिवसभर थकवा आल्याची भावना होत राहते असं त्यानं सांगितलं होतं. 'तुम्ही शाकाहार करून पाहा, तुमच्या उत्साहात आणि शक्तीत प्रचंड वाढ होईल' असा त्यानें निर्वाळा दिला होता. त्याच्या या भाषणाचा माझ्या मनावर इतका परिणाम झाला कीं जवळ जवळ दोन आठवडे

मीं मांसाशन करण्याचं सोडून दिलं. परंतु शाकाहार करूनसुद्धा पूर्वी जसं मला थकल्यासारखं वाटायचं तसंच आताहि वाटूं लागलं. मीं पुन्हा मासाहार घ्यायला सुरुवात केली. मासाहारापासून मला कधीहि कसला अपाय झाला नाहीं. स्वाभाविकच, डॉक्टर ओ लियरीचं सगळं तत्त्वज्ञान मी पार विसरून गेलो.

याच थिएटरमध्यें मीं गॅलरीचं दहा सेंटचं तिकीट काढून मेस्मेरिझमचे प्रयोग पाहिले होते. प्रयोग करणारा मनुष्य आपल्यापुढें एका माणसाला उभा करायचा. त्याच्या डोळ्यात तो टक लावून पहायचा. काही काळानं तो समोरचा माणूस स्टेजवरच्या गालीच्यालाच पाणी समजून तिथं पोहायला लागायचा. दुसरा एक असाच चमत्कारिक प्रयोग त्यानें केलेला मीं पाहिला होता. एका जिवंत माणसाच डोकं एका टेबलावर आणि पाय दुसऱ्या टेबलावर ठेवलं गेलं. त्याच्या शरिराचा मधला भाग त्या अवस्थेत एखाद्या लाकडाच्या ओडक्यासारखा ताठ राहायचा. मग मेस्मेरिस्ट त्या धडावर एक दगड ठेवायला सागायचा. बेल हॉलकॉम आपला हातोडा हातात घेऊन या दगडावर जोरजोरानें घाव हाणायचा. काही वेळानें तो दगड फुटून जायचा. इतकें सगळें होत असताना त्या माणसाचें शरीर तसेंच ओडक्यासारखे ताठ असायचें. एवढें झाल्यावर तो मेस्मेरिस्ट पुन्हा हातवारे करून त्या माणसाला म्हणायचा, "हं आता चालू लाग." आश्चर्य असं कीं लगेच तो स्टेजवर उभा राहून टाळ्याच्या कडकडाटात प्रेक्षकाना लवून मुजरा करायचा. लोकाना हा प्रयोग खूपच आवडायचा. प्रयोग पाहून झाल्यावर आम्ही म्हणायचे, "हा काहीं चमत्कार नव्हे; परंतु आश्चर्य वाटायला लावणारी हातचलाखी मात्र या माणसाजवळ निश्चित आहे."

थिएटर माझ्या डोळ्यापुढं भराभर पेटत असलेलं मी पाहत होतो. त्या ज्वाळाप्रमाणेंच माझ्या मनात अनेक आठवणी एकामागून एक उसळत होत्या. गटिसबर्गच्या युद्धाचीं चित्रं मीं येथें पाहिल्याचं मला आठवलं. एका विशिष्ट क्रमानं हीं चित्रं पडद्यावर चिकटविली जात आणि मग एकामागून एक हे पडदे सोडण्यात येत. एकामागून एक दिसणाऱ्या या चित्रातून युद्धाचं सर्व वातावरण उभं राहत असे. अधूनमधून हातात लाब काठी घेतलेला एक माणूस कांही मुद्दे आम्हाला स्पष्ट करून सागायचा. चित्राचे हे पडदे अगदी मलिन झाले होते. हीं चित्रं लाब काठी हातात घेऊन दाखविणाऱ्या माणसाची दाढी इतकी तेलकट होती कीं तिचा रग कोणता आहे हें सागणं मोठं कठिण गेलं असतं. चागले कपडे घालून एखाद्या माणसानें झोपून द्यावं आणि तेच चुरलेले, सुरकुतलेले

कपडे घालून बाहेर पडावं तसा तो माणूस दिसायचा. बोलता बोलतां मध्येंच त्याचा आवाज फाटत असे. तो जे काही सांगत असे तेंच अनेक प्रयोगांना त्यानें सांगितल्यामुळें एखादी निर्जीव रेकॉर्ड लावावी तसं तो बोलत होता. ऐकणाराला सारखं वाटत राहायचं कीं हा बोलतो आहे खरा, पण याचं चित्त मात्र कुठंतरी दुसरीकडेच आहे. त्या माणसाची ती केविलवाणी अवस्था पाहून मला त्याची दया यायची.

शेक्सपीयरचं 'हॅम्लेट' नाटक मी याच स्टेजवर पाहिलं होतं. नाटकाच्या शेवटीं होणारं द्वंद्वयुद्ध पाहण्याचंच मला कुतूहल होतं. एरव्हीं त्यावेळीं मला त्या नाटकांत विशेष रस वाटला नाहीं. याच स्टेजवर मी जॉन पीटर ॲल्टगेल्ड याची भाषणं ऐकली. इलिनॉयचा गव्हर्नर म्हणून निवडून येण्याची त्याची इच्छा होती. त्याची अनेक चित्रं आणि व्यंगचित्रं, त्याच्यावरचे स्तुतिनिंदापर लेख मीं वृत्तपत्रातून वाचलेले होते. विलक्षण आवेशात हातवारे करीत आपल्या भाषणानें तो विरोधकाना भरडून काढत असला पाहिजे अशी माझी त्याच्याविषयीं कल्पना झाली होती. परंतु प्रत्यक्ष मीं भाषण ऐकलं तेव्हा मी थक्कच झालो. भाषणाच्या सुरवातीला ॲल्टगेल्ड जसा उभा होता तसाच तो शेवटपर्यंत उभा राहिला होता. कसल्याहि तऱ्हेचे आक्रस्ताळे हातवारे तर सोडाच, पण आपल्या दीड तासाच्या भाषणात त्यानें एकदाहि हात वर उचलला नाहीं. एकदोनदाच त्यानें एक मुद्दा समजावून सागतांना आपला हात किंचित् वर केला होता—आजारी माणसाच्या कपाळाला ताप पाहण्यासाठी लावतात तसा. तो अत्यंत शातपणें बोलत होता. आम्हीं त्याच्याचप्रमाणें त्याचे विचार शातपणें समजून घ्यावे अशी त्याची अपेक्षा होती. त्याचे विचार सगळेच मला पटले असं नव्हे; परतु त्याच्या भाषणाच्या विशिष्ट शैलीमुळें त्यानें माझ्या मनात एक प्रकारचा विश्वास निर्माण केला. आणि त्याच्यापेक्षा त्याचे विरोधकच मला अधिक संशयास्पद वाटूं लागले.

नवं थिएटर ब्रॉड स्ट्रीटवर उभारण्यात आलं. कांहीं काम नसलं आणि काय करावं असा प्रश्न पडला कीं मी या थिएटरकडे जात असें. हें नव थिएटर अगदीं अद्ययावत् पद्धतीनं बाधलेलं होतं. ब्रॉडवेहून येणाऱ्या कुठल्याहि नाटक कंपनीचं नाटक होण्याइतका या थिएटरमधला रंगमंच मोठा होता. त्यामुळें ब्रॉडवेहून दौऱ्यावर निघालेली कुठलीहि नाटक कंपनी कांही दिवस तरी गेल्सबर्गला मुक्काम करीतच असे.

थिएटरमधील बारीकसारीक कामं मी करीत असें. या कामाबद्दल मला थोडे-

फार पैसे मिळत, पण बहुधा नाटकाचा पासच मला कामाच्या मोबदल्यात मिळे. रगमंचावर ऑस्कर जॉन्सन सुतारकाम करीत असे. सर्वजण त्याला हस्की या टोपणनांवानेंच ओळखत. आमच्याकडून घाईच्या वेळीं भरभर कामं झाली नाहींत कीं तो आमच्या अंगावर ओरडत असे. आम्हाला ओरडण्याचा त्याला अधिकार आहे असंच आम्ही मानत असूं. चार्ल्स रोज हा नेपथ्याची व्यवस्था पाहायचा. सगळेजण त्याला कली याच टोपणनावानें ओळखीत असत. नेपथ्यविभागाची सगळीं कामं त्याला बिनचूक ठाऊक होतीं. त्याच्या कामाच्या बाबतीत कुठलाहि मुद्दा वादविवाद करून तो पटवून देऊं शकत असे. आपल्या हाताखालच्या लोकाकडून कशी काम करून घ्यावी हे त्याला फारच चागल कळत असे. त्यामुळं त्याचे हुकूम पाळायला आम्हाला मनापासून आवडायचं. नाटकात बारीकसारीक कामं करायला नेहमीच काहीं माणस लागतात. अशी माणस नाटक कंपनीच्या ठान्यावर नसतात. ज्या ज्या गावीं नाटक कपनी जाईल त्या त्या गावातल्या काही माणसाना रोजगारीच्या बोलीवर कामावर घेतलं जातं. कधी कधी मलाहि ही कामं करण्याची संधि मिळे. एकदा नाटकात एक आग लागल्याचा प्रवेश होता. त्यावेळी स्टेजवर आरडाओरडा करीत सर्व सामान उचलून धावाधाव करणाऱ्या लोकात मी होतो !!

नाटकातला एक प्रवेश सपून पडदा पडला कीं दुसऱ्या प्रवेशाच्या तयारीसाठी पडदे बदलणं, स्टेजवर नवीन फर्निचर आणून त्याची मांडामाड करण इत्यादि कामंसुद्धा मी करीत असे. हे काम सपल्यावर स्टेजच्या मागल्या बाजूला आम्ही उभे राहत असूं. अशा वेळीं स्टेजवर प्रवेश करणारे विख्यात नट आणि नटी आम्हांला अगदीं जवळून पाहायला मिळत. एखादा विनोदी काम करणारा नट गमतीचा पोशाख घालून गंभीर चेहरा करून आपल्या प्रवेशाची वाट पाहत उभा असे. क्षणार्धात तो रगमंचावर प्रवेश करी. झगझगीत प्रकाशात उभा राहून तो वेडींवांकडीं तोंड करीत, विदूषकी पद्धतीनं हातवारे करी आणि प्रेक्षकात मोठा हशा पिकत असे. कधीकधीं एखादा नट रगमंचावर प्रवेश करण्यापूर्वी हलक्या आवाजात आपल्या भाषणाच्या प्रारंभींचीं वाक्यं पुटपुटत असताना दिसे. आपलं काम संपल्यावर हे नट धापा टाकीत, घामानें चिंब भिजून स्टेजच्या मागच्या बाजूला परत येत.

रगमंचावरील मंडपींत बसून नाटकातले पडदे टाकण्याचं आणि वर ओढण्याचं कामहि कधींकधीं आम्ही करीत असूं. इषारा झाला कीं ठरलेला पडदा वर ओढून

घ्यायचा आणि दुसरा खालीं सोडायचा. चुकून जर नको असलेला पडदा आम्ही सोडला तर कली आम्हाला चागलाच दम देत असे. पडदे सोडण्याचं काम करीत असतांना अधून मधून आम्हाला नाटक पाहायला सांपडे. पण गाणीं मात्र आम्हाला सगळीं ऐकायला मिळत.

'ऑनेस्ट हार्ट्स ॲण्ड विलिंग हॅण्ड्स' या नाटकांत जॉन एल सलिव्हन या नटाचं काम मीं याच वेळीं अगदीं जवळून पाहिलं. सलिव्हन स्टेजवर अगदी सहजपणें प्रवेश करीत असे. प्रेक्षकाची त्याला जराहि भीति वाटत नसे. एका प्रवेशात चिताग्रस्त होऊन तो टेबलापाशी बसलेला आहे असा प्रसंग होता. हाताचे दोन्ही कोपर टेबलावर टेकून त्यानें आपले पंजे हनुवटीखाली ठेवले होते. संकटांतून बाहेर पडण्यासाठीं आता बुद्धीची शर्थ केली पाहिजे असा भाव त्यानें आपल्या चेहऱ्यावर हुबेहूब आणला होता. अतिशय हलक्या आवाजात पण विलक्षण स्पष्ट उच्चार करून तो पुटपुटला, "आता मला या गोष्टीचा नीट विचार केला पाहिजे." त्याची वाक्य उच्चारण्याची लकबच अशी होती कीं त्याचा प्रत्येक शब्द श्रोत्याना ऐकूं गेला असला पाहिजे. त्यालाहि त्याबद्दल विश्वास वाटत होता. नाटक संपल्यावर नटाची ओळख प्रेक्षकाना करून देण्याच्या वेळीं तो श्रोत्यांना उद्देशून एक छोटंसं भाषण करी. भाषणाच्या शेवटी जनतेला रुबाबात कुर्निसात करून 'मी जनतेचा नम्र सेवक जॉन एल. सलिव्हन' अशी आपली ओळख करून देऊन तो परत फिरत असे.

एकदा फ्री जॉन नॅन्सेन याच भाषण थिएटरमध्यें झालं. नॅन्सेनचे अनेक लेख मीं मासिक पुस्तकामधून वाचले होते. मी त्याच्या भाषणाला जाऊं शकलो नाही : कारण भाषणासाठीं ठेवलेल पन्नास सेंट्सचं तिकीट काढणं मला परवडलं नसत. स्टेशन-वर गाडींतून उतरताना मात्र मी नॅन्सेनला अगदी जवळून पाहिल होतं. हेन्री स्टॅन्ले याचंहि भाषण याच थिएटरमध्यें झालं होतं. स्टॅन्लेलाहि मी स्टेशनवर गाडींतून उतरताना पाहिलं होत. स्टॅन्ले मला नॅन्सेन इतका आकर्षक वाटला नाही. स्टॅन्लेला एक प्रसिद्ध लेखक म्हणून मी ओळखत होतो. परतु माझ्या दृष्टीनं नॅन्सेन हा त्याच्याहून अधिक महत्त्वाचा माणूस होता. जीवनात झगडणाऱ्या असंख्य माणसाना प्रेरणा देण्याचं सामर्थ्य नॅन्सेनमध्यें होतं.

या थिएटरमध्यें काम करीत असताना अनेक प्रसिद्ध नाटकं मी पाहिली. त्यात बरींच 'नाटकी' नाटकं असायचीं. एखादं घर गहाण पडलेलं असायचं आणि सावकार घरांतल्या माणसांना त्रास देत असायचा. अखेरीस त्याची फजीती

व्हायची. एखाद्या माणसान मृत्युपत्र केलेलं असायचं आणि त्याच्या मृत्यूनंतर सगळे वारस तें शोधीत राहायचे. यादवी युद्धावरील बहुतेक सर्व नाटकांत संघराज्य पक्षाचा हेर आणि बंडवाल्यापैकीं एखादी तरुणी याचं प्रेम दाखवलेलं असायचं. शेवट मात्र नेहमीच लग्नात व्हायचा. अनेक प्रसिद्ध वक्त्यांना आणि नटनटींना अगदी जवळून बघण्याची संधि मला या थिएटरांत लाभली. जेव्हा मला थिएटर-मध्यें काम नसे तेव्हा बरेच वेळा तिकीट काढून मी वाद्यसगीताचे कार्यक्रम ऐकण्यासाठी इथे येत असें. वाद्यवादनाचे कार्यक्रम करणारे कलावंत आपला सच बरोबर घेऊन रस्त्यावरून जाऊ लागले कीं मी मोठ्या कुतूहलान त्याच्याकडे पाहत असे. ॲल फील्ड या विख्यात वादकाचा मी एकहि कार्यक्रम कधीं चुकविला नाही. बॅन्जो वादनात ॲल फील्डचा हात धरणारा कुणीहि नाही अस माझं मत होतं. त्याचा कार्यक्रम ऐकला की तिकिटाचे पैसे भरून निघाले असं मला वाटायचं. स्टेजच्या अगदीं जवळचींच ज्याचीं तिकिटं असत त्याना सभ्यपणें बसून सगळे कार्यक्रम ऐकावे लागत; परतु मागच्या बाजूला बसलेले लोक मात्र कुडुम् कुडुम् आवाज करीत वाटाणे खात बसू शकत. कार्यक्रम आवडला कीं ते मोठ्यानें वाहवा करू शकत किवा कार्यक्रम भिकार होतो आहे अस वाटल की मोठ्या मोठ्यानं ‘मिऑऊ मिऑऊ’ असा आवाज करून ते हुर्योहि करू शकत. स्टेजच्या जवळ बसलेल्या माणसाना मात्र यापैकी काहीच करता येत नसे.

धंदा शिकण्यासाठीं

घरची आर्थिक परिस्थिति चागली असल्यामुळे अनेक काम करून मीं मिळवीत असलेल्या पैशाची माझ्या कुटुबाला फार मोठी मदत होत असे. माझ्या घरच्या लोकाना या गोष्टीची जाणीव होती. मला शिक्षणाची आवड आहे, परतु परिस्थितीमुळें मी शाळेंत जाऊ शकत नाही या गोष्टीची माझ्या आईबापाना सूक्ष्म हळहळ वाटत असे. शाळेंतली शेवटली परीक्षा मेरी पास झाली. परीक्षेची प्रमाणपत्र देण्याचा मोठा समारभ होत असे. या समारभाच्या दिवशी चागले स्वच्छ शुभ्र कपडे घालण मेरीला आवश्यक होत. माझ्याजवळ माझ्या वेतनातले काहीं डॉलर्स शिल्लक होते. या पैशातून मीं तिला समारभासाठीं कपडे शिवून दिले. हे नवे कपडे घालून समारभाच्या दिवशी तिनें स्टेजवर जाऊन प्रमाणपत्र हातात घेतलं आणि समोर बसलेल्या प्रेक्षकाना लवून अभिवादन केलं तेव्हा ती किती छान दिसली म्हणून सागू! हा डिप्लोमा मिळाल्यावर लवकरच मेरीला एका शाळेंत महिना तीस डॉलर पगारावर शिक्षिकेची नोकरी मिळाली.

मेरीला शाळेत लागणारीं पुस्तक मी अधूनमधून चाळत असें. वॉशिग्टन आयर्व्हिगचें 'स्केचबुक', 'इव्हॅनहो' आणि 'धिस स्कार्लेट लेटर' ही तिच्या-जवळची पुस्तक वाचून मी तिच्याशीं चर्चा करीत असे. मग मेरी मला या कादंबऱ्याविषयीं तिचे शिक्षक वर्गात जे बोलत असत ते सर्व सागत असे. मी या वेळीं वाचलेल्या पुस्तकात मला जॉन फिस्क या लेखकाने लिहिलेलं 'सिव्हिल गव्हर्नमेट इन धी युनायटेड स्टेट्स' हें पुस्तक अतिशय आवडल. हा एक महान् ग्रथ आहे असं माझं मत झालं. कायदा, शासनसस्था, इतिहास याविषयींच्या विविध प्रश्नावर जॉन फिस्कने प्रकाशझोत टाकले होते. कर म्हणजे काय? कर आकारण्याचा अधिकार कुणाला असतो? कर आकारण आणि दरोडेखोरी करणं यात फरक काय? पोलीस गणवेश का वापरतात? शासनसस्था म्हणजे काय? इत्यादि अनेक प्रश्नांचीं उत्तर मला प्रथमच जॉन फिस्कच्या या पुस्तकात मिळालीं. इग्लिश मॅग्नाचार्टा आणि युनायटेड स्टेट्सची राज्यघटना याचा पहिला परिचय

हेंच पुस्तक वाचीत असताना मला झाला. हें पुस्तक वाचल्यापासून या विषया-वरचं वाङ्मय वाचण्याची मला गोडी लागली. 'गेल्सबर्ग ईव्हिनिंग मेल' या वृत्तपत्रात वॉल्टर वेलमन राजकीय प्रश्नावर लेखन करीत असे. त्याची शैली स्वच्छ आणि सुबोध होती. इतक्या कठिण विषयावर लक्षावधि लोकांना सहज समजेल इतकं सुबोध लेखन वॉल्टर वेलमन कस काय करूं शकतो याचं मला आश्चर्य वाटे. जॉन फिस्कच पुस्तक वाचून शासनसंस्थेच्या कायदा करणारी, कायद्याची अंमलबजावणी करणारी आणि न्यायदान करणारी अशा तीन शाखा असतात हें मला कळलं होत. या तीन शाखाच तपशीलवार स्वरूप वॉल्टर वेलमनचं लेखन वाचीत असताना मला आकळल.

मी अनेक कामं करीत होतों, परतु एक ना धड भाराभर चिंध्या अशीच माझी गत झाली होती. ही धावपळ सोडून कोणत्यातरी एका व्यवसायांत लक्ष घालून तो व्यवसाय शिकावा कस मला आता वाटूं लागलं. प्लबर, सुतार, रंगारी— या अनेक लोकांना मीं त्याच्या व्यवसायाविषयीं विचारल, परतु या सर्वांनींच सध्यांच्या काळात नोकरी मिळण मोठ कठिण आहे असच मला सागितल. अनेक अनुभव असलेली माणसच मुळीं बेकार होती. अशा परिस्थितीत माझ्यासारख्या नवशिक्याला कोण काम देणार? एक दिवस मला कोणींतरी सागितल कीं युनियन ह्वॉटेलच्या केशकर्तनालयात हलकीसलकीं कामं करणाऱ्या एका पोऱ्याची जरुरी आहे. मी माझ्याशींच म्हणालो कीं, केशकर्तन हा व्यवसाय काहीं वाईट नाही. हे काम करणाऱ्या कारागीराला प्रवास करण्याची सधि मिळते. कुठल्याहि शहरात जाऊन तो काम करू शकतो. शिवाय अशीहि शक्यता असते की, ज्या माणसाची तुम्ही दाढी करता तो मनुष्य जर बडा असला तर तुमच्यावर खूष होऊन आपल्या वशिल्यानं तो तुम्हाला कुठंहि एखादी चागली नोकरी सहज देऊ शकतो.

युनियन हॉटेलच्या सलूनमध्यें आठवड्याला तीन डॉलर्स पगारावर मी काम पत्करलं. या तीन डॉलर्सव्यतिरिक्त, येणाऱ्या गिऱ्हाइकाच्या बुटाना पॉलिश केल्याबद्दल आणि बक्षीस म्हणून मला काही पैसे मिळत असत. दररोज सकाळीं सलूनच्या काळ्यापांढऱ्या लाद्याच्या जमिनी मी ओल्या फडक्यानं स्वच्छ पुसून काढीत असें. पावसाळ्याच्या दिवसात बुटाच्या चिखलामुळे जमीन अधिकच खराब व्हायची: त्यामुळें दुपारीं पुन्हा एकदा मला जमीन धुवून काढावी लागत असे. आठवड्यांतून एकदा रस्त्याला लागून असलेल्या सलूनच्या खिडक्या साबणाच्या

पाण्यानें मी स्वच्छ धुवून काढीं. खुर्च्यांच्या समोरचे आरसे आठवड्यातून तीन वेळां आरसा धुण्याचं एक विशिष्ट द्रव्य वापरून मी स्वच्छ करीत असें.

हम्फ्री हा या सलूनमधला मुख्य कारागीर होता. तोच सलूनचा चालक होता. पहिल्या खुर्चीचं काम तो करीत असे. दुसऱ्या खुर्चीवर जॉन हा कारागीर काम करायचा. तो चांगलाच उंच होता. त्यानें मिशा ठेवल्या होत्या. तिसऱ्या खुर्चीवर गुळगुळीत चेहऱ्याचा, रेशमी सोनेरी केसांचा फ्रॅंक बायकॉफ हा कारागीर काम करायचा. तो चांगलं नृत्य करीत असे. त्याच्या हालचाली-वरूनच त्याला नृत्य येतं असा कुणालाहि कयास बांधता आला असता. शनिवारीं आणि सुटीच्या आधीं सलूनमध्यें खूप गर्दी व्हायची. अशी विशेष गर्दी असली म्हणजे चौथ्या खुर्चीवर हम्फ्रीचा अठरा वर्षांचा मुलगा काम करीत असे. दुकानात सर्व क्षेत्रातले मोठमोठे लोक येतात तेव्हा दुकान नेहमी झाडून पुसून लख्ख ठेवलं पाहिजे असं मला हम्फ्रीने पहिल्याच दिवशी सांगून ठेवलं होतं. हम्फ्री हा एक अतिशय सभ्य गृहस्थ होता. गिऱ्हाइकाला खूप ठेवण्या-साठी कसं हसावं, कसं वागावं, कसं बोलाव ही कला हम्फ्रीला चांगलीच अवगत होती. "कसं काय हिग्विसाहेब, ठीक चाललंय ना आपलं?" असं एखाद्या गिऱ्हाइकाला कधीं तो आस्थेनें विचारायचा, तर कधीं दुसऱ्याला "मिस्टर हॅगन जोन्स, मीं नुकतीच तुमची आठवण काढली होती. अगदीं वेळेवर आलात बघा!" असं तो स्नेहपूर्ण आवाजानें म्हणायचा. सलूनचा चालक या नात्यानें आपलं काम तो चोख बजावीत असे. त्याच्या हाताखाली काम करणाऱ्या सर्व कारागीराना हम्फ्रीविषयीं आदर वाटायचा. सकाळचे अकरा वाजले आणि खुर्चीत बसलेलं गिऱ्हाईक दहापधरा मिनिटं उठणार नाहीं असं वाटलं म्हणजे मी दुकानाच्या मागल्या बाजूच्या जिन्यानें युनियन हॉटेलचं ऑफिस ओलांडून हॉटेलच्या बारमध्यें जात असे. हॉटेलतर्फे सलूनच्या कारागीरांना इथें विनामूल्य जेवण मिळायचं. जेवण उरकून मी पुन्हा सलूनमध्यें येत असें. सॉलोमन कॉलिन्च आणि हेन्री कार्ट हे दोघे जर्मन ज्यू सलूनचे मालक होते. त्यांच्याविषयीं मला कृतज्ञता वाटत असे. ही कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठीं मी त्यांच्या बुटांना मनःपूर्वक पॉलिश लावीत असें.

युनियन हॉटेलमध्यें मोठमोठे नट, वाद्यवादक आणि वक्ते राहण्यासाठीं येत. हॉटेलच्या कचेरींत असलेल्या रजिस्टर पुस्तकांत लिहिलेलीं या मोठमोठ्या लोकांचीं नांवं मी मोठ्या कुतूहलानं वाचीत असें.

सहा जानेवारी अठराशें पचाण्णव या दिवशीं जनरल फिलिप सिडने पोस्ट मरण पावला. याच दिवशीं माझा अठरावा वाढदिवस होता. त्याच्या प्रेतयात्रेला अनेक पुढारी, राजकारणी, मुत्सद्दी, सैन्याधिकारी अशीं बडींबडीं माणसं आली होतीं. युनियन हॉटेलच्या सलूनमध्यें त्या दिवशीं खूप गर्दी झाली होती. हॅट ठेवण्याच्या स्टॅंडवर वेगवेगळ्या तऱ्हाच्या हॅट्स दिसूं लागल्या. या दिवशीं माझं बूटपॉलिशचं साहित्य घेऊन मी सलूनच्या दाराशीं उभा राहिलो. अनेक बड्या-बड्या लोकाच्या बुटाना मीं पॉलिश केलं. या दिवशी मला एकूण एक डॉलर चाळीस सेंट एवढे पैसे मिळाले. एका दिवसात इतके पैसे मला कधींच मिळाले नव्हते.

फिलिप सिडने पोस्ट या व्यक्तीला मी रस्त्यातून जाताना पाहिलं होतं. पण त्या वेळीं हा कुणी थोर पुरुष असेल याची मला मुळींच कल्पना नव्हती. फिलिप पोस्ट बळकट बांध्याचा, वाटोळ्या चेहऱ्याचा मनुष्य होता. त्याचं नाक सरळ, धारदार होतं. कपाळाच्या वर त्याला थोडसं टक्कल होत. हनुवटीवर त्यानें थोडीशी दाढी ठेवली होती. ती दाढी इतकी लहान होती कीं मुद्दाम होऊन बारकाईनें पाहिल्याशिवाय ती नजरेत भरत नसे. फिलिप पोस्ट हा एक अप्रतिम योद्धा होता हें मला नंतर कळलं. अठराशें एकसष्ट झाली अब्राहम लिंकननें सैभन्यरती-साठीं लोकाना आवाहन केलं त्याचवेळीं फिलिप पोस्टनें आपलं नांव सैन्यात दाखल केलं. अनेक ठिकाणी झालेल्या घनघोर युद्धात त्यानें फार मोठा पराक्रम गाजवला. आणि ब्रिगेडियर जनरलच्या जागेपर्यंत तो चढत गेला. शेवटीं त्याला कर्नलहि करण्यात आलं.

व्हिएन्ना येथे तेरा वर्षं कॉन्सल जनरलचं काम केल्यानंतर फिलिप पोस्ट अठराशें एकूणऐंशीं साली पुन्हा गेल्सबर्ग येथें आला. एकदां जनरल पोस्ट आणि त्याचे दोन मित्र युनियन हॉटेलच्या केशकर्तनालयात आले होते. त्या तिघांनींहि सलूनमध्यें दाढी करून घेतली, नंतर जनरल पोस्टनें आपल्या बुटांना माझ्याकडून पॉलीश करून घेतलं. ज्याच्या बुटाना मी पॉलिश करीत होतों तो केवढा मोठा मनुष्य आहे याची त्यावेळीं मला जराहि कल्पना नव्हती. जनरल पोस्टची योग्यता त्या वेळीं जर मला माहीत असती तर माझ्याजवळचं सगळ्यांत उत्तम पॉलिश काढून मीं त्याच्या बुटांना माझं सार कौशल्य पणाला लावून तें लावलं असतं.

शनिवारीं केशकर्तनालयांत मी सर्व तऱ्हेचीं कामं करीत असें. सलूनला लागूनच एक स्नानगृह होतं. या स्नानगृहांत आठ टब्स होते. गरम पाण्याचीहि सोय इथं

केलेली असे. ज्या गिऱ्हाइकाना गरम पाणी लागेल त्याच्यासाठी मी टब गरम पाण्यानें भरून ठेवीत असें. स्नानासाठीं पंचवीस सेट्स द्यावे लागत. दोनतीन गिऱ्हाइकं स्नानगृहांत नियमित येत असत. स्नान करतेवेळीं ते मला बोलवीत आणि माझ्याकडून ब्रशनें आपली पाट चोळून घेत. या कामाबद्दल मला चांगली बक्षिसी मिळे.

एकदां सलूनमध्यें काम करीत असताना मीं चांगलाच घोटाळा केला. माझी ही चूक बरेच दिवसपर्यंत सलूनमधल्या कारागिरांच्या थट्टेचा विषय होऊन बसली होती. एक रुबाबदार गिऱ्हाईक सलूनमध्यें आलं होतं. केस-दाढी करून घेतल्या-नंतर त्यानें माझ्याकडून बुटाना पॉलिश करून घेतलं. तो कमींत कमी एक निकेल तरी टिप देईल अस त्याच्या पोषाखाकडे पाहून वाटत होतं. मीं त्याच्या कोटावर आणि विजारीवर ब्रश फिरवला. मग हॅटच्या स्टॅंडवर ठेवलेली त्याची सिल्कची हॅट मीं घेतली आणि तिच्यावर ब्रश फिरवूं लागलो. यापूर्वी सिल्कची हॅट मीं कधींच हाताळली नव्हती. त्या गिऱ्हाइकानं केसदाढीच बिल हम्फ्रीला दिलं आणि मी त्याच्या हॅटवर ब्रश फिरवीत असताना तो माझ्याजवळ आला. आपल्या हॅटवर मला ब्रश फिरवीत असलेला पाहून तो गृहस्थ एकदम माझ्यावर किंचाळला, "मूर्खा, हें काय चालवलं आहेस तूं?" त्याच्या संतापाचं कारण माझ्या ताबडतोब ध्यानात आलं. सिल्कच्या हॅटवर कोणता ब्रश फिरवावा या बाबतींतलं माझं अज्ञान त्याच्या क्रोधाला कारणीभूत झालं होतं. त्याचा तो अवतार पाहून मी अगदीं घाबरून गेलो. क्षमेची याचना करणारे शब्द मी भीतभीत पुटपुटलो. सलूनमधल्या कारागिराना हसू येत होतं, पण त्यानी तें अत्यंत प्रयत्नपूर्वक आवरून धरलं होतं. इतक्यात हम्फ्री माझ्याजवळ आला आणि अतिशय कडक स्वरात मला म्हणाला, "चार्ली, सिल्कच्या किंवा सॅटिनच्या हॅटवर मऊ केसांचा ब्रश फिरवायचा असतो हें खर म्हणजे तुला माहीत असायला हवं." इतक्यांत त्या गिऱ्हाइकानं माझ्या हातातली आपली हॅट हिसकावून घेतली आणि ती आपल्या हातांत अशा तऱ्हेनं धरली कीं जणूं कांहीं मी त्याच्या हातांतून ती ओढून घेऊन ती फाडूनच टाकणार होतों. बूटपॉलिश केल्याबद्दल त्यानें माझ्या हातावर एक निकेल ठेवला आणि तो तरतरा चालत सलूनच्या बाहेर गेला. आता पुन्हा म्हणून या सलूनमध्यें कधीं पाय ठेवणार नाहीं असंच त्याचं ते चालणं जणूं काय सांगत होतं. दुसऱ्या दिवशींच मीं सिल्क आणि सॅटिनच्या हॅटवर फिरविण्यासाठीं मऊ केसाचा ब्रश आणून ठेवला. या नव्या ब्रशाचे केस

इतके मऊ होते कीं, तुमच्या हातांवरून तो फिरवला असता तरी तो फिरल्याचं तुम्हाला जाणवलं नसतं. या प्रसंगानंतर सलूनमध्यें येणाऱ्या गिऱ्हाइकाच्या सिल्कच्या हॅट्स मी सराईत हातानं साफ करूं लागलो. पूर्वीच्या अनुभवामुळें मी शहाणपणा शिकलों असें सलूनमधले कारागीर म्हणूं लागले.

सलूनमधले कारागीर आपापसात बोलताना बहुधा वस्तऱ्याविषयीं बोलत. ते बहुतेकजण बेड अॅंड बुचर कंपनीचा वस्तरा वापरीत असत. वस्तरा तयार करणाऱ्या माणसाचं नाव बुचर म्हणजे खाटीक असावं या योगायोगाच मला मोठं हसू आलं. हे कारागीर सलूनमध्यें येणाऱ्या वेगवेगळ्या गिऱ्हाइकांना गमतीचीं टोपणनांवं ठेवीत असत. आणि आपापसात त्याच्याविषयीं बोलत असताना या टोपणनावाचा उल्लेख करूनच बोलत. राठ दाढीच्या एका माणसाला त्यानी खारीच्या शेपटीचं त्याच्या दाढीशीं साम्य असल्यामुळें 'खार' असं नाव ठेवलं होतं. एकदा श्री. खार सलूनमध्यें येऊन गेले. ते गेल्यावर ज्या कारागिरानें त्याची दाढी केली तो गमतीनें म्हणाला, "केली बुवा याची एकदाची दाढी. पुन्हा पुन्हा ब्रश चोळून मला त्याच्या गालावर फेसाचा डोंगर रचावा लागला. सहा वेळा मी वस्तरा फिरवला लपाटण्यावर. त्याच्या दाढीचे खुंट कापता येत नाहीत; ते तोडावे लागतात!" आठवड्यातून दोनतीन वेळा इतर केशकर्तनालयात माझ्यासारखंच पोऱ्याचीं कामं करणारीं इतर मुलं मला भेटत. आम्ही सगळे एकत्र भेटलो म्हणजे धंद्याच्या गोष्टी बोलत असू. कोंगत काळ पॉलिश सर्वात चांगलं, राठ बूट असले तर त्याला पॉलिश करण्यापूर्वी पॉलिशचे दोन थर त्याच्यावर चोळावे लागतात, गिऱ्हाइकाकडून एका निकेलऐवजी दहा सेंट्स काढायचे असले तर त्याच्याशीं हसून कस बोलाव...इत्यादि अनेक विषय आमच्या बोलण्यात येत असत. या मुलांपैकीं एका मुलाच नाव होत हॅरी बेड. तो पॉलिश करून झाल्यावर गिऱ्हाइकाकडे मंद स्मित करून पहायचा. या त्याच्या अदबशीर वागणुकीमुळे त्याला गिऱ्हाइकाकडून बक्षिशी म्हणून एखादा निकेल अधिक मिळत असे. इतर मुल आणि मी हॅरीला म्हणत असू, "आमच्यापेक्षा तुला बक्षिशी अधिक मिळते याच कारण म्हणजे—एक तर तुझा पोषाख झकपक असतो. आणि दुसर असं कीं तू अतिशय देखण हसतोस." कधीं कधीं असं व्हायचं कीं एखादं गिऱ्हाईक हॅरीला बक्षिशी न देताच निघून जायचं. अशा वेळीं हॅरी उपहासपूर्ण स्वरानें 'थॅंक यू' असं म्हणायचा. एकदा हम्फ्रीनं त्याला अशा उद्धट स्वरांत गिऱ्हाईकाशीं बोलताना पाहिलं आणि करड्या स्वरात तो त्याला म्हणाला, "हें

पाहा हॅरी, तुझं काम एकूण फार चागलं असतं; पण अशा तऱ्हेनं सलूनमध्यें येणाऱ्या गिऱ्हाइकाशीं तूं जर वागूं लागलास तर तुला कामावरून दूर करणं मला भाग पडेल.”

हॅरी आणि केशकर्तनालयात काम करणारी इतर सर्व मुलं रविवारच्या दिवशीं झकपक पोषाक करीत आणि फिरण्यासाठीं बाहेर पडत. दुपारच्या वेळीं ते सगळे ब्राउन्स हॉटेलमध्यें जेवण घेत. जेवणाला पन्नास सेंट पडत असत. त्याच्या दृष्टीन रविवार हा चैनीचा दिवस असे. हॅरी बेड ड्रम फार चागला वाजवीत असे. एकदां बेरीन स्ट्रीटवरच्या मैदानावर रात्री आम्ही जमलो असता हॅरी आपला ड्रम घेऊन आला. त्याचा हात ड्रमवर अतिशय जलद् चालत असे. ड्रम शिकण्यासाठीं तो मेहनतहि खूप घ्यायचा. आम्हा सगळ्या मुलाना अस वाटायचं कीं आपल्याजवळहि एक ड्रम असावा आणि हॅरीइतकं चागल आपल्याला वाजवता यावं. उत्तम ड्रम शिकून कधींतरी एखाद्या बॅडच्या पथकात आपण सामील व्हावं आणि खूप प्रवास करावा अशी हॅरीची आकाक्षा होती.

एकदा हॅरी शिकागोला गेला आणि तिथें भरणारी मोठी जत्रा तो पाहून आला. अठराशे त्र्याण्णव सालची गोष्ट. असेच एकदा रात्री आम्ही मैदानावर जमलो होतो. शिकागोला पाहिलेल्या जत्रेचं वर्णन हॅरी आम्हाला सागत होता. जत्रेला जाण्याची इच्छा असूनहि पैशाच्या दृष्टीन ते परवडणार नसल्यामुळे आम्ही जाऊ शकत नव्हतो. आम्ही हॅरीला जत्रेविषयीं अनेक प्रश्न विचारीत होतो आणि त्यानें दिलेली उत्तरें ऐकून आमचें कुतूहल भागवीत होतो.

हिवाळा ओसरून वसत ऋतूला सुरुवात झाली होती. हवेंत फुलाचा गध दरवळत होता. वातावरण प्रसन्न होतं. केशकर्तनालयातल्या या कामावर माझं चित्त लागत नव्हतं. हें काम आपल्यासाठीं नाही अस सारखं माझं मन मला सांगत होतं. याच वेळीं सॅम बार्लो या माणसान माझ्या जीवनात प्रवेश केला. गाल्व्हा गावाजवळची आपली शेत-जमीन विकून बार्लोनें ते पैसे दुधाच्या धद्यात गुंतविले होते. मध्यम उचीचा, बळकट बाध्याचा, किंचित् खांदे खाली झुकलेला, जाडजूड मिशाचा, सॅम बार्लो सदा हसतमुख असायचा. त्याची ही वृत्ति प्रकट करणारा त्याचा आवाजहि मला आवडायचा. बार्लोला फिडल चागलं वाजवता येत असे.

एक दिवस मी फुटपाथवरून चाललों असताना बार्लोनें आपली दुधाची गाडी थांबविली आणि मला हाक मारली. आपल्याकडे नोकरी करायला तूं तयार आहेस

कीं काय अस त्यान मला विचारलं. महिन्याला बारा डॉलर्स पगार आणि त्याच्या बरोबरच घरी जेवण त्यानं मला कबूल केलं. बार्लो हा माणूस मला आवडला होता. शिवाय, तो मला बारा डॉलर्स अणि घरगुती जेवण द्यायला तयार होता. त्याची नोकरी मीं पत्करली असती तर मला मोकळ्यावर काम करायची संधि मिळणार होती. सलूनच्या चार भिंतींतल्या वातावरणाला मी अगदी कंटाळलो होतो. मी ताबडतोब बार्लोला होकार दिला. हम्फ्रीकडे गेलो आणि त्याला म्हणालो, "तुमच्या सलूनमध्यें काम करीत असताना तुम्ही मला फार चागल वागवलत. तुमच काम सोडून जाताना खर म्हणजे माझ्या जिवावर येतंय् पण ते सोडल्याखेरीज मला गत्यतर नाहीं; कारण केशकर्तनालयातल हें काम माझ्यासाटीं नाही याविषयी मला सशय उरलेला नाहीं."

पुन्हा एकदां दुधाच्या धंद्यांत

दररोज सकाळीं साडेसहा वाजतां मी बेरीन स्ट्रीटवरून चालत चालत नॉक्स कॉलेजचं आवार ओलाडून कॉलेजच्या जुन्या बिल्डिंगच्या फाटकापाशीं येत असें. तिथें अठराशें अठ्ठावन्न साली झालेल्या लिंकन आणि डग्लस याच्या वादविवादाच्या स्मृत्यर्थ एक स्तभ उभारण्यात आला होता. ऑक्टोबर महिन्यातल्या त्या थंडीच्या रात्रीं वीस हजार लोकाच्या समुदायाला उद्देशून लिंकन म्हणाला होता, "ज्याला गुलाम ठेवायचे आहेत त्याला ते विकत घेण्याचा अधिकार आहे असें म्हणताना डग्लस जणू आपल्याभोवतींची नैतिकतेची ज्योत विझवून टाकीत आहे." त्या स्तंभावर कोरलेलं अब्राहम लिंकनचं ते वाक्य मीं तिथें उभा राहून किती वेळां वाचलं असेल याची गणतीच नाही. उन्हाळा, पावसाळा, बर्फवृष्टी करणारा हिंवाळा...साऱ्या ऋतूंत मी हे वाक्य वाचीत होतो.

तिथून पुढें मी चालत चालत सॅम्युएल बार्लोच्या घरापाशीं येत असें. आल्या-बरोबर घोड्याची पागा स्वच्छ करून मी तिथल्या घोड्याच्या पायाला दुखापत झाली असेल तिथं चिखल थापीत असें. हें झाल्यावर एक घोडा मी गाडीला जुंपीं. ब्रिल वॉल्टर्स दुधाचा रतीब घालण्यासाठी शहराच्या उत्तर भागात जायचा. मी, बार्लो आणि बार्लोकडे काम करणारा हॅरी हॉर्ट दक्षिग भागात जात असूं.

सॅम बार्लोकडे काम करीत असताना जॉर्ज बर्टनकडे काम केलेल्या दिवसाची मला आठवण झाली. बार्लो हा जॉर्ज बर्टनपेक्षा अगदी निराळ्या प्रवृत्तींचा माणूस होता. कधीं कधीं मी आणि हॅरी दुधाची गाडी घेऊन जात असूं त्यावेळीं बार्लो हातात दोन गॅलनची दुधाची चरवी घेऊन पायींच जायचा. "दूध घेणाऱ्या कुठल्याहि गिऱ्हाइकानें कसलीहि तक्रार केली तरी ती सहानुभूतिपूर्वक ऐकून घ्या, तुच्छतेनें तिच्याकडे पाहूं नका" असं सॅम बार्लोनें आम्हाला सागितलं होतं. मला आठवलं कीं जॉर्ज बर्टन लोकाना आपण दुधाचा रतीब घालतो म्हणजे त्याच्यावर उपकार करतो आहोत अशाच भावनेनं वागायचा. बार्लोनें आम्हाला सागून ठेवल होतं कीं, कुठंहि एखादं घर रिकामं होऊन तिथं नवे

भाडेकरू राहायला आलेले दिसले कीं, ताबडतोब त्यांना जाऊन भेटा आणि आमच्याकडून दूध घ्या असं त्यांना आर्जवानें सागा. अशी नवीं गिऱ्हाइकं हटकून आम्हालाच मिळत असत. ऑक्टोबर महिन्यात गुराच्या चाऱ्याचा तुटवडा पडूं लागला कीं, एका डॉलरला अठरा पावशेरांची तिकिटं आम्ही देत असू. उन्हाळ्यात अठराचीं वीस तिकिटं होत. जूनपासून सप्टेंबरच्या मध्यापर्यंत आम्ही दिवसातून दोन वेळा रतीब घालायचे. उन्हाळ्यात सकाळीं घातलेलं दूध रात्रीपर्यंत टिकत नसल्यामुळे आम्हाला दोनदा रतीब घालावा लागे. या दिवसात मला आणि बार्लोला आठ गॅलनचे दुधाचे हंडे दोन वेळा धुवावे लागत असत. हंडे धुवून झाल्यानतर बार्लोच्या बायकोनें आणि मुलीनें तयार केलेलें झकास जेवण आम्ही जेवत असू.

एका घरात फ्रँक बुलार्ड हा रेल्वेड्रायव्हर राहत असे. त्याच्या मुलीला डॉक्टरानीं गाईचं दूध—आणि तेंहि एका ठराविक गायीचच घ्यायला सांगितलं होत. गाईच्या दुधाचा हा रतीब मी बुलार्डच्या घरीं घालीत असें. बुलार्डचं नाव मीं वृत्तपत्रांतून अनेकदा वाचलं होतं. जागतिक विक्रम मोडणारी वेगवान् आगगाडी त्यानें हाकली होती घराच्या आवारात आणि कधी कधी जेवणाचा डबा घेऊन बाहेर जाताना मी त्याला अनेकदा पाहत असें. बुलार्डच्या घरी एका ठराविक गाईचच दूध देण्याचा —इतर गाईच दूध त्यात मिसळूं न देण्याचा—आम्ही कटाक्षानें प्रयत्न करीत असू. पण कधी कधीं नजरचुकीनं दुधाच्या चरव्याची अदलाबदल व्हायची आणि बुलार्डच्या घरीं मिसळीचं दूध आम्हाला द्याव लागायचं. बुलार्डच्या मुलीच्या प्रकृतीवर याचा वाईट परिणाम झाल्याचं आमच्या कधीं कानीं आलं नाहीं.

दुधाचा हा रतीब घालतानाच माझ्या आयुष्यातलं पहिल वहिलं स्वप्नाळू प्रेम मीं केल. ज्या मुलीच्या प्रेमांत मी पडलो होतो तिचा चेहरा रात्रंदिवस माझ्या डोळ्यापुढून हलत नसे. ॲकॅडेमिक स्ट्रीटवर तिच घर होतं. दुधाचं भाड आणि तिकीट ते घराच्या पडवीत ठेवीत असत. ते तिकीट मी काढून घ्यायचा आणि माझ्या पावशेराच्या भाड्यात दूध मापून तें त्या भाड्यात ओतायचा. दुधाचा रतीब मी घालीत असताना ती मुलगी स्वयंपाकखोलीच्या खिडकीपाशीं उभी राहून माझ्याकडे टक लावून पाहायची. मी जर कधी खिडकीकडे नजर टाकली तर ती मागल्या पावलीच पळून जायची. आठवड्यातून दोनतीन वेळा दुधाचं भाडं पडवींत ठेवलं नसल्याचं मला आढळून यायचं. अशा वेळीं पडवींत उभा राहून मी 'दूध' असा पुकारा करायचा. माझा आवाज ऐकला कीं, दुधाचं भांडं हातांत घेऊन मंदस्मित करीत ती बाहेर यायची. भांडं खाली ठेवून ती 'एक

कार्ट' एवढेच शब्द उच्चारायची आणि मीं तेवढं दूध घातल कीं निघून जायची. पण मी जर कधीं मृदु स्वरात 'गुडमॉर्निंग' म्हणालो तर तीहि कोमल आवाजात 'गुडमॉर्निंग' म्हणायची. तिचे ते शब्द एखाद्या आशीर्वचनाप्रमाणें मी मनात साठवून घेत असे. कधीं कधीं मी थोडा धीर करून म्हणायचा, 'आज सकाळ मोठी प्रसन्न आहे' किंवा 'आज थंडगार वारे वाहताहेत' अशा वेळीं ती 'होय, खर आहे' एवढेच शब्द उच्चारायची. परत जाताना, मला जर तिच्याशीं दोनतीन मिनिट बोलण्याची संधि मिळाली तर मी बोलणार तरी काय असा विचार माझ्या मनात यायचा.

माझं हे पहिलं प्रेम प्रथमपासूनच विरून जाणाऱ्या एखाद्या स्वप्नासारखं होतं. ती आणि मी एकटाच जेव्हा जोडीनं फिरायला गेलो तेव्हाच हे प्रेम क्षीण होत चालल्याचं मला जाणवलं. उन्हाळ्यातल्या एका रात्रीं मी नॉक्स स्ट्रीटवर चर्चमध्ये प्रार्थनेसाठीं गेलो. तिथं ती मला भेटली. प्रार्थनासभा संपल्यावर मी तिच्याजवळ गेलो आणि तिला म्हणालो, "मी तुझ्या घरापर्यंत तुला पोंचवायला आलो तर चालेल का?" ती म्हणाली, "अवश्य." चांदण पडल होत. चर्चपासून चौदा चौकाच्या अंतरावर तिचं घर होत. चालता चालता मी तिला म्हणालो, "चांदणं किती छान पडलं आहे नाही!" ती नुसतंच 'होय' म्हणाली. नंतर एक चौक अंतर आम्ही एक शब्दहि न बोलता चाललो. मग मी तिला म्हणालों, "यावेळी उन्हाळ्याचा कडाका चांगलाच जाणवला!" यावरहि ती नुसतच 'होय' म्हणाली. पुन्हा एक चौक अंतर आम्ही न बोलता चालून गेलो. मग मी तिला पुन्हा म्हणालों, "चर्चमध्यें त्या माणसानं प्रार्थनागीत किती सुरेख म्हटलं, नाहीं?" पुन्हा उत्तरादाखल नुसतच 'होय' आणि पुन्हा एक चौक अंतर अबोलपणे चाललो. त्यानंतर काहीतरी बोलायचं म्हणून मी म्हणालों, "अधूनमधून फुटपाथवरच्या लाकडी फळ्या सरकलेल्या असतात; अशा वेळीं पावल अगदी जपून टाकावी लागतात."

माझ्या उजव्या हातात तिचा डावा हात कोपराच्या जरा वर होता. मी रस्त्यान चालत होतो. एखाद्या मुलीला तिच्या घरी पोंचविताना तिचा हात असाच हातांत धरून चाललं पाहिजे असं मीं ऐकलं होतं आणि पाहिलंहि होतं. माझा हात लज्जेनं थरथरत होता. मला उगीचच वाटत होतं कीं मीं ज्या तऱ्हेनं तिचा हात हातात घेतला होता तें तिला आवडत नसाव. थोडा वेळ तसं चालल्यानंतर माझा हात लाकडाचाच आहे असं मला वाटूं लागल. तिचा हात सोडून माझा हात

काही काळ मोकळा करावा अशी तीव्र इच्छा माझ्या मनांत निर्माण झाली. पण मीं तसं केलं मात्र नाही. मीं तसं केलं असतं तर मला त्याच काहींतरी कारण सागावं लागलं असतं, आणि काय कारण सागावं हे माझंच मला समजत नव्हतं. चालता चालता मध्येंच मला वाटल की उत्कटतेने तिला सागावं—"तुला मीं पहिल्यादा पाहिलं तेव्हापासून मी तुझा ध्यास घेतला. तुला खर वाटतं ना हे? खरच, रात्रदिवस तुझा चेहरा माझ्या डोळ्यापुढून हालत नाही. मी दूर असलो तरी मला सारखं वाटत कीं तूं माझ्याजवळ आहेस—अगदी जवळ आहेस." पण अस म्हणण्याच्या ऐवजी मीं तिला विचारल, "तुझे वडील ट्रेन कडक्टर आहेत ना? कस काय रुचतं हे काम त्याना?"

तिच घर आल. फाटकापाशीं मी तिचा हात सोडला. आणि 'गुडनाइट' म्हणून मी तरातरा पावल टाकीत तिथून निघालो—जस काही मला अत्यंत निकडीचं काम होतं. ती माझ्याकडे दरवाज्यात उभी राहून पाहते आहे किंवा नाहीं हेहि मीं पाहिल नाही. तिच आणि माझ जमण्यासारखं नाहीं. आमच्या तारा जुळू शकणार नाहीत असच माझ्या मनानं ठरवलं होत. रस्त्यावर आलो तेव्हा मला एकच समाधान झालं होत. इतका वेळ लाकडासारखा घट्ट झालेला माझा लाजाळू हात पुन्हा सजीव, मोकळा झाला होता.

बार्लोकडे जवळजवळ मीं अठरा महिने काम केलं. महिन्याकाठी बारा डॉलर्स आणि जेवण हेच माझ वेतन कायम होतं. एके दिवशी मी बार्लोला पगारवाढ करण्याविषयी सागितलं. सध्याच्या परिस्थितींत ते परवडण्यासारखं नाही असं त्यानं मला उत्तर दिलं. मी त्याला म्हणालो, "बार्लो, तूं मला इतक चागलं वागविलं आहेस, तुझ्याविषयी मला इतका आदर वाटतो कीं हे काम सोडून जाण अक्षरशः माझ्या जिवावर येतंय. पण मी तरी काय करूं? एवढ्या वेतनावर माझ भागायच नाहीं." बार्लो म्हणाला, "चार्ली, तूं जाणारच असलास तर जा. जे घडायचं तें घडणारच. तू अतिशय चागला मुलगा आहेस. गेल्या वर्षा दीड-वर्षांच्या तुझ्या सहवासात माझा काळ मोठ्या सुखान गेला. इथून गेल्यावर अधून-मधून तू आमच्याकडे अवश्य ये." बार्लोन सागितल्याप्रमाणे अधूनमधून मी त्याच्या घरी जात असे. मी गेलो कीं तो आपल्या एडिसन फोनोग्राफवर नव्या नव्या ध्वनिमुद्रिका मला ऐकवी. 'कवि आणि शेतकरी' ही ध्वनिमुद्रिका अनेक वेळा ऐकली तरी मला कंटाळा येत नसे—ती पुन्हा ऐकावीशी वाटे. बार्लो जिवत असेपर्यंत त्याची आणि माझी मैत्री टिकून राहिली होती.

घरट्याबाहेर

काळाचं चक्र सारखं फिरत होतं. बाल्य संपून मीं तारुण्यात प्रवेश केला. दुःखाचे, कटुतेचे अनेक प्रसंग माझ्या जीवनात कोसळले होते. पण हे दुःख, ही कटुता केवळ माझ्याच वाट्याला आली होती काय? मी विचार करू लागलो तेव्हा मला आढळून आलं कीं, जगातल्या सगळ्या स्त्रीपुरुषाच्या वाट्याला हे आलं होत. या दुःखाशीं न भितां दोन हात करण यातच खरा पुरुषार्थ आहे. असं झगडता झगडताच नवं सामर्थ्य प्राप्त होतं. होरेशियो ऑल्जर या लेखकाची काहीं पुस्तकं तसंच 'टॉम धी बूट ब्लॅक' आणि 'फ्रॉम रॅग टु रिचेस' ही दोन पुस्तक माझ्या वाचनांत आली होतीं. आल्जरच्या पुस्तकातील नायक मोठे भाग्यवान् होते. त्याच्या पुस्तकात एखादी श्रीमंत सुंदर तरुण स्त्री घोड्यावर बसली असताना घोडा अकस्मात् उधळायचा. अशा वेळी आमचा हा नायक धोक्यात जीव घालून राजकन्येची या प्राणातिक सकटातून मुक्तता करायचा. मग ती सुंदर स्त्री त्याच्या प्रेमात पडायची. शेवटीं त्याचं तिच्याशी लग्न व्हायच आणि तिची सगळी सपत्ति त्यालाच मिळायची. नंतर या नायकाचं जीवन म्हणजे गुलाबाच्या पाकळ्यांचीच शय्या असं व्हायच.

नशीब नावाची गोष्ट जीवनात असते हें अगदींच नाकारता येणार नाहीं. परंतु मला एवढ कळलं होतं कीं चागल नशीब जर तुमच्या वाट्याला आलं नाहीं तर झगडून तुम्हाला तें मिळवल पाहिजे. ऑयुडा या लेखकाचं 'अण्डर टू फ्लॅग्ज' हें पुस्तक माझ्या वाचनांत आलं होतं. जीवनाच्या घोर सग्रामात या पुस्तकाचा नायक सगळं काही गमावून बसला होता. फक्त त्याचा घोडाच त्याच्यापाशीं उरला होता. पण जराहि न डरता तो वीरासारखा अखेरपर्यंत झुंजत राहिला. ऑलिव्ह श्रायनर या लेखकाचं 'धी स्टोरी ऑफ् ॲन आफ्रिकन फार्म' हें पुस्तक मीं वाचलं. या पुस्तकाच्या प्रत्येक पानापानावर दुःखी जीवांची आर्त कहाणी होती. हें प्रबळ दुःख या माणसांच्या जीवनांत असूनहि त्यांच्या आयुष्यांत गीतांचा मंद प्रवाह होता. कधींहि भंग न पावणारं, न खुरटणारं असं प्रगाढ

प्रेम त्यांच्या जीवनांत होतं. या माणसांच्या जीवनाची कहाणी वाचून, माझ्या अवतीभोवतीच्या माणसांची जीवनं पाहून मी विचार करूं लागलो. मला कळलं कीं माझ्यापेक्षाहि कितीतरी पटींनी अधिक दुःख ज्याच्या वाट्याला आलं आहे अशीं माणसं या जगात होतीं. तरीहि त्याच्या डोळ्यासमोर ध्येय होतीं, संघर्षान व्यापलेल्या त्याच्या जीवनातहि स्वप्नं होतीं, चादणं होत, आशानिराशा होत्या. मला झगडलं पाहिजे ही माझी जाणीव तीव्र झाली.

माझं वय आता एकोणीस वर्षाचं होतं. आता माझी गणना प्रौढात होत होती. माझ्या जीवनात प्रचंड असतोष भरून राहिला होता. मीं अनेक कामं केली, अनेक धदे केले, परतु माझ्या भविष्याची वाट त्याच्यापैकी कशातूनहि उलगडताना मला दिसली नव्हती. या जीवनात कांहीं मित्र मीं जमा केले होते; परतु मुलीच्या सहवासात मात्र अजूनहि मला आत्मविश्वासानं वावरता येत नव्हतं. त्याच्याशीं कस बोलावं, कसं वागावं हे मला या मुली माझ्या आयुष्यातून जाईपर्यंत कळत नव्हत. माझी जोडीदारीण मला कुठंच सापडली नव्हती.

याचवेळीं स्वातंत्र्यासाठीं, लोकसत्तेसाठी झगडणाऱ्या क्यूबा येथील लोकाची कहाणी मीं वाचली. स्पॅनिश जनरल वायलर यानी या क्यूबातील स्वातंत्र्याची तहान लागलेल्या जनतेवर अनन्वित अत्याचार केले होते आणि तरीहि आपल छोटंसं सैन्य जमवून स्वातत्र्याच्या भावनेने पेटलेली ही माणस जुलमी सत्तेविरुद्ध प्राणपणानं लढत होतीं. या स्वातंत्र्यसैनिकाचं जीवन मला विलक्षण प्रेरक वाटलं. त्याना जाऊन मिळावं आणि त्याच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्यात सामील व्हावं अशी तीव्र इच्छा माझ्या मनामध्यें पेटली. त्याच्या सैन्यात भरती होण्याची जर त्यानी हाक दिली असती आणि मला तशी संधि मिळाली असती तर मी निश्चितच त्या स्वातत्र्ययुद्धातला एक शिपाई म्हणून लढलो असतो. पण माझी ही आकाक्षा कधींच फलद्रूप झाली नाहीं.

अठरासें शहाण्णव आणि अठरासें सत्त्याण्णव ही दोन वर्षं माझ्या आतरिक जीवनात विलक्षण खळबळ माजली होती. मला काय होत होत हें सागण मोट कठिण आहे. आतरबाह्य जग आणि मन यात युद्धाचा प्रसंग रात्रंदिवस ओढवला होता. ज्या शहरात मी राहत होतों त्याचा एकाच वेळीं मला ओढाहि वाटत होता आणि तिटकाराहि वाटत होता. तिथले लोक मला हवेहि होते आणि नकोहि होते. मला माझ्याविषयीं कधीं विलक्षण सहानुभूति वाटायची, कधी तिरस्काराची प्रचंड लाट माझ्या मनात उसळायची. परस्परविरोधी भावनांच्या द्वंद्वांत माझं मन

सापडलं होतं. कसल तरी दुःख माझ्या मनात सलत होतं—आणि मला कळल होतं कीं या दुःखाचं मूळ बाहेरच्या जगात नाहीं, तें माझ्याच मनांत आहे. मी धडपडत होतो. खरच, काय हव होतं बरं मला?

अठराशें सत्याण्णवच्या जूनमध्यें कॅन्सास येथें जाऊन गव्हाच्या शेतात काम करायचं मी ठरवलं. मध्येंच धदेवाईक भटक्या व्हाव असहि मला वाटे. भीक मागत, लहानसहान चोऱ्या करत भटकण्याचा धंदा करणाऱ्या अनेक भटक्याशी माझी ओळख झाली होती. काहीहि करायला मी तयार होतो. पण जिथला प्रत्येक माणूस, जिथल्या जमिनीचा प्रत्येक इंच नी इंच माझ्या ओळखीचा होता, ते माझं राहत गाव सोडून मला कुठंतरी दूर दूर जायच होतं.

गॅल्सबर्गपासूस मी फारसा दूर गेलो नव्हतो. एकदाच बाबानीं मला आगगाडीचा पास दिला होता. तो पास घेऊन मी एकटाच पन्नास मैलावर पेओरिया येथील जत्रा पाहण्यासाठीं गेलो होतो. एकट्यानं तो प्रवास करताना मला किती मोकळं वाटलं होत! वाटत होतं की, मी जगप्रवासालाच निघालो आहें. घरीं परत आल्यावर पेओरियाचे लोक कसे दिसले याची वर्णन करून सागण्याखेरीज मला दुसर काही सुचत नव्हत.

एका वर्षापूर्वीच मी माझ्या आयुष्यात अगदी पहिल्याप्रथम शिकागोला जाऊन आलो होतो. तेव्हा माझं वय अठरा वर्षाचं होतं. माझ्याजवळ एक डॉलर आणि पन्नास सेंट एवढी शिल्लक होती, आणि कित्येक महिने बाबाची मनधरणी करून मीं गाडीचा पास मिळविला होता. एक चाकू, दोऱ्याचा एक तुकडा, माझा पाइप आणि तंबाखू आणि दोन रुमाल एवढच माझ सामान होत. जॉन जॉर्डिननें कमीत कमी पैसे खर्च करून शिकागो शहरात कसं राहाव याविषयीचं आपलं अनुभवसिद्ध तत्र मला पढवलं होतं. माझ्या खिशातला दीड डॉलर शिल्लक असेपर्यंत मला शिकागोमध्यें राहण शक्य होणार होतं. क्लार्क स्ट्रीटवरच्या पिट्सबर्ग ज्यो या माणसाच्या स्वस्त हॉटेलात मी जेवत होतो. पाच सेंटमध्यें इथें जेवण मिळत असे. सकाळसंध्याकाळ एकच जेवण असायचं.

साउथ स्टेट स्ट्रीटवरच्या एका हॉटेलात दुसऱ्या मजल्यावरच्या खोलीत मी राहत असें. एका रात्रीच पंचवीस सेंट भाड मला द्यावं लागे. खोलीतली जमीन लाकडी होती. खिळखिळा झालेला एक लोखडाचा पलंग खोलीत होता. पलंगावरच्या बिछान्यावर अनेक दिवस वापरलेली एक मळकी चादर होती. विझलेल्या काड्या आणि कचरा यांचा ढीग कोपऱ्यात पडलेला होता. कपडे टांगण्यासाठीं

खोलीतल्या भिंतीला खिळे ठोकलेले होते. एका अंधाऱ्या जागेत पाण्याचा नळ होता. तिथं जाऊन मी माझे कपडे आणि तोड धूत असें.

शिकागोमधील माझ्या वास्तव्यांत मी अनेक करमणुकीचे कार्यक्रम पाहिले. जॉन जॉर्डिननें शिफारस केलेलं एकहि नाटक मी चुकवलं नाही. पूर्वी जी वर्तमानपत्र विकण्याचं काम मी केलं होत त्याच्या कचेऱ्याहि मी पाहिल्या. व्हिक्टर लॉसनच्या 'शिकागो रेकॉर्ड' आणि 'डेली न्यूज' या पत्राविषयी मला विशेष आदर होता. या वृत्तपत्राच्या कचेरींत जाऊन व्हिक्टर लॉसनची भेट घ्यावी आणि त्याच्याशी बोलावं अस मला खूप वाटत असे. पण तिथे गेलोच्च तर त्याच्याशीं काय बोलायच हे मात्र मला कळत नव्हत.

रस्तोरस्ती मी अनेक मेल भटकलो. त्या प्रचंड उत्साहाच्या भरात इतकं चालून गेलो तरी मला थकवा कसा तो जाणवला नाही. इथून तिथून जाणारी माणस, घोड्याच्या गाड्या, ट्रॅमगाड्या यानी रस्ते कसे गजबजून गेले होत. तिसऱ्या दिवशी दुपारी एका हॉटेलसमोर मी थाबलो. 'किरकोळ काम केल्यास मोफत जेवण मिळेल' अशी पाटी तिथ लावलेली होती. या हॉटेलात मी जेवून घेतल. खिशात फक्त दीड डॉलर बाळगून मी तीन दिवस शिकागो शहर पाहून घेतलं होत. घरी आलो तेव्हा शिकागो शहराची रगतदार वर्णनं मीं घरातल्या माणसाना सागितली. माझ्या घरातलं कुणीहि शिकागोमध्यें गेल नव्हतं. माझे आईवडील फक्त गाडी बदलताना तेवढे काही मिनिटंच शिकागोला उतरले होते. घरी आलो तेव्हा मला बर वाटल. माझ्या बिछान्यावर आता स्वच्छ चादर होती. पिट्सबर्ग ज्योच्या हॉटेलातील जेवण आता नव्हत--माझ्या आईच्या हातचा रुचकर स्वयंपाक मी आता खाणार होतो. पण एवढ सगळ असूनहि माझ मन शिकागो शहरातल्या त्या गजबजलेल्या रस्त्यावर, त्या वाहनाच्या धावपळीकडे सारख जात होत. घरात सगळ सुख असूनहि पुन्हा जर शिकागो शहरातल्या या गर्दीत मला मिसळता आलं तर किती बर होईल अस मला पुन्हा पुन्हा वाटायच.

अखेर मी निर्णय घेतला. घर सोडायच आणि दूर दूर भटकायच...वाट फुटेल, पाय नेतील तिथ जायचं असं मी ठरवून टाकल. माझ्या भ्रमतीचा हा बेत मी घरात सागितला तेव्हा तो कुणालाहि आवडला नाहीं हें मला कळून चुकलं. बाबाच्या चेहऱ्यावर नापसती स्पष्ट दिसत होती. उलट, माझ्या आईला गहिवरून आलं— मला जवळ घेऊन माझा मुका घेताना तिच्या डोळ्यातून घळघळ अश्रू ओघळूं लागले. मीं दुपारचं जेवण केलं आणि सर्वांना रामराम करून घराबाहेर

पडलो. सॅटिनचा काळा शर्ट, कोट, पॅट, बूट, मोजे आणि हॅट, एवढं अंगावर घालून मी तडक निघालों. याव्यतिरिक्त माझ्याजवळ कपडे नव्हते. माझ्या खिशांत साबणाचा एक तुकडा, वस्तरा, फणी, छोटासा आरसा, दोन हातरुमाल, सुईदोरा, बॅटरबेरीचं घड्याळ, चाकू आणि माझा पाइप, थोडा तंबाखू एवढच सामान होतं. तीन डॉलर आणि पंचवीस सेंट एवढे पैसे मीं जवळ बाळगले होते. जूनच्या शेवटल्या आठवड्यातली एक दुपार होती. झळझळीत प्रकाश पडला होता. हवेंत थोडा गारवा होता. सॅन्टाफी स्टेशनच्या पश्चिमेच्या बाजूला एक मालगाडी सिग्नल नसल्यामुळें थाबली होती. गाडी सुरू झाली. थोड्या वेळान त्या धावत्या गाडींत उडी मारून मी चढलो आणि एका डब्यात घुसलो. डब्याच्या दाराशीच कडीला हात धरून समोर पसरलेल्या निसर्गाकडे पाहत मीं उभा राहिलो. ज्वानीच्या भरानं डोलणाऱ्या शेताचे विस्तीर्ण पट्टे समोर पसरले होते. मिसिसिपी नदीवरच्या पुलावरून आगगाडी गेली तेव्हा अनेक दिवस ती नदी पाहण्याची माझ्या डोळ्याची तहान शात झाली. माझ्या बापाखेरीज माझ्या घरांतल्या कुणींहि ही नदी पाहिली नव्हती.

फोर्ट मॅडिसन येथे गाडीचा वेग थोडा कमी झाला तेव्हा मी बाहेर उडी टाकली. मीं थोडं चीज विकत घेतल आणि मिसिसिपी नदीच्या विस्तीर्ण पात्राकडे पाहत कांठाशीं बसून राहिलो. एका लहानशा बोटीचा कॅप्टन मला म्हणाला कीं, बोटीवर एका कामगाराची जरूर आहे. कामाच्या मोबदल्यात केओकुकपर्यंत प्रवास करतां येईल. मीं ते काम पत्करलं. मी केओकुकला उतरलो. एका कालव्याच्या काठीं हिरव्यागार गवतावर वर्तमानपत्राच्या घड्या पसरून मी मोकळ्यावर झोपलो. कालव्याच्या पाण्यानें मी माझं तोंड धुतलं. माझ्या खिशात साबण होताच. जवळच्या रुमालान मी तोंड स्वच्छ पुसलं. इतक्यात समोरून एक माणूस आला. त्यानें मला विचारलं, "काय भटकायला निघालात ना?" मी म्हणालो, "होय." मग आम्ही दोघे थोडंसं चालून पुन्हा गवतात एके ठिकाणी बसलो. नव्यानंच ओळख झालेला तो माणूस म्हणाला, "माझ्याजवळ तीन पाव आहेत." एका घरात त्याला एक जेवण आणि हे तीन पाव मिळाले होते. पावाच्या कापी करून त्याला लोणी लावलेलं होत. आणि त्यात तळलेल्या मांसाचे दोन तुकडे ठेवलेले होते. खाता खाता मी म्हणालो, "चला, जेवण आणि न्याहारी दोन्ही एकाच वेळीं उरकलीं म्हणायचीं."

त्या माणसाचा चेहरा आणि हात इतके फुगीर होते कीं, आपण बोट लावल

तर तें आत रुतेल असं वाटायचं. ब्रुकलीन येथील अनाथाश्रमांतून तो आला होता. इतके दिवस तो भटकत होता; पण त्यानें काम असं केलंच नव्हतं. सहसा तो भीक मागूनच आपला शेर मिळवायचा. हिवाळ्याच्या दिवसांत भटकेगिरी केल्याबद्दल कुठंतरी त्याला पोलीस पकडायचे. मग दोनतीन महिने स्वारीची तुरुंगात रवानगी व्हायची. कुठल्या कुठल्या तुरुंगात चागलं जेवण मिळतं याची यादी त्याला पाठ होती. त्याची जीभ पातळ होती आणि तो विलक्षण जलद बोलत असे. अनेक धंदेवाईक भटक्याच्या टोळ्या त्याच्या परिचयाच्या होत्या. एके दिवशीं गवतावर पडून निळ्या आकाशाकडे पाहत तो पडला असता मीं त्याला सोडून दिला. आपण एकटे असलो तरी आपल्याला काहीं कमी पडणार नाहीं याविषयींचा जबरदस्त विश्वास जर त्याला नसता तर त्याला सोडून जाताना मला वाईट वाटलं असतं.

एका रात्रीं वादळ झालं आणि खूप जोराचा पाऊस कोसळूं लागला. एका घराचं तळघर बाधण्याचं काम चालू होतं. सुतारांनीं अर्धेच काम संपवलं होतं आणि ते घरीं गेले होते. सुतार पुन्हा कामाला येईपर्यंत त्या तळघरात झोपायचं मीं ठरवलं. नंतर मी चौकाचौकातून भटकलो. तीन घरात स्टोव्हला पॉलिश करून द्यायचं काम मला मिळालं. या कामाबद्दल न्याहारी, दुपारचं आणि रात्रीचं जेवण एवढा मोबदला मला मिळाला. अनेक घरात मीं काम मिळवण्यासाठीं खटपट केली. या बायका गेलसबर्गमध्यें ज्याच्या घरात मी दुधाचा रतीब घालीत होतों त्याच्यासारख्याच होत्या. मला कॉलेजमध्यें जाण्यासाठी पैसे हवे आहेत आणि त्यासाठीं मी काम मिळवण्याच्या खटपटीत आहे असं मीं सागितलं असतं तर त्यानीं मला जरूर मदत केली असती; पण खरी अडचण अशी होती कीं त्यांच्या घरात गजलेले स्टोव्हच फारसे नव्हते—आणि त्यामुळें मला काम मिळणं शक्य नव्हत. चार जुलै या दिवशी केओकुक या शहरीं बरीच गर्दी उसळली होती. मेनस्ट्रीटवरच्या टोकावर एका लहानशा हॉटेलापुढं ‘वेटर पाहिजे’ अशी पाटी मीं वाचली. हॉटेलच्या मालकाला मी जाऊन भेटलो. दोन वेळच जेवण आणि दिवसाचे पन्नास सेंट देण्याचं त्यानें मला कबूल केलं. हॉटेलात गिऱ्हाइकानीं मागवलेली खाद्यपेयं त्याना देताना नम्रपणें मी कस वागलं पाहिजे ते त्यानं मला समजावून सांगितलं आणि दहा वाजता तो बाहेर निघून गेला. साडे-अकरापर्यंत तीनचार गिऱ्हाइकंच हॉटेलात जमली. इतक्यांत हॉटेलचा मालक परत आला. दुपारीं विशेष गर्दी होईल तेव्हा मी कामात मदत करीन असं त्यानं मला सागितलं. पुढच्या दोन तासांत सहासात गिऱ्हाइकं आली. यावेळीं

दुकानाचा मालक एका कोपऱ्यात बसून झोप काढीत होता. मी माझं काम करीत होतो. दुकानात एका वेळीं दोनपेक्षा अधिक गिऱ्हाइक सहसा येत नसत. त्यांना हवीं असलेली खाद्यपेय मी तत्परतेनें आणून देत असें. मला मी काहीं तरी महत्त्वाचं काम करतो आहें असं सारखं वाटायचं. काहीं दिवसानीं मी चढत चढत जाऊन या हॉटेलात मालकाचा भागीदार होईन अस स्वप्न मीं मनात बाळगल होतं. काही वेळान झोप सपवून मालक उठला आणि थोड्याच वेळात येतो असं सागून बाहेर निघून गेला. तीन वाजता 'पहिल्यापेक्षा' अधिक खुषींत येऊन त्याने हॉटेलांत पाऊल टाकलं. दुपारीं तो जेवलेला नव्हता. मी त्याला दोन अंडीं तळून दिली आणि सोबत एक बनपाव आणि गरम कॉफी दिली. त्यानं जेवण संपवलं आणि थोडावेळ बाहेर जाऊन येतो अस सागून तो निघाला. पांच वाजता तो पुन्हा हॉटेलात आला, तो अगदी 'टेर' होऊन. एका कोपऱ्यात त्यानं जमिनीवर लोळण घेतली व ताणून दिली. तो झोपल्यावर मीं दोन मटणाचे सॅडविचेस तयार केले. दोन डोनट्स घेतले आणि ते कोटाच्या खिशात ठेवले. नंतर मीं पैशाची पेटी उघडून माझ्या पगाराचा अर्धा डॉलर घेतला, हळूच हॉटेलचं दार उघडलं, खाद्यावर कोट टाकला आणि तडक बाहेर निघालो. त्या रात्री असाच एका चालत्या गाडींत उडी मारून मी डब्यात शिरलो. या गाडीनें मला मिसूरी राज्याच्या मध्यभागी आणून टाकल.

दुसरे दिवशी बीनलेक या मिसूरी राज्यातल्या एका गावी रेल्वेरस्त्यावर काहीं कामगार काम करीत होते तिथं मी गेलो. फे कॉनॉर्स हा या मजुराचा मुख्य होता. दिवसाला एक डॉलर पचवीस सेंट्स एवढ्या पगारावर त्याने मला कामावर ठेवून घेतलं. कामाच्या जागेपासून तीस पावलावर त्याचं चार खोल्याचं घर होत. आपल्याच घरी त्यानें माझी राहण्याजेवण्याची व्यवस्था केली. याबद्दल मला त्याला आठवड्याचे तीन डॉलर्स द्यावे लागत. कॉनॉर्सच्या हाताखाली आम्ही पाचजण काम करीत होतो. कॉनॉर्स स्वतःच्या अधिकाराच्या जागेवर आणि आपल्या आवाजावर बेहाय खूष होता. आमच्या अंगावर तो कधींच संतापून ओरडला नाहीं, परंतु तो अशा कांहीं लकबीनें वागत असे, त्याच्या चेहऱ्यातच अशी काही जरब असायची कीं कुणींहि त्याच्याकडे पाहिलं तरी साध्या मजुराच्या जागेपासून सध्याच्या अधिकाराच्या जागेपर्यंत तो चढत गेला आहे हें सहज कळून आलं असत. सकाळीं सातपासून सध्याकाळीं सहापर्यंत मला तिथें काम करावं लागे. माझं अंग रात्रीं मी पूर्वी बर्फ-घरांत काम करताना दुखे तसं दुखू लागायच.

सकाळीं, दुपारीं, रात्रीं कॉनॉर्सच्या घरीं ठराविकच पदार्थ जेवणात असायचे. कॉनॉर्स, त्याची बायको आणि तीन मुलं याना हे ठराविक जेवण फार आवडायच असं दिसल. दोन आठवडे मीं कॉनॉर्सच्या हाताखाली काम केल. आणि एके दिवशीं रविवारीं सकाळी मी एका धावत्या गाडीत उडी मारून कान्सास शहराकडे निघालो. राहण्याजेवण्याचे पैसे मी कॉनॉर्सला दिले नव्हते. परतु माझा पगारहि मीं घेतलेला नव्हता. माझ्या पगारातून तो आपलं बिल वसूल करून घेईल असं म्हणून मी तेथून तडक निघालो.

कॅन्सास शहरीं मी जाऊन पोचलो. आर्मर ॲव्हेन्यू या रस्त्यावर मिसेस म्यूलिन या बाईचं एक छोटसं हॉटेल होतं. हॉटेलच्या खिडकीपाशीं 'बशा विसळणारा पोरगा पाहिजे' अशी पाटी लावलेली होती. मिसेस म्यूलिनला मी भेटलो आणि हें काम पत्करल. दुपारच्या वेळीं हॉटेलात बरीच गर्दी व्हायची आणि बशा विसळताना चागलीच धादल उडायची. जेवणाच्या खोलीतली जमीन दररोज मीं सकाळीं झाडून ठेवीत असे. आणि दर शनिवारी ओल्या फडक्यानें ती पुसून काढीत असे. हॉलच्या टोकाला एक पडदा लावलेला होता. त्या पडद्यामागे एक लहानशी कॉट होती. मी त्या कॉटवर झोपत असे.

पहाटे सहा वाजता मी उठत असें. जेवण्याची खोली झाडून मी स्वच्छ करीपर्यंत साडेसहा वाजायला यायचे. साडेसहा वाजता हॉटेलच दार उघडलं कीं गिऱ्हाइकं यायला सुरुवात व्हायची. रात्रीं आठ वाजेपर्यंत मी काम करीत असें. मध्यें फक्त दीडदोन तासच मला सुट्टी मिळायची. या नोकरीतले माझे दिवस सुखात गेले. हॉटेलातला मुख्य स्वयपाकी आनंदी आणि मोकळ्या स्वभावाचा होता. तिन्ही वेळा तो मला चागलं आणि भरपूर जेवण देत असे. जॉर्ज नावाचा दुसरा एक वेटर होता. तोहि आनदी वृत्तीचा होता. त्याला अनेक जुनी जुनीं गाणीं येत. मी फर्माइश करीत असे आणि तो मला अनेक गाणीं म्हणून दाखवीत असे. रविवारच्या दिवशीं मला सुट्टी मिळायची. या दिवशीं मी कान्सास शहरात खूप भटकत असें. एकदोन आठवड्यात पश्चिम नासासमधली गव्हाची शेतं पिकून तयार होणार होतीं. मिसेस म्यूलिननें दुसऱ्या आठवड्याचा पगार माझ्या हातावर ठेवला तेव्हा मीं काम सोडून जाणार असल्याचं तिला सागितलं. मी तिचा निरोप घेतला आणि बाहेर आलो. दुकानाच्या खिडकीवर 'बशा विसळणारा पोऱ्या पाहिजे' अशी पाटी पुन्हा लटकू लागली. हॉटेलांतला मुख्य स्वयंपाकी आणि जॉर्ज हा वेटर याचा निरोप घेताना मला फारच वाईट वाटलं. ही दोन्ही माणस

सज्जन होतीं. त्याच्यामुळेंच तिथलं माझं वास्तव्य सुखाचं झालं होतं.

मी पुढें निघालों. वाटेंत एका स्वस्त हॉटेलात दुसऱ्या मजल्यावरच्या खोलींत मी उतरलो. इथें एका रात्रीचं पधरा सेंट्स भाडं होतं. त्याच खोलीत माझ्या-बरोबर आणखी चाळीस माणसं उतरली होतीं. एकेका हाताच्या अंतरावर एकेक कॉट टाकलेली होती. माझ्या शेजारचा एक माणूस इतक्या मोठ्यानं घोरायचा कीं काही सागता सोय नाही. पहाटेचे तीन वाजले कीं एक माणूस झोपेतून किंचाळतच उठायचा. कसल तरी भीतिदायक स्वप्न त्याला पडत असाव. सगळ्यात तापदायक म्हणजे या खाटेत असलेले ढेकूण. ते असे सपाटून चावायचे कीं डोळ्याला डोळा लागणं मुष्किल व्हाव. त्यानी आमच्या बिछान्यात आपली घर केली होती. या बिछान्यावर टाकायला त्या हॉटेलात चादरहि नव्हती. घोरणाऱ्या आणि किंचाळणाऱ्या माणसाच्या, चावणाऱ्या ढेकणाच्या या खोलीत मी दोन रात्री राहिलो.

एकदा चालत्या गाडींत उडी मारून मी प्रवास करीत असताना मला चागली अद्दल घडली. कोळसे ठेवण्याच्या डब्यात मी शिरलो होतों. मला शिरताना ब्रेकमननें पाहिलं आणि हाकलून लावल. मी खाली उतरल्यासारखं केल आणि त्याचा डोळा चुकवून पुन्हा गाडीत घुसलो. आता गाडी वेगान चालू लागली होती. तो मनुष्य माझ्याजवळ आला. वेगात असलेल्या गाडीतून उतरणहि मला शक्य नव्हत. माझ्याजवळ तोड आणून तो मोठ्यानं ओरडला, "गाडीतून उतरून चालता हो अस मी तुला बजावलं होत. आता मुकाट्यान पैसे काढ नाहीतर चागली याद राहील अशी तुला अद्दल घडवतो." पूर्वी गाडीत मला अनेक वेळा ब्रेकमन भेटले होते. डब्याच्या कोपऱ्यात अंग चोरून उभा असलेला मला पाहिलं कीं ते ओरडून सागत, "अरे, अशा तऱ्हेन प्रवास करणार असलास तर निदान आमचा डोळा चुकवण्याची तरी काळजी घे!" परतु पैसे मागणारा असा ब्रेकमन काही मला पूर्वी भेटला नव्हता. खर म्हणजे मी फुकटात प्रवास करीत होतो. गाडीच्या तिकिटाचे पैसे देण माझ कर्तव्य होत. हें सगळं खर, पण या ब्रेकमनला मीं काय म्हणून पैसे द्यावेत? रेल्वेने त्याला काही तिकीट कलेक्टर नेमलेला नव्हता! मीं पैसे देण्याच साफ नाकारल. तेव्हा तो सतापानं लाल झाला. माझ्यापेक्षा त्याच वजन चाळीस पौंडतरी अधिक असाव. त्यानें खाडकन् आपल्या उजव्या हातानें माझ्या डाव्या गालावर ठोसा लगावला. मी मला सावरतो न सावरतो तोच दुसरा ठोसा बसला. मी जमिनीवर कोसळलों. थोड्या

ळानें मी कसाबसा उठून बसलो. माझ्याकडे पाहून तो ओरडला, "आहेस सा बसून राहा. नाहींतर आणखी दोन लाथा बसतील पेकाटात. मी तसाच सून राहिलो. ते दोघेजण जायला निघाले. जाता जाता त्यांनीं माझ्याकडे ळून पाहिलं आणि मोठ्यानं हसून ते म्हणाले, "ठीक आहे. आता तुला वास करायला हरकत नाहीं. तिकिटाची चागलीच किमत तूं भरली आहेस!"

डब्याच्या दरवाजापाशी मी उभा राहिलो. झाडाचा आणि शेताचा हिरवा वेस्तार माझ्या डोळ्यांपुढून जात होता. थोड्या वेळानं गाडीचा वेग कमी झाला शीं मीं खाली उडी टाकली. भटक्याच्या एका टोळींत मी मिसळलो. त्यातली ोन माणस ज्या गाडींतून मी उतरलो होतो ती गाडी पकडण्यासाठीं धावत होतीं. ाकीचे चारपाच जण एका झऱ्याच्या काठीं आपले शर्ट धूत होते. मी तिथंच थाबलो आणि त्या झऱ्याच्या काठीं माझा शर्ट, पायमोजे आणि दोन रुमाल ुवून टाकले. त्या भटक्यापैकीं दोघेजण माझ्याजवळ आले. त्यांनीं आधल्या ात्रीं काही निकेल खर्च करून पाव आणि इतर थोडे खाण्याचे पदार्थ घेतले ोते. 'एक निकेल दे आणि आमच्याबरोबर खायला बस' असं त्यानीं मला सागितल होतं. मी त्यांच्याबरोबर बसून भरपूर खाऊन घेतल. त्याच रात्रीं मी पुन्हा धावती गाडी पकडली आणि एम्पोरिया शहरात आलो. चालता चालता 'एम्पोरिया गॅझेट' या वृत्तपत्राच्या कचेरीसमोर मी आलो. वुइल्यम ॲलन व्हाइट हा या पत्राचा संपादक होता. कचेरींत जाऊन त्याची भेट घेण्याची माझी इच्छा होती; पण मला धीर झाला नाही. मला भूक लागली होती. एका हॉटेलांत जाऊन मी दोन सेंट्सचं जेवण घेतलं आणि सिटी पार्कमध्यें येऊन मी गवतावर पहुडलो. इतक्यांत तिथं दोन माणसं आली. ते दोघे धदेवाईक भटक्ये होते. त्यानीं माझी ओळख करून घेतली. कांही वेळ आम्ही बोलत बसलों. थोड्या वेळानं मला त्यानीं गाणीं म्हणून दाखविण्याची विनंती केली. मी त्याना गाऊन दाखविली. ते मला म्हणाले, "तू आमच्याबरोबर चल. गाणीं म्हणत म्हणत आपण शहरोशहरी फिरूं. आपल्याला चागले पैसे मिळतील. ते आपण वाटून घेऊं." ही कल्पना मला जरा चमत्कारिक वाटली.

त्या रात्रीं पूर्णचंद्र उगवला होता. आकाश स्वच्छ होतं. छान चादणं पडलं होतं. सान्तेफी या तलावाच्या समोर चालत्या गाडीत चढण्याच्या तयारीनें आठ माणसं उभीं होतीं. एम्पोरियाला मी ज्या गाडींत चढलो होतों त्या गाडींतून तिचा वेग कमी झाल्याबरोबर मीं बाहेर उडी टाकली. पहाट होईपर्यंत मी प्लॅटफॉर्मवरच

झोपलों होतों. सकाळीं पांच वाजतां मला जाग आली तेव्हां मला कळलं कीं, कॅन्सास राज्यांतल्या हचिन्सन या गांवीं मी आलो होतों. इथून भ्रमन्तीला सुरुवात व्हायची होती. मीं पूर्वी ऐकलं होतं कीं, रेल्वेरस्त्याच्या आसपास असलेल्या घरांत काम मागण्यासाठी जाण्यांत कांहीं अर्थ नसतो; कारण अनेक धंदेवाईक भटक्यांनी भीक मागण्यासाठीं जाऊन या माणसाना चांगलंच हैराण केलेलं असतं. त्यामुळें तिथल्या घरात न जाता मी आठदहा चौक पुढं चालून मी तिसऱ्या घरी गेलो. आणि एकदोन घरापुढें जाऊन, "मला न्याहारी द्याल तर त्याच्या मोबदल्यात मी तुमच्च थोड काम करून देईन" असं म्हटलं. परंतु या दोन्ही घरातल्या लोकानी माझ्याकडे पाहून दरवाजे लावून घेतले. थोडंसं पुढें चालून मी तिसऱ्या घरीं गेलो. त्या घरातल्या बाईनें मात्र मला लाकडं तोडण्याच काम दिलं. माझं काम झाल्यावर ती बाईनें आणि तिच्या मुलीनें मला घरात नेऊन पोटभर खाऊं घातलं. माझं खाऊन झाल्यावर मीं त्याचे आभार मानले आणि निघालो. जाताना त्यानीं मला आणखी थोडं खाणं बाधून दिलं.

आर्थिक मंदीचा काळ हळूहळू ओसरत होता असं वर्तमानपत्रं म्हणत होती पण तरीहि शेकडो माणसं बेकार होतीं. आपली घरदार सोडून काम मिळविण्यासाठी ही माणस गावोगाव भटकत होती. यात काहीं धदेवाईक भटक्येहि होते. काम न करणाऱ्या भटक्यात दोन वर्ग होते. एक भीक मागून निर्वाह करणारा आणि दुसरा चोऱ्या करून. हे भीक मागणारे भटक्ये करुण कहाण्या सागण्यात, अडचणींचीं गाऱ्हाणीं गाण्यात पटाईत होते. वाटेवर भेटलेल्या एखाद्या नागरिकाचं चित्त द्रवून त्यानें खिशातून पैसे काढून द्यावेत म्हणून हे भीकमागे भटके स्वतःविपयीच्या कपोलकल्पित करुण कहाण्या सागत. ही करुण कहाणी फार लाबवण्यात मात्र अर्थ नसतो, कारण मग तो नागरिक कुतूहलापोटी चार प्रश्न विचारूं लागायचा, त्याच्या प्रश्नाला उत्तरं देण्याच्या फंदात जर हा भटक्या पडला तर अर्थातच वेळ लागायचा आणि इतक्यात वाटेंतला एखादा पोलिस-शिपाई नेमका येऊन हटकायचा!!

चोऱ्या करून उदरनिर्वाह करणारे भटक्ये कधींच फारसे बोलत नसत. एकदा तपकिरी सूट, तपकिरी शर्ट आणि त्यावर तपकिरी नेकटाय घालणारा एक चोरटा भटक्या मला भेटला. त्यानें मला विश्वासात घ्यायचा प्रयत्न केला. माझ्याजवळ येऊन शातपणें तो मला म्हणाला, "मी नेहमीं दुसऱ्या मजल्यावर चोरी करतों. या बाबतींत मला तुझा चागला उपयोग होऊं शकेल." त्याची कल्पना अशी

होती कीं एखाद्या घराच्या खिडकीखाली त्यानं उभं रहायचं; आणि मीं त्याच्या खांद्यावर चढून खिडकींतून घरात प्रवेश करायचा, हाताला लागतील ते पैसे आणि दागिने लंपास करायचे. मला तो भेटला तेव्हा त्याचा हा 'धंदा' चागला चालत नव्हता; परंतु लवकरच चागले दिवस येतील अशी तो आशा बाळगून होता. त्यानें सुचवलेल्या कल्पनेवर विचार करून काय ते सागतो असं मी त्याला सागितल; परतु पुन्हा त्याच तोड न पाहता मी तिथून सटकलो.

प्रवासात मला अनेक प्रवासी भेटत. त्याच्या सहवासाचा माझ्या व्यक्तित्वावर नेमका कोणता संस्कार घडायचा हे त्या वेळी किंवा आताहि सागणं कठिण गेलं असतं. पण एवढं मात्र खरं कीं या प्रवासामुळे माझ्यातला आत्मविश्वास मी गेल्सबर्गमध्यें होतों त्यापेक्षा कितीतरी पटीनं अधिक वाढला होता. आत्म-सन्मानाची भावना माझ्या मनात निर्माण झाली होती. मी न लाजता बोलूं लागलो होतो. कामावर असताना मला भेटणाऱ्या मुली माझी चौकशी करीत. त्याच्याशीं बोलताना माझा अवघडलेपणाहि कमी होत होता.

लार्नेड, पॉनी काउटी, कॅन्सास इथे भटकत असताना मी एक बेकार भटक्या आहें अस माझ्या मनातहि येत नव्हत आणि तस मी कुणाला सागतहि नव्हतो. याच कारण होतं. एके काळी या विभागात आमच्या मालकीची जमीन होती. या प्रदेशात चालताना मी कुणीतरी प्रतिष्ठित नागरिक आहे अशा भावनेनें मी चालत होतो. तीन दिवस मी एका सुताराकडे दिवसाला पंचाहत्तर सेंट्स पगारा-वर काम केलं. त्यानतर पाच दिवस एका शेतकऱ्याकडे मळणीच काम केलं. हे काम शरीरश्रमाचं होत; परतु बरोबरचे कामकरी आनदी वृत्तीचे होते. मला चागलं जेवणहि मिळायच. गवत साठवून ठेवायची खोली स्वच्छ होती. तिथल्या गवतावर आम्ही चौघेजण झोपत असू. या कामाबद्दल मला जेवण आणि दिवसाला एक डॉलर पचवीस सेंट्स एवढा पगार मिळायचा. त्यानंतर लॅकिन येथे चागल काम मिळण्याची शक्यता आहे अस मीं ऐकलं आणि तिथेच निघालो. मध्यें कांहीं दिवस काम नव्हत, तेव्हा मला एक भटक्या भेटला. तो मूळचा कॅन्सास शहरातला. पूर्वी तो एका कोळशाच्या दुकानात हिशोब लिहिण्याच्या कामावर होता. दुकान नीट चालेनासं झालं तेव्हा मालकान त्याला नोकरीवरून काढून टाकल. या भटक्याजवळ एक पिस्तुल होतं. शिवाय, जवळ चांगलेच पैसेहि तो बाळगून असला पाहिजे असं वाटायचं. त्याचा चेहरा आकर्षक होता. लाबट हनुवटी, ससाण्याच्या चोचीसारखं नाक आणि निळे डोळे

असं त्याचं वर्णन करता येईल. त्याच्या त्या निळ्या डोळ्यात पाहिलं कीं सारखं वाटायचं कीं हा माणूस काही दिसतो तितका साधा नाही. हा कधीं धोका देईल हें काही सागता यायचं नाही. या निळ्या डोळ्याच्या भटक्यानं माझ्याशी मैत्री केली. आपण दोघानी बरोबरच प्रवास करूं अस त्यानें मला सुचवल. परतु मी त्याच्या बरोबर न जाता लॅकिन येथे एकटाच गेलो. सहज मी एकदा रेल्वेचं टाइम टेबल पाहिलं. मला आढळून आलं की गेल्सबर्गपासून लॅकिन सहाशें चौऱ्याऐंशी मैल दूर होते. रेल्वे लाइन सोडून मी केलेली भ्रमती जमेस धरली, तर मी घर सोडल्यापासून एक हजार मैलाचा प्रवास केला होता. लॅकिन येथे एका शेत-कऱ्याकडे मीं धान्यमळणीचं काम केल. त्याच्याकडचं काम सपलं की दुसऱ्या शेतकऱ्याच्या शेतावर जाऊन काम करायचं असा क्रम चालू ठेवला.

लॅकिनला मी एका चालत्या गाडींत चढलो. दोन डबे एकमेकावर आदळूं नयेत म्हणून बसविलेल्या ‘बम्पर’वर उभा राहून मी प्रवास करीत होतो. ब्रेकमननें हुसकून लावल्यावरोबर मीं खाली उडी टोकली आणि पळूं लागलो. वाटेंत मला तो निळ्या डोळ्याचा भटक्या भेटला. मध्यरात्रीची वेळ होती. आम्ही दोघं एका हॉटेलात गेलो आणि तिथे जेवण घेतल. बिल आपणच देणार असा त्या निळ्या डोळ्याच्या भटक्यान आग्रह धरला आणि बिल त्यानं दिलहि. तो म्हणाला, “सध्या खिसा गरम आहे.” पुढची गाडी मी पकडणार असं मीं त्याला सागितलं. माझ्याबरोबर पाण्याच्या टाकीपर्यंत तो चालत आला. वाटेत आपल्या खिशातल पिस्तुल काढून त्यानं मला दाखवल आणि तो म्हणाला, “हे पाहिलंस, याच्यामुळें कष्ट न करता भरपूर पैसे मिळतात. एखादा माणूस भेटला कीं मी त्याला हे पिस्तुल काढून धमकावतो आणि त्याच्या जवळचे असतील नसतील ते पैसे काढून घेतो.” माझ्याजवळ तीस डॉलर्स होते. मला पिस्तुल दाखवून तो माझ्याकडचे सगळे पैसे काढून कसे घेत नाहीं याचं मला आश्चर्य वाटलं. पिस्तुल दाखवून त्यानं जर मला धमकावलं असतं तर जीव वाचवण्यासाठीं मी माझे सगळे पैसे त्याच्या हवाली केले असते या-विषयीं शंकाच नाहीं. मला वाटलं कीं मीं एखादं पिस्तुल विकत घ्यावं आणि त्याचा भागीदार म्हणून या वाटमारीच्या धंद्यात सामील व्हावं अशी त्याची इच्छा असावी. मी जाताना मला तो म्हणाला, “मी एकदोन दिवस इथेच थाबणार आहे. इथें एखादा चागला डल्ला मारण्याची संधि मिळेल असं मला वाटतं. त्यानतर मी ‘कलिगडाच्या सणाला’ रॉकीफोर्ड येथें जाईन. तिथें मी तुला भेटेन.”

रॉकीफोर्ड येथें कलिंगडांचं खूप मोठं पीक येतं. हंगामातला एक दिवस 'कलिंगडाचा सण' म्हणून उत्सवासारखा साजरा करण्याची इथ पद्धत होती. या दिवशीं कलिंगडं फुकट वाटण्यात येत. आजूबाजूच्या हजारो माणसाची गर्दी इथं लोटायची. एका गर्दीच्या पॅसेंजर ट्रेनमध्यें मी घुसलो आणि रॉकीफोर्ड इथे येऊन ठेपलो. माझ्याजवळची सॅंडविचेस मीं खाल्लीं आणि भटकायला निघालो. हवेंत गारवा होता. आजूबाजूचे उंच उंच कडे पाहून माझं मन भारावून गेल. डोंगराळ प्रदेशाच असं सौंदर्य मीं पूर्वी पाहिलं नव्हत. एके ठिकाणी डोंगराच्या कड्याच एक उंच सुळका हात वर करावा तसा मला दिसला. माझ्या मनात एकदम विचार आला कीं हा कडा नसून आश्वासन देण्यासाठीं ईश्वरानं वर उचललेला हात असेल. हे शब्द तोडीं यावे, असं कांहीं यापूर्वी पाहिल्याच मला आठवेना.

पुढें मी डेन्वर शहराच्या दिशेनं निघालो. बहुतेक प्रवास रात्रींच्या वेळीं बम्पर-वर उभा राहूनच मी करायचा. बम्परवर पाय ठेवायचे आणि डब्याच्या कड्याना हात धरून लोंबकळायचं हे केवढं मोठं दिव्य आहे हें अनुभवाशिवाय कळायचं नाही. रात्री कडाक्याची थंडी पडायची. प्रवास करताना जरा जर डोळा लागला आणि त्याच वेळी कडीवरचा हात सटकला कीं संपलंच सगळ! डुलकी येते आहे अस वाटलं कीं मी माझ्यावरच ओरडून म्हणत असे, "गाढवा, झोपतोयस काय? मरशील लेका!" जागरण आणि थडी यानी मेदू नुसता सुन्न व्हायचा. बम्परवरच्या या प्रवासात जगलो वाचलो तर नशीब अशी भावना सारखी मनात असायची. एखाद्या पहारेकऱ्यासारखाच मी तीव्र दक्षतेनें माझ्या झोपेवर पहारा करीत बसायचा. झोप येऊ नये म्हणून मी पाच-पाच मिनिटानीं बम्परवर पाय ठेवण्याच्या जागा एकसारख्या बदलीत असें. तरीहि झोप आवरणं कठिण आहे याची मला जाणीव व्हायची. मग मी माझ्या डोक्यावर थडाथड गुद्दे लगावून घ्यायचा. पायावर जोरानं पाय आपटायचा. एक तासभर कडाक्याच्या थंडीच्या त्या रात्रीं बम्परवर लोंबकळत मी माझ्या झोपेशीं असा निकराचा संग्राम केला. अखेर गाडी थाबली तसा मी उडी मारून खालीं उतरलों. मी जिवंत आहें या जाणिवेनं मला विलक्षण समाधान वाटलं. मीं परमेश्वराचे आभार मानले.

डेन्वर येथें विडसर या राजेशाही हॉटेलांत मीं दोन आठवडे बशा विसळण्याचं काम केलं. या कामाबद्दल मला जेवण आणि आठवड्याला दीड डॉलर मिळायचा. आता पुढें काय करायच? ही भटकंती आणखी काहीं काळ पुढें चालू ठेवायची की पुनः गेल्सबर्गला घरीं जायचं? मला घरची ओढ लागली हें अगदी खरं होतं.

गेल्सबर्गच्या दिशेनं मी निघालों. वाटेंत तीन दिवस एका जंगलांत थांबलों. जंगलात मला ते पांच भटक्ये भेटले. आम्हीं सर्वांनीं एका झऱ्याच्या काठीं स्वच्छ कपडे धुतले. आजूबाजूच्या शेतातलं धान्य काढून आम्ही सहाजणं भाजून खात असूं. रात्रीचं जेवण झाल्यावर शेकोटी करून आम्हीं सगळे गप्पा मारीत बसायचे. त्यानंतर मी पुन्हा एका चालत्या गाडींत चढलो आणि नेब्रास्का शहरात आलो. या शहरात एक वकील होता, त्यानं मला लाकडं तोडण्याचं काम दिलं. या कामाबद्दल मला दोन वेळच भरपूर जेवण मिळालं. माझ्या अंगावरचे कपडे बरेच फाटले होते. त्या वकिलानं माझी दया येऊन मला आपला एक जुना सूट दिला. वकिलाच्या दृष्टीनं तो लोकरी सूट जुना असला तरी तेवढा चांगला सूट मीं माझ्या आयुष्यात कधीं वापरला नव्हता हे माझं मला माहीत होतं. तो सूट मीं घेतला आणि कृतज्ञताबुद्धीनं 'आणखी काहीं काम करून देऊं का ?' असं त्या वकिलाला विचारलं. यावर तो वकील हसला आणि म्हणाला, "आता कामबिम काही नको. तूं तडक आपल्या घरी जा कसा !" त्या रात्री मी आणि माझ्या-बरोबरच्या चार भटक्यानीं एका गाडीत झोपायचं ठरवलं. रात्रीची वेळ. दाट धुकं पडलं होतं. थंडीनं आम्ही गारठलो. अखेर आम्ही खाली उतरलो. आम्ही पांचजण तडक शहरातल्या पोलिस चौकीवर गेलो. "आम्ही बेकार भटक्ये आहोत, आम्हाला आजची रात्र लॉकअपमध्यें ठेवा" असं तिथल्या पोलिस अधिकाऱ्याला सांगितलं. त्यानें आम्हाला लॉकअपमध्यें ठेवलं. ती खोली अस्वच्छच होती; पण तिथं आम्हीं थंडीन गारटणार नव्हतो. वर्तमानपत्राच्या घड्या आम्ही जमिनीवर पसरल्या आणि झकास झोप काढली. दुसरे दिवशीं सकाळीं त्या पोलिस अधिकाऱ्यानं आम्हाला लॉकअपमधून बाहेर काढलं आणि आत्ताच्या आत्ता शहरातून चालते व्हा असं बजावून सोडून दिलं. तिथून मी ओमाटा या शहरी आलों. कॅन्सास, ओमाटा, डेन्वेर या शहरात असताना मी युनायटेड स्टेट्सच्या सैन्यभरतीच्या कचेरीसमोर उभा राहून सैन्यात सामील व्हावं कीं नाहीं याचा अनेक वेळा विचार करीत असे. माझं मन सारखं मागपुढं व्हायचं. सैन्यात फार तर दोन वर्षं काम करायला मी तयार होतो. परतु भरती व्हायचं म्हणजे कमींत कमी तीन वर्षांचा करार करणं आवश्यक होत. ही तीन वर्षांची मुदत मला जड वाटायची.

पंधरा ऑक्टोबरला दुपारच्या वेळीं मी गेल्सबर्गला येऊन पोचलों. बेरीन स्ट्रीट-वर आलो. ज्या घराचा दरवाजा न ठोठावतां मी तडक आंत शिरू शकत होतो

असं अमेरिकेतील तें एकमेव घर मला दिसलं. या घरातलीं माणसं माझ्या स्वागतार्थ सदैव सज्ज होतीं. होय, ते माझं घर होत. मी आतांपर्यंत घरीं फक्त तीनच पत्रं पाठविलीं होतीं. घरी गेलो तेव्हा घरातल्या माणसानी माझ्यावर प्रश्नाचा भडिमार केला. मीं कुठे कुठे प्रवास केला? मला काय काय अडचणी आल्या? मी काय काय पाहिलं...अनेक प्रश्न त्यानीं मला विचारले. माझ्याजवळ पंधरा डॉलर्स शिल्लक होते. ते मी बाबाना दाखवले. ते म्हणाले, "बर झालं. घरात अडचण होतीच पैशाची." रात्री स्वच्छ चादर असलेल्या बिछान्यावर झोपताना समाधानानं माझं मन काठोकाठ भरून आलं.

माझ्या अंगावरचा लोकरीचा नवा सूट मार्टनें पाहिला तेव्हा तो मला म्हणाला, "हा सूट तूं नक्कीच विकत घेतलेला नाहीस. काय भानगड आहे साग पाहूं?" मग मी त्याला तो सूट मला कसा मिळाला ते सविस्तर सागितल. बोलता बोलता मार्ट मला म्हणाला, "ऑगस्टमध्यें वर्तमानपत्रात मी अशी बातमी वाचली कीं एक भटक्या पश्चिम कॅन्सासमध्यें बम्परवर लोंबकळून प्रवास करीत असताना खाली पडला आणि मेला. ती बातमी मी वाचली तेव्हा तूच तो असावास अशी अशुभ कल्पना मनांत येऊन मी अगदी घाबरून गेलो. पण मीं घरातल्या कुणालाच ती बातमी सागितली नाही." मग मी मार्टला कोलॅरॅडो येथें माझ्यावर असाच प्रसग कसा येत होता आणि त्यातून ईश्वरकृपेनें मी कसा वाचलो हें सागितलं.

या प्रवासाचा मला काय फायदा झाला मी निश्चित सागू शकत नाहीं. पण एवढं खर की या प्रवासामध्यें माझ्यात खूपच बदल झाला होता. मी मोकळेपणाने लोकाच्या डोळ्याला डोळा भिडवून आता पाहूं शकत होतो. कुणींहि मला कसलाहि प्रश्न विचारला तरी मी सहजपणें त्याचं उत्तरहि देऊ शकत होतों किंवा हवं असल्यास तो प्रश्न टोलवूहि शकत होतों. मी घरी आल्यावर 'बाराचं टोळकं' माझ्याभोवतीं जमा झाल. मी बदललो आहें हें त्यांनाहि जाणवलं होतं. पण नेमका माझ्यात काय बदल झाला आहे हें माझ्याप्रमाणेंच त्यानाहि सागतां आलं नसतं. खोल खोल कुठंतरी माझ्या मनात नवी आशा, नवी उमेद निर्माण झाली होती. जीवनात अनेक अडचणी असतात, संकटं कोसळतात हे मला कळलं होतं. परंतु कितीहि संकट कोसळली, कसल्याहि अडचणींनीं मला भेडसावलं तरी यापुढें मीं कधींहि डरणार नव्हतो—झगडत झगडत मी पुढें जाणार होतो.

•

लढाईवर

गेल्सबर्गच्या पश्चिमेकडे तीन मैलांवर स्वाझ नांवाच्या शेतकऱ्याचं एक शेत होतं. स्वाझ शेतीबरोबरच दुधाचा व्यापार करीत असे. मी त्याच्याकडे कामाला राहिलों. पहाटे साडेचारला उठून मी आणि स्वाझ बावीस गाईंचं दूध काढीत असूं. मी आठ गाईंचं दूध काढायचा. माझ्याहून वयानं मोठा स्वाझ भराभर काम करायचा. तो चौदा गाईंचं दूध काढायचा. हें दूध आठ मोठ्या हंड्यांत भरून आम्ही हे हंडे दुधाच्या गाडीत ठेवत असूं. मग न्याहारी करून मी ही गाडी घेऊन शहरात घरोघरी दुधाचा रतीब घालण्यासाठी जात असें. 'शिकागो रेकॉर्ड' हें वृत्तपत्र मी दररोज विकत घेत असें. दुधाच्या गाडीत बसल्या बसल्या माझं वृत्तपत्रवाचन चालू असे. शिकागो रेकॉर्डमध्ये होम युनिव्हर्सिटीची व्याख्यानमाला प्रसिद्ध होत असे. शिकागो युनिव्हर्सिटीतल्या वाङ्मय, इतिहास, राज्यशास्त्र इत्यादि विषयाच्या अध्यापकाची व्याख्यान या मालेत होत. घोडे हळू हळू गाडी ओढत चालत असत. माझ्या दुधाच्या गाडीत बसून चाललेल्या ज्ञानसाधनेंत ते मुळीच व्यत्यय आणीत नसत. दुपारच्या जेवणानंतर मी दुधाचे हंडे स्वच्छ धुवून ठेवत असें. त्यानंतर मी आणि स्वाझ पुन्हा गाईंचं दूध काढीत असू. स्वाझ हा सहृदय आणि उमदा मनुष्य होता. त्याची बायको मजबूत बांध्याची पुरध्री होती. स्वाझ कुटुंब मेथॉडिस्ट पंथाचं होतं. मी रात्रींच्या जेवणानंतर तास दोन तास बसून त्याच्या घरातली पुस्तकं आणि मासिकं वाचीत असे. एकदा असंच मला वाचताना पाहून स्वाझची पत्नी माझ्याजवळ आली आणि मला म्हणाली, "चार्ली, तूं कुणीतरी मोठा माणूस होणार आहेस असं मला नक्की वाटतं." यापूर्वी माझी बहीण मेरी हिनेंच फक्त माझ्याविषयी असा विश्वास व्यक्त केला होता. दररोज रात्रीं साडेआठ वाजता मी झोपत असें. मी प्रवासाहून गेल्सबर्गला आलो तेव्हा माझं वजन एकशें छत्तीस पौंड होतं. स्वाझकडे मी कामाला लागलों तेव्हां सोळा पौंडानीं माझं वजन वाढलं.

फेब्रुवारीच्या मध्याळा मीं स्वाझकडची नोकरी सोडली. एका स्वीडिश

रगाऱ्याकडे तो व्यवसाय शिकण्याच्या निमित्तानं मीं नोकरी पत्करली. कुठलातरी एक व्यवसाय नीट शिकावा अशी माझी फार इच्छा होती. पुन्हा एकदा तशी सधि चालून आली याचं मला फार बर वाटलं. दहा तास मला काम करावं लागे. या दहा तासापैकी फारच थोडा वेळ मला रग देण्याची सधि मिळे. बहुतेक सगळा वेळ ज्या वस्तूला रंग द्यायचा ती वस्तु खरखरीत कागदाने घासून देण्याचच काम माझ्याकडे असे. ज्या स्वीडिश रगाऱ्याकडे मी कामाला राहिलो होतो तो अगदीं मद्द चेहऱ्याचा माणूस होता. सारा दिवस तो घुम्यासारखा बसून राही. मी 'गुडमॉर्निग' म्हणालो कीं मोठ्या कष्टानं तो नुसताच हुकार देत असे. एकहि शब्द न बोलता, जराहि न हसता सुतकी चेहरा करून काम केल पाहिजे अस त्या रगाऱ्याचं मत होतं. एकदा मी काम करीत असताना माझ्याशींच कसलंसं गाणं गुणगुणत होतो. तं त्या रगाऱ्यान ऐकलं आणि माझ्याकडे असा कांहीं चेहरा करून पाहिल कीं माझा आवाज घशातल्या घशात थिजून गेला आहे अस मला वाटलं. सकाळीं सात वाजल्यापासून भिती आणि कपाटं खरखरीत कागदान घासून रग देण्यासाठी गुळगुळीत करण्याचं माझ काम सुरू व्हायचं. प्रत्यक्ष रग देण्याचं काम सहसा मला मिळतच नसे. मी भित घासून गुळगुळीत केली कीं तो रगारी आणि त्याचा भागीदार रग देत असत.

पधरा फेब्रुवारी अठरारो अठ्याण्णवमधली एक रात्र. त्या रात्री साडेनऊ वाजता मी झोपी गेलो. रात्री दोन वाजता वॉशिग्टनमध्यें आरमाराच्या सरचिटणिसाचा दरवाजा कुणींतरी ठोठावला आणि त्याला उठवलं. त्यान दार उघडून पाहिलं तो एक तार आली होती. त्यानें तावडतोब राष्ट्राध्यक्षाना फोन केला आणि त्याना तार वाचून दाखविली. तारेंतला मजकूर असा होता: "रात्रीं पावणेदहा वाजता हॅवॅना बदरात 'मेन' बोटीत स्फोट झाला. अनेकजण जखमी झाले, बरेचजण बुडाले." मेन ही एक उत्कृष्ट युद्धनौका होती. अचानक तिच्यावर स्फोट झाला आणि ती पाण्याच्या तळाशी गेली. त्या युद्धनौकेवर तीनशेबावन्न अधिकारी आणि इतर माणस होतीं. त्यापैकीं दोनशेसाठ माणस ठार झाली.

सॅडपेपरनं भिती घासण्याचं माझं काम आपलं चालूच होतं. त्याच वेळीं माझ्या कानावर असं आल कीं क्यूबाच्या स्वातंत्र्य-सैनिकावर ज्या जनरल वायलरनें अत्याचार केले होते त्यानेंच मेन ही युद्धनौका बुडवली होती. खरं म्हणजे मेन ही युद्धनौका नेमकी कोणत्या कारणामुळें बुडाली हें कुणालाच निश्चित ठाऊक नव्हत. ती मुद्दाम कुणीं बुडवली कीं अपघात होऊन ती बुडाली हें नक्की

सागता आलं नसतं. क्यूबाच्या स्वातंत्र्ययुद्धाला लक्षावधि अमेरिकनाची सहानुभूति होती. स्पॅनिश सरकारचा हा कुटिल डाव उधळून टाकला पाहिजे असं जनतेला वाटत होतं. युद्ध जर सुरू झालं असतं तर काय करायच हें मीं माझ्या मनाशीं ठरवून टाकलं होतं. मार्च-एप्रिल महिन्यांत स्पॅनिश सरकारविरोधी घोषणानीं सारा देश दुमदुमून गेला. सॅडपेपरनं मी एकीकडे भिंती घाशीत होतो आणि दुसरीकडे माझं मन खवळून उठलं होतं. परंतु माझ्या मनातल्या खळबळींचा पत्ता मद्दड चेहऱ्याच्या त्या रगाऱ्याला मीं मुळीच लागूं दिला नाहीं. प्रेसिडेन्ट मॅकिन्ले यानी स्पॅनिश सरकारविरुद्ध युद्धाची घोषणा केली. आणि सव्वीस एप्रिलला इलिनॉयच्या सहाव्या इन्फण्ट्री रेजिमेंटच्या 'सी' कंपनीमध्यें मी माझ नाव दाखल केलं. हे रेजिमेंट देशाच्या सैन्याचाच एक भाग होतं. या रेजिमेंटमधले सैनिक एकाद्या विशेष प्रसंगी गणवेश चढवून खाद्यावर बंदुका टाकून शहरातल्या रस्त्यावरून कवाईत करीत जात. 'सी' कंपनीमध्यें बारा नव्या लोकाची भरती व्हायची होती. या बारा लोकात सर्वात प्रथम मीं माझं नाव दाखल केलं होतं. कपनीतल्या बहुतेक सैनिकाची आणि माझी आधींची ओळख होती. कॉर्पोरल कली रोज पूर्वी स्टेज मॅनेजरच काम करीत होता तेव्हा त्याच्या हाताखाली मी काम केल होतं. रेजिमेंटमधले तीन चतुर्थांश सैनिक गेल्सबर्गमधलेच होते. बाकीचे गेल्सबर्गच्या परिसरातील गावातून आले होते.

माझी नोकरी सोडून मी सैन्यात भरती होणार आहें अस मीं माझ्या घरीं सागितलं तेव्हा सगळ्यानाच वाईट वाटल. परतु मला कुणीहि थाबवू शकणार नाहीं हे त्याना ठाऊक होत. मार्ट म्हणाला, "आमच्या घरातला एकजण राष्ट्रातल्या सैन्यात आहे याचा आम्हाला अभिमान वाटेल; परतु युद्धात तू कदाचित् मारला जाशील या कल्पनेन आमच्या हृदयाचा थरकाप होतो." यावर मीं मार्टला सागितलं, "सगळेच सैनिक काहीं युद्धात मरत नाहींत. युद्धात मर्दुमकी गाजवून परत येण्याइतकं माझं दैव शिकदर नसेल कशावरून?" शिवाय, पश्चिमेकडचा प्रदेश माझा पाहून झाला होता. या युद्धामुळं पूर्वेकडचा प्रदेश पाहण्याची संधि मला मिळणार होती. आगगाडींत बसून आमचं सैन्याच पथक निघाल तेव्हां निरोप देण्यासाठीं हजारो कुटुंबं स्टेशनवर जमली होती.

स्प्रिगफील्ड शहरात आम्ही आलो तेव्हा आमची उतरण्याची व्यवस्था ज्या घरात झाली तिथं पूर्वी जनावराच प्रदर्शन भरलं होत. त्या जनावरांप्रमाणेंच आम्ही तिथल्या गवतावर ब्लॅकेट पसरून झोपलो. आमच्यातील काहीं सैनिक

अधूनमधून गाईबैलाच्या हंबरण्याचे आवाज काढायचे. सैनिकाचा गणवेश आम्हाला देण्यात आला नव्हता. रायफल आम्हाला दिलेली होती ती खाद्यावर घेऊनच आम्हीं कवाईत करीत होतों.

दहा दिवसातच आम्हाला गणवेश देण्यात आले. लोकरीचा निळा शर्ट, बटणं असलेला जाड निळा गळाबंद कोट आणि कोटाच्या कापडापेक्षा दुप्पट जाड असलेल्या कापडाची निळ्या रगाची पॅट असा हा गणवेश होता. ग्रॅट आणि शेरमन याच्या नेतृत्वाखाली पस्तीस वर्षापूर्वी लढलेल्या सेनिकानी हाच गणवेश घातला होता. राष्ट्रीय सैनिकाचा हा गणवेश अंगावर चढवला तेव्हा माझी छाती अभिमानानं भरून आली.

लौकरच आमची वैद्यकीय परीक्षा घेण्यात आली. परीक्षा घेणारा डॉक्टर जर्मन होता. नियमाच्या बाबतीत तो फारसा काटेकोर नव्हता. आमच्यातल्या ज्यो डन या सैनिकाची उंची एक इंच कमी भरायला लागली. बाजूला उभे असलेल्या अधिकाऱ्याकडे त्या जर्मन सर्जनने प्रश्नार्थक नजरेनं पाहिल. ज्योच्या डोळ्यातून अश्रू ओघळायला लागले. अधिकाऱ्यानी समतिदर्शक मान हलवली. तेव्हा डॉक्टरनें ती टेप आपल्या बोटाला थोडीशी गुंडाळून ज्योच माप घेतल आणि त्याला पास करून टाकल. लवकरच आम्ही स्पॅनिश सैनिकाना जाऊन भिडणार, त्याच्यावर गोळ्याचा वर्षाव करणार अशा बातम्या आमच्या कानावर येत होत्या. वॉशिग्टनला जाताना वाटेत गाडी जिथे जिथे थाबायची त्या त्या स्टेशनावर शेकडो माणस आमच अभिनदन करण्याकरता जमायची. काहीं दिवसानीं आम्ही वॉशिग्टनला आलो. तिथून व्हर्जिनियामधील फॉल्स चर्च येथे उतरलो. फॉल्स चर्चपासून दोन मैलावर असलेल्या जंगलात आम्ही गेलो. तिथली झाडंझुडप कापली. आमचे तबू ठोकले. प्रत्येक तंबूत दोन सैनिक राहत असत. दुसरे दिवशी सकाळी आम्ही झाडाच्या फाद्या तोडून आणल्या आणि त्याची माचण करून त्याच्यावर झोपलो. माझ्या नशिबान माझ्या तंबूत ॲन्ड्रयू टॅनिग हा सैनिक माझा जोडीदार म्हणून आला. ॲन्ड्रयू टॅनिंग हा स्वच्छ, तत्त्वनिष्ठ आणि उत्तम शिस्त अंगी असलेला सैनिक होता. त्याचा जन्म स्वीडनमध्यें झाला होता. तबूत एक हात अंतरावर आम्ही दोघं झोपत असू; परतु रात्रीं ॲन्ड्रयू एकदाहि घोरला नाहीं. आठवड्यातून दोनदा गेल्सबर्गमध्यें असलेल्या आपल्या प्रेयसीला तो पत्र लिहायचा. या स्वीडिश मुली-बरोबरच पुढें त्यानें लग्न केल. या स्वीडिश मुलीनंतर ॲन्ड्रयूचं प्रेम आपल्या

बंदुकीवर होतं. आपली बंदूक दररोज घासून पुसून तो लख्ख ठेवीत असे. स्वतःचा उल्लेख आपल्या नावानं न करता तो आपल्या रायफलचा नंबर घेऊन करीत असे. तंबूत प्रवेश करण्यापूर्वी तो मोठ्यानं ललकारी द्यायचा, "अडतीस नंबर आ रहा है." 'सी' कपनीत सैनिक म्हणून तो दोन वर्ष होता. आम्ही सुरू केलेल्या 'मॉनर्क क्लब'चा तो पूर्वी सभासद होता. त्याची प्रेयसी ॲमाडा हॅन्सन आणि बहीण टीली यांच्याबरोबर मी वॉल्ट्झ नृत्य केलेल मला आठवलं. निळ्या आकाशात शुभ्र पीस भिरभिरत जावं तशी टिली नाचत असे. युनियन हॉटेलमध्यें देखरेखीच्या कामावर ॲन्ड्र्यु होता. त्या वेळीं मी युनियन हॉटेलच्या सलूनमध्यें पोऱ्याचं काम करीत होतो. असा आमचा पूर्वपरिचय असल्यामुळे दोघाच्याहि जिव्हाळ्याचे अनेक विषय आम्हाला गप्पा मारण्यास सापडत. जूनच्या अखेरपर्यंत आमच्या कवायती जोरजोरात चालू होत्या. जवळच्याच एका पाण्याच्या नळावरून पाणी आणून आम्हीं आमच्या तंबूत ठेवीत असूं. जंगलातल्या एका झऱ्यावर आम्ही आमचे कपडे धुवायचे. प्रत्यक्ष युद्धात जरी आम्ही सामील झालो नसलो तरी आमच्या कॅपमध्यें शिस्त बाणण्याच्या दृष्टीनें युद्धाचंच वातावरण ठेवण्यात आल होतं. त्यामुळं रॅशनचच अन्न आम्हाला मिळत असे. आर्थर मेटकाफ हा आमच्या कपनीचा मुख्य स्वयंपाकी होता. तो सदा हसतमुख असायचा. जे काहीं रॅशन मिळायचं त्याचा तो शक्य तितका उत्तम स्वयंपाक करून वाटायचा. वॉशिंग्टन शहरापासून—जिथं युद्धखात्याची कचेरी होती—आम्ही सात मैलावर होतो.

थॉमस लेस्ली मॅक्गर हा आमचा कॅप्टन होता. गेल्सबर्गमधील तो एक दुसऱ्या दर्जाचा वकील होता. मॅक्गरजवळ एक पिवळ्या केसाचा कुत्रा होता. या कुत्र्याचं नाव होतं स्मगलर. माझा पूर्वीचा एक वर्गमित्र कॉन्रॅड बायलॉफ हा आमचा फर्स्ट लेफ्टनट होता. त्याचा बाप पूर्वी स्वीडिश सैन्यात सैनिक होता. कॉन्रॅडकडे पाहिल्यावर असं वाटायचं कीं सैन्याधिकाऱ्याचे गुण हा जन्मतःच घेऊन आला आहे. इतर सैनिकाना त्याच्याविषयी प्रेम वाटायचं. हुकूम करताना त्याच्या व्यक्तित्वाला करारीपणाची तिखट धार यायची. परतु आमची कवाईत घेण्यापूर्वी आमच्याकडे पाहून तो अस काहीं स्मित करायचा कीं शरीरश्रमाचा सारा शीण ओसरून आम्ही मजेनं खेळतो आहोत अस आम्हाला वाटायचं. डॅनियल स्मिथ हा विद्वान् मनुष्य आमचा सेकड लेफ्टनंट होता. आपल्या हाताखालच्या लोकाशीं तो सहानुभूतीनें वागत असे.

आमच्या कंपनींतल्या नऊ सार्जंट्स आणि आठ कार्पोरल्सपैकी कुणाविषयींहि मला अनादर वाटत नसे. दिवसातून पाच-सहा वेळा हजेरी घेण्यासाठी शंभर नावं मोठ्यामोठ्यानं पुकारणाऱ्या आणि त्या निमित्तानं आपल्या घशाला वळण देणाऱ्या त्या 'पहिल्या सार्जंटला' कोण कसा विसरेल? काही दिवसानी या हजेरीतील नावाची आम्हा सगळ्याना इतकी संवय झाली कीं आमच्यापैकीं कोणीहि पहिल्या बेंजामिन ॲडरसनपासून शेवटच्या हेन्री वुडवर्डपर्यंत सगळी नावं न चुकता क्रमान म्हणून दाखविली असती. एफ्. एल्. मर् जॉन्सन हा फर्स्ट सार्जंट होता. तो सपाटून काम करायचा.

आमच्या कंपनीतले दहा सैनिक नॉक्स कॉलेजचे विद्यार्थी होते; आणि लोंबार्ड कॉलेजचे दोघेजण होते. वीसजण शेतात काम करणारे होते. आमच्यापैकी ज्याच्या कुणातरी नातेवाइकानीं पूर्वीच्या यादवीत भाग घेतलेला होता असे वीस तरी सैनिक निघाले असते. वेगवेगळ्या कारणासाठी हे लोक सैन्यात भरती झाले होते. काहींतरी धाडस करायचं, जीवनातल्या अडचणीना न डरता तोंड द्यायचं अशा हेतूनें काहींजण आले होते. हा सगळ्यात उच्च हेतु होता असं मी म्हणेन. गूढ अशा देशप्रेमाच्या भावनेन काही जणानी सैन्यात प्रवेश केला होता. घरातल्या एकसुरी वातावरणाला कंटाळून काही जण आले होते. त्यापैकी दोघे तरी असे होते, कीं ज्याच्या बायका विलक्षण कजाग होत्या. त्याच्या जाचामुळे ते सैन्यात भरती होणार नाहींत तर काय? सैनिक म्हणून सेवानिवृत्त झाल्यावर पेन्शन मिळते हे कारण काहीं जणाच्या येण्यामागे होतं. अशा वेगवेगळ्या कारणामुळें या सैनिकानी सैन्यप्रवेश केला होता.

६ जुलै रोजी अटलांटिक कोस्ट लाइनवरून जाणाऱ्या आगगाडीतून आम्ही निघालो ते व्हर्जिनिया आणि नॉर्थ कॅरोलिना ओलांडून आम्ही साउथ कॅरोलिना येथील चार्ल्स्टन या गावी येऊन पोचलो. तंबाखूची आणि कापसाची शेतं आम्हीं प्रथम इथच पाहिली. गणवेश घालून आम्ही चार्ल्स्टन शहरात भटकायला निघालो तेव्हा तिथल्या जनतेन रस्तोरस्ती आमच मनःपूर्वक स्वागत केल. एकाहि सलूनमध्यें किंवा हॉटेलमध्यें आमच्याकडून पैसे घेतले नाहीत.

बंदरात रिटा ही युद्धनौका नांगर टाकून उभी होती. स्पॅनिश लोकाकडून अमेरिकन सैन्यानें जिंकून घेतलेली ही पहिली युद्धनौका. जुलै ११ ला आम्हीं तिच्यातून प्रवास सुरू केला. पहिल्याच दिवशी आमच्यापैकी एकजण म्हणाला, "व्हिस्कीच्या ग्लासात अंडं तरंगतं तशी ही युद्धनौका पाण्यात तरंगते आहे."

क्यूबाच्या उपसागरांत १७ जुलै रोजीं रिटा युद्धनौका येऊन ठेपली. ऑर्गोन, इंडियाना, आयोवा या युद्धनौका आधींच तिथं उभ्या होत्या. त्यांच्या डेकवर उभ्या असलेल्या सैनिकानी आणि अधिकाऱ्यानीं आमचं हर्षभरानं स्वागत केलं. दुसरे दिवशी सकाळीं आम्हाला बातमी कळली कीं सॅंटिआगो काबीज करण्यात आलं आहे आणि आम्हाला क्यूबामध्यें लढण्यासाठीं आतां जाण्याचं कारण नाहीं. ही बातमी ऐकून आमच्यापैकीं काहींजण निराश झाले, तर काहींना बरं वाटलं.

काही दिवसानीं गटॅनॅमो या उपसागरांतून आम्ही निघालो. त्याच वेळीं बातमी ऐकली कीं आम्ही आतां पोर्टो रिको येथें जाणार आहोत. आम्हीं जर वर्तमानपत्रं वाचली असतीं तर आम्हांला कळल असत कीं आम्ही खरं म्हणजे केप फॅजार्डो येथें जाणार आहोंत. केप फॅजार्डो, सॅनजीवान या पोर्टो रिकोच्या राजधानीजवळ होतं. पोर्टो रिकोच्या दिशेनं आम्ही अर्ध्या वाटेवर गेलों. जनरल नेल्सन ए. माइल्स यानीं अचानक आपल धोरण बदलल. ज्या अर्थी आम्ही केप फॅजार्डो येथें जाणार अस वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध झालं आहे त्या अर्थी ही बातमी सर्व जगाला कळली असणार म्हणूनच जनरल माईल्सनें धोरण बदलून पोर्टो रिकोच्या दक्षिण किनाऱ्यावर प्रथम उतरण्याचं ठरविल. जनरल माइल्सनें अकस्मात् दक्षिण किनाऱ्यावर आक्रमण केल्याची बातमी युद्धाच्या सेक्रेटरीला कळली तेव्हा त्याला खूपच आश्चर्य वाटलं अस म्हणतात.

गॉनिका येथे आम्ही गेलो तेव्हा स्पॅनिश सैन्य आम्हाला येथे गाठणार आणि युद्ध होणार असं आम्हाला वाटल होतं. शहराजवळच्या एका शेतान आम्हीं तळ ठोकला. दुरून बदुकीचे आवाज आम्हाला ऐकू आले. आतां युद्ध होणार याविषयी आम्हाला खात्री वाटली. बदुकाचे आवाज ऐकले कीं प्रत्येक वेळी आम्हाला असच वाटायच. पण एकदाहि प्रत्यक्ष युद्ध करण्याची आम्हाला संधि मिळाली नाही. दुसरे दिवशी सकाळी आम्ही यौतूको येथे आणि तिथून पॉन्स येथे गेलो. रात्रीं आम्ही एका जगलात राहिलो. त्या जंगलात इतके डास होते कीं काहीं विचारू नका. त्या डासाच्या पलटणीचा गॅूऽग गॅूऽग आवाज ऐकून आमच्यापैकीं एकजण म्हणाला, "बिगूल वाजवीत हे डासाचं सैन्य आता जेवण घ्यायला चाललं." हें वाक्य उच्चारणाऱ्या सैनिकाला इतके डांस चावले होते कीं त्याच तोंड अक्षरशः सुजलं होत. माझा एक डोळा सुजून मिटला होता. काहीं लोकांचे दोन्ही डोळे मिटले होते!! रात्रींच्या वेळीं ब्लॅंकेट डोक्यावरून घेऊन मी झोपत असे. मध्येंच गुदमरल्यासारखं वाटून जाग यायची. मग डोक्यावरलं ब्लॅंकेट

बाजूला करायचं. गुणगुणणारा डासाचा जथा हातानीं दूर हाकलायचा आणि मोकळ्या हवेत श्वास घेऊन पुन्हा डोक्यावरून पांघरूण घेऊन झोपायच. दर अर्ध्या तासानं हा क्रम चालू असायचा. डास, डोकेदुखी आणि जाग्रणं यानीं आम्ही हैराण झालों.

रस्तोरस्ती स्पॅनिश सरकारच्या जुलमातून मुक्त झालेली जनता आमच हार्दिक स्वागत करण्याला उभी असे. या माणसांची कृश शरीर, फुगलेली पोट, आणि निस्तेज चेहरे जुलमी स्पॅनिश राजवटीची ग्वाही देत. काही दिवस पॉन्स येथ राहून डोंगराळ रस्त्यान आम्ही पुढे निघालो. उन्हाच्या कडाक्यान आम्ही भाजून निघत होतो. वाटेत जवळच ओझ कमी करण्याकरता काहींनी आपल्याजवळची ब्लॅकेटं टाकून दिली तर काहीनी तीं फाडून अर्धे तुकडेच आपल्याजवळ ठेवले होते. वाटेत उतरणीवरच्या एका रस्त्यावर आम्ही थाबलो. रात्री सगळं शात होतं. थकून भागून सारेजण शात झोपी गेले होते. इतक्यात कुणाच्या तरी हृदयभेदक किंकाळीनं आम्ही जागे झालो. धावपळ सुरू झाली. जे झोपेतून उठले नाहींत ते तुडवले गेले. आमच सामान आणि दारूगोळा वाहून नेणाऱ्या बैल-गाड्यापैकी एका गाडीला जुंपलेला बैल उधळला गेला होता आणि त्याने हा सगळा हाहाःकार उडवला होता.

कुइआडो येथे आम्ही आलो तेव्हा तह झाल्याची बातमी आली. आम्हीं आनदान आरोळ्या ठोकल्या. आमच्यापैकी बऱ्याचजणाचं वजन कमी झाल होतं. एप्रिलमध्यें माझं वजन एकशे बावन्न पौंड होतं. ऑगस्टमध्यें ते एकशे तीस पौंडावर आलं. आमची शरीर रापून निघाली होतीं. अंगावरचे गणवेश फाटले होते आणि हॅटना भोक पडली होती. तेथून आम्ही न्यूयॉर्कला गेलो.

रिचर्ड डेव्हिस यानें या युद्धावर एक लेख लिहिला होता. आपल्या लेखात त्यानें अस विधान केलं होत कीं जनरल माइल्स याच्या नेतृत्वाखाली पोर्टो रिको येथे गेलेल्या सैन्यपथकाला फारसा त्रास झालाच नाहीं—ती एक सहलच होती. सॅंटिआगो येथल्या रणधुमाळीच्या मानान आम्हीं जे सोसलं होत ते काहींच नव्हतं हे खर. परतु आम्हाला काहींच त्रास झाला नव्हता हे विधान मात्र हास्यास्पद होतं. म्हणे आम्ही सहलीला निघालो होतो! सहलीला निघालेल्या माणसाना उन्हापावसातून, ढोपरभर चिखलातून आमच्यासारखं वणवण फिराव लागतं? सहलीला निघालेल्या माणसाना महिनोमहिने टिनमधल्या थंडगार वाटाण्यावर निर्वाह करावा लागतो? त्याचं अंग डास चावल्यामुळे सुजून निघतं?

सँटिआगोसारख तुमुल युद्ध, रक्तपात आमच्या वांट्याला आला नव्हता हें खर; परतु आम्हींहि काही कमी हालअपेष्टा सोसल्या नव्हत्या.

न्यूयॉर्कमध्यें आम्ही गेलो तेव्हां रस्तोरस्तीं लोकांनीं आमच हार्दिक स्वागत केलं. त्याचे जे नातेवाईक सैन्यात भरती झाले होते त्याच्याविषयींच्या बातम्या त्यानीं आम्हाला विचारल्या. युद्धात महान् मर्दुमकी गाजवून आलेले आम्ही वीर आहोत अशा भावनेन ते आमच्याकडे पाहत होते. गेल्सबर्ग राज्यातल्या बर्लिंग्टन स्टेशनवर आम्ही उतरलो तेव्हा शेकडो लोकाचा समुदाय आमच्या स्वागतार्थ जमला होता. माझे आईवडील आणि भावंडं या गर्दीत होतीं. संध्याकाळीं मी माझी बहीण मेरी हिच्याबरोबर डॅहिंडा या गावीं गेलो. तिथल्याच एका शाळेंत मेरी शिक्षिका होती. मी खूप थकलो होतो. मेरीनें मुदर मऊ गादी असलेल्या बिछान्यावर माझी झोपण्याची सोय केली. जवळ जवळ अर्धा तास त्या मऊ बिछान्यावर झोपण्याचा मी प्रयत्न करीत होतो, पण झोप लागेना. तेव्हा मी तसाच उठलो आणि जमिनीवरच्या चिंध्याच्या सतरजीवर झोपलो. पाच मिनिटात मला गाढ झोप लागली.

दुसरे दिवशी मी माझ्या बेरीन स्ट्रीटवरच्या घरी गेलो. मार्ट गहिवरल्या स्वरात मला म्हणाला, “तूं सुखरूप परत आलास हें पाहून आम्हाला खूप आनंद झाला आहे.”

मी म्हणालो, “मला तशी जीव धोक्यात घालण्याची संधीच मिळाली नाहीं.”

मार्टनं विचारलं, “तूं नवीन काय शिकलास?”

मी उत्तरलो, “इतरत्र कधींहि शिकायला मिळणार नाहींत अशा अनेक नव्या गोष्टी मी शिकलो.”

मग मार्ट म्हणाला, “गेल्या वर्षी तूं भटक्या होतास. या वर्षी तूं सैनिक झालास. आता पुढच्या तुझा वर्षी काय बेत आहे?” यावर मी म्हणालो, “पुढच्या वर्षी कॉलेजात जायच असं म्हणतोंय!” हे ऐकून मार्ट उद्गारला, “कॉलेज! छान कल्पना आहे!”

बाबानीं मनःपूर्वक स्मित करून माझ्याशीं हस्तादोलन केलं. त्यामुळें मला माझा खूपच अभिमान वाटला. मला कळलं कीं आपल्याबरोबरच्या कामगारांना बाबा सागायचे, “आता माझा पोरगा घरीं येणार आहे. युद्धाच्या सगळ्या वार्ता आतां आम्हाला कळतील.” आई म्हणाली कीं आजूबाजूचे लोक, दुकानदार

ेहमीं माझी चोकशी करीत असत. माझ्या पगाराचे एकशें तीन डॉलर्स आणि याहत्तर सेंट मला मिळाले होते. त्यातले पन्नास डॉलर्स मी बाबाना दिले. अमेरिकेसाठी माझा मुलगा युद्धावर गेला—म्हणजे खऱ्याखुऱ्या अर्थानें आता आपण अमेरिकन नागरिक झालो असं बाबाना वाटलं. त्यानतर वर्तमानपत्रातून आमचे फोटो आले. ठिकठिकाणी आमचे सत्कार झाले. आम्हाला मेजवान्या देल्या गेल्या.

प्रत्येक माणसाच्या जीवनात अकस्मात् असे काही प्रसग येतात कीं त्यामुळ याच्या जीवनाला एक वेगळच वळण मिळत. माझ्याहि जीवनात असे दोन प्रसंग घडले. आमच्या 'सी' कंपनीमध्यें जॉर्ज लॉगब्रेक नावाचा एक सैनिक होता. तो लोंबार्ड युनिव्हर्सिटीचा विद्यार्थी होता. या युनिव्हर्सिटीची त्याने मला माहिती सागितली आणि खटपट केली तर मला एक वर्षाची फी माफ होईल असहि तो म्हणाला. कॉलेजमध्यें नाव घालण्याची माझी तीव्र इच्छा आहे असं मीं त्याला सागितलं. चर्चमधल्या आमच्या सत्कारार्थ झालेल्या एका मेजवानीच्या वेळी जॉर्ज मला म्हणाला कीं, लोंबार्ड युनिव्हर्सिटीत माझं नाव घालण्याची त्यानं व्यवस्था केली आहे.

त्यानंतर विज ब्राउन मला भेटला. फायर डिपार्टमेन्टमध्यें एका माणसाची जरुरी आहे असं त्यानं मला सागितलं. आगीची सूचना देणाऱ्या एका माणसाची जरुरी होती. महिन्याला दहा डॉलर्स पगार मिळणार होता. कुठंहि आग लागण्याचा टेलिफोन आला कीं ती बातमी आग विझवणाऱ्या पथकाला जाऊन सागायची हे माझं काम होतं. विज ब्राउनने माझ्यासाठी मेयर कार्नेकडे शब्द टाकून मला ही नोकरी मिळवून दिली. बंबखान्याचा मुख्य अधिकारी जिम ओब्रायन मला म्हणाला, "तूं पूर्वी युद्धावर गेला आहेस, तेव्हा हे काम तुला काही कठिण वाटणार नाही."

लोंबार्ड युनिव्हर्सिटीत मीं माझं नाव घातलं. लॅटिन, इंग्लिश इनऑर्गॅनिक केमिस्ट्री, वक्तृत्व आणि नाट्य हे विषय मी अभ्यासासाठी निवडले. लवकरच प्रोफेसर जॉन ग्रब आम्हाला दररोज सकाळी आठ वाजता लॅटिन शिकवायला यायचे होते. अनेक वर्षापूर्वी गाईचं दूध काढताना मीं त्याना पाहिलं होतं. अशा रीतीनें माझा अभ्यास सुरू होणार होता. वर्ग चालू असताना मध्येंच जर आग लागल्याची घंटा वाजली तर मला उठून जाव लागणार होतं, पण असं घडण्याची शक्यता क्वचितच होती.

माझ्या शिक्षणाला आरंभ होत होता. मला आठवलं, मी शाळेंत असताना मला शिकवणारी लॉटी गोल्डक्रिस्ट ही शिक्षिका एकदा बोलता बोलतां म्हणाली होती, " मुलानो, ज्ञानाचा सागर अफाट आहे. कितीहि शिकत राहिल तरी तें अपुरच पडणार. "